

Bevezetés a szociálpolitika nem szerinti értelmezésébe „Gendering Social Policy”

Szerkesztette: Dr. Adamik Mária

Az elektronikus kiadvány a TÁMOP-5.4.4-09/1/C-2009-0001
„Képzésfejlesztés az összetart(oz)ásért” projekt
keretében készült.

Hungarian edition © ELTE TáTK, 2012

ÚJ SZÉCHENYI TERV

MAGYARORSZÁG MEGÚJUL

A projekt az Európai Unió támogatásával,
az Európai Szociális Alap
társfinanszírozásával valósul meg.

Budapest, 2012.

Szerzők:

Aczél Zsófia

Dr. Adamik Mária

Avalos, Mariel

Dr. Bányai Emőke

Benkő Fruzsina

Daly, Mary

Haney, Lynne

Dr. Szikra Dorottya

Winslade, John

Yeates, Nicola

Szerkesztette:

Dr. Adamik Mária

Lektorálta:

Mózer Péter

Tartalomjegyzék:

I. Dr. Adamik Mária: Bevezetés a szociálpolitika nem szerinti értelmezésébe	6
1. Állam és család	8
1.1. A család a klasszikus tipológiában és az első feminista kritikák	8
1.2. Az állam és a nők	9
1.3. A jóléti állam és a feminista kritikák	11
1.4. A család, a nő, a nő-férfi viszony	12
1.5. A szükségletek értelmezése	12
2. Tradicionális családdal a család ellen	16
2.1. A társadalom változik (individualizáció, pluralizáció), de a család maradjon a régi	16
2.2. A gondoskodó munka hiánya és a globális migráció	17
2.3. Határátlépés, avagy a férfi megjelenése az új társadalomtudományi kutatásokban	19
2.4. Hazai alkalmazások és egy módszer	20
II. Mary Daly: A jóléti államok összehasonlítása: lépések egy gender-barát megközelítési mód irányába	24
1. A jóléti állam a tudományban	26
1.1 A fősodor a jóléti államról	26
1.2 Feminista megállapítások	27
2. A jóléti rendszerek összehasonlító vizsgálata	29
2.1 A jóléti állam tipológiái	29
2.2 Problémák a nemek viszonya szempontjából	29
3. A jóléti állam intervenciójának mértéke	33
4. A jólét fogalmához kapcsolódó ideológiák	34
5. A gondoskodás nemi viszonykora gyakorolt hatása	36
Összegzés: javaslat egy nemi alapú kutatási modellre	38

III. Aczél Zsófia - Dr. Szikra Dorottya: A jóléti állam és a nők: a „maternalista” szociálpolitika	42
1. Lehetséges megközelítések	43
1.1. A szociális jogok történeti fejlődése „gender” szempontból	43
1.2. A szociális jogok/szociálpolitikai programok jelenlegi rendszerének értékelése „gender” szempontból.....	44
1.3. A nőknek és a férfiaknak a jóléti állam kialakulásában és fenntartásában betöltött szerepe	45
2. A nők szerepe a jóléti rendszerek felépítésében és fenntartásában: A „maternalizmus” elmélete	47
3. Maternalista politikák Magyarországon a két háború között.....	50
3.1. Maternalizmus a Zöldkeresztes Mozgalomban.....	51
3.2. Maternalizmus a hazai settlement mozgalomban	53
3.3. Maternalizmus és a produktív szociálpolitika.....	55
4. Maternalizmus az államszocializmus korszakában	58
5. A Magyar Nők Demokratikus Szövetsége	62
5.1. A szervezet keretei	62
5.2. Hogyan dolgoztak?	64
Összefoglalás	71
IV. Lynne Haney: A "rászoruló" megteremtése: A társadalmi nem és a szociális juttatások politikája Magyarországon	77
Bevezetés: A jóléti állam fogalma	77
1. Az államideológiától az állami jóléti rezsimekig	80
2. A sex-szegregált jóléti államtól a társadalmi nemi alapon elkülönítő rendszerig	89
3. Az elemzés megkonstruálása	95

V. Dr. Bányai Emőke - Benkő Fruzsina: A feminizmus és a szociális munka: elmélet és gyakorlat	103
Bevezetés	103
1. Irodalmi áttekintés	104
1.1. Feminizmus és szociális munka – a <i>Szociális munka enciklopédiája</i> szerint	104
1.2. A gondoskodás etikája – Selma Sevenhuijsen	104
1.3. Pszichoanalízis és feminizmus (I.): A lányok és fiúk eltérő szocializációja – Nancy Chodorow	109
1.4. Pszichoanalízis és feminizmus (II.): A lánytestvérek szerepe a szocializációban – Terry Apter	110
1.5. A fogyatékoság és a feminizmus – Susan Wendell	111
1.6. A női csoportok jellegzetességei – Brigitte Dorst	114
1.7. A posztmodern és a feminizmus – Patricia Waugh	115
2. A szociális munka és a gender viszonya a gyakorlatban	117
2.1. Gender	117
2.2. Genderrel összefüggő, a szociális munka kompetenciájába tartozó problémák	118
2.3. Prostitúció	119
2.4. Párkapcsolaton belüli erőszak	121
2.5. LMBT emberekkel végzett szociális munka	123
2.6. Női terekben jelen lévő tapasztalatok	124
2.7. Nem szerint bontott ellátások	124
2.8. Szexualitás, reprodukív jogok	124
2.9. Női ügyfelek támogatása a szexista intézményrendszerrel szemben	125
2.10. A reprodukív jogok és az intézményrendszer találkozása	126
Összefoglalás	127
VI. Mariel Avalos - John Winslade: A továbbtanulás mint „menekülési útvonal”	132
Absztrakt	132
1. Örökségem anyai ágon (Mariel története)	134
2. Észrevételek	137

VII. Nicola Yeates: A gondoskodás politikai ökonómiájának globalizálódása	141
Bevezetés	141
1. Szociálpolitika, politikai gazdaságtan és gondoskodás	142
2. A globális otthoni gondosodás rezsimjének körvonalai	144
3. A szociálpolitika és a globális politikai gazdaság újragondolása	147
VIII. Dr. Adamik Mária: A gondoskodás ökonómiája az államszocializmusban A gyes-diskurzus avagy a szocialista modernizáció válasza a nemek közötti egyenlőség kihívására	150
1. „...Noha bizonyos kérdések a nők életében merülnek fel, a válaszok másutt lelhetők fel.”	151
1.1. A tudós, a tudós/politikus és a hetilap - a tudásszintek összeérnek, a diskurzus megerősödik	152
1.2 Az Alkotmány és a munka világa	157
1.2.1. A foglalkoztatás – avagy a cselekvés intencionalitása	158
1.2.2. Az individuum kísérlete az állami szükségletértelmezés átalakítására.....	161
1.2.3. A gyes mint a szocialista modernizáció kudarcának beismerése	167
1.2.4. „A nők és a család”. Hol van a férfi?	170
2. A gyes lehetséges jelentései: összegzés	173

Dr. Adamik Mária:

Bevezetés a szociálpolitika nem szerinti értelmezésébe

A modernizálódó társadalmakban a család intézménye mindig elégséges, sőt kitüntetett figyelmet kapott a mindenkori hatalom részéről - szemben az annak alapját képező és biológiai reprodukcióért felelős heteroszexuális nő-férfi kapcsolat (gender relations) iránti érdeklődéssel. A tudományos tudás mindenkori társadalmi beágyazottságát ismerve és elismerve - nehéz olyan kérdésekre tudományos választ keresni, amely válaszokról az adott társadalom nem kíván tudni, nincs a kérdésre vonatkozóan „tudásérdeke” - az egyébként logikailag érthetetlen különbségtétel érthetővé válik. A bonyolult emberi viszonyokat egységcsomagba záró, az egyszerű design-nal főként a hatalom számára kezelhetővé szelídített „család” praktikusabb fókusz és elemzési egység, mint a nő-férfi viszony (és majd e viszony milyenségétől függően megjelenő vagy meg nem jelenő gyermek).

Kötetünk akkor éri el a célját, ha kiderül az olvasó számára, hogy a „család” fogalmi praktikus voltán túl is erőteljes, noha elhallgatott érvek és érdekek szólnak a nem szerinti megfontolások és elemzések meg- és kikerülése mellett.

Mára a nemzetközi szakirodalom szerint és a tudni vágyók számára e szakirodalom alapján tagadhatatlanná vált, hogy társadalmi jelenségek vizsgálata és megértése során a nem vagy a nemek szerinti megközelítés tárja fel és teszi érthetővé egy-egy jelenség tényleges tartalmát, e megközelítés híján rejtőzködő természetét. A különböző tudományterületek eltérő módon és igyekezettel kezdték el kutatásaikban alkalmazni a nem szerinti megközelítést, annál korábban és átfogóbban, minél alacsonyabbnak ígérkezett az eredményekből adódó közvetlen társadalomkritikai kockázat. Még a kilencvenes években is közgazdasági Nobel díj járt annak, aki a modellekben gondolkodó tudományág szakszargonjában az emberi aspirációkat és a tényleges társadalmi, emberi viszonyokat felülírva modellezte azt, hogy a „család” akkor jár jól, ha a „nő” marad otthon a gondoskodó munkák elvégzésére (Gary S. Becker 1992-ben). Magyarul viszont mai is csak egyetlen írást olvashatunk arról, hogy az RDE, azaz a racionális döntések elmélete, ami a mai - nem az Adam Smith-től származó eredeti - piacgazdaság mellett érvelő elmélet, miként favorizálja a férfiasan elkülönítő „racionális” gondolkodást a női kötődőhöz képest, ezzel alapozván meg a nem szerinti részrehajlást a közgazdaságtani elméletképzésben (England-Kilbourne 1991). A jelenlegi globális világtrend eszerint a partikuláris férfi-identitás univerzális emberivé emelése révén és árán tartható fenn (Simmel 1990).

Ez a felvetés azonban sokkal súlyosabb további megfontolásokhoz vezetne, mint, mondjuk, a klasszikus gáztörvények ismeretelméleti háttérének vizsgálata, amiben az ideális és reális gázokra vonatkozó megállapítások ugyanazon nemi alakzatokat mintázzák, mint oly sok egyéb, ám - a gáztörvényekhez képest - közvetlen társadalmi befolyással bíró tudományos teljesítmény.

Talán már érthető, hogy a szociálpolitikák nem szerinti elemzése sokat váratott magára Magyarországon, sokkal többet, mint az elméleti koherenciájára kényesebb elméleti társadalomtudományok körében. Kötetünk abban az értelemben is hiánypótló, hogy ugyanazt az elméleti igényességet kívánjuk tulajdonítani az elméleti alapvetésekben

és társadalmi gyakorlatokban egyidejűleg megnyilvánuló szociálpolitikai diskurzusoknak, mint az elméleteit gyakorlatra fordítani, ezáltal ellenőrizni nem kényszerülő praxis-mentes, ám ettől még értékterhelt tudományoknak.

Tanulmányaink azt a célt szolgálják, hogy a szociálpolitika tartalmi megfontolásaira és elemzéseire is terjedjen ki az az intellektuális tevékenység, amit az Európai Unióban „gender-mainstreaming”-nek neveznek.

Valójában egy ilyen harmonizációs törekvésnél alaposabb okunk - történelmi, önismereti, az emberi élettörténet folytonosságához ragaszkodó okunk - is lenne közelmúltunk miatt visszaemlenni a társadalompolitikai kérdéseink közé a nemek közötti egyenlőség, majd a liberális változatban: a nemek közötti esélyegyenlőség kérdését. Az államszocializmus női emancipációs programját ugyanis nem elhallgatni, hanem bevallani és tanulságait megosztani lett volna érdemes másokkal, beleértve Európa nyugati felének országait is

Gendering Social Policy, szól a kötet alcíme. Bár a főcímben még nem vállaltuk a szóhasználatot, e sorok írója a „szociálpolitika nemesítése”-ként érti a szociálpolitika finom hangolását, a nemek szerinti újraértelmezését. Tekinthetjük a család szerepe mellé illesztett nő-férfi viszony vizsgálatát humanista feminizmusnak is. Hasznos hang lehet ott, ahol „gender-ideológiáról” úgy beszélnek, és oly módon tartanak tőle, hogy a nemekre vonatkozó kérdések értelmének teljes tagadását nem kíséri a tárgyra vonatkozó tudás. A „nemkérdés” nem kérdés számukra, csakis a család funkcionális intézménye az, noha a kettő lényege igen alaposan átfedi egymást.

Hozadéka is lenne mind a demográfiai folyamatok, mind a demokrácia dilemmáinak megértéséhez. Pusztán azt az életszerű jelenséget kellene elismerni a „gender” kérdésben ideológiát feltételezőknek, hogy két felnőtt összekapcsolódásának elsődlegesen a két felnőtt közötti vonzalom a motivációja, a gyermekek születése pedig velejárója lehet a szexuális kapcsolatnak. Gyermekeket biztosan nem a magyarországi demográfiai helyzet javítása érdekében nemzenek a férfiak és szülnek a nők. Nem ismert olyan hitrendszer, melynek istene az emberi élet ily mértékű és földi hatalomnak való alávetettségét követelné. Az állam és a piac hajlik arra, hogy egy olyan intim viszonyrendszert, mint a család, azon belül a nő és férfi élete, eszközzé tegye, az éppen aktuális társadalompolitika mentén funkciókat delegáljon oda, és az elvárások teljesítését jutalmazza, vagy nem teljesítését büntesse.

Ha a két felnőtt közötti ember-ember viszony egyenlők közötti kapcsolat, jó eséllyel fenntartható kapcsolat - amiként azt Giddens (2001) az úgynevezett tiszta kapcsolatokról tartja - akkor van jó esélye a gyermekek felnevelődésének, és a mások elismerésén alapuló társadalmi léptékű demokratikus viszonyok fenntarthatóságára is.

1. Állam és család

1.1. A család a klasszikus tipológiában és az első feminista kritikák

A család és a központi hatalom viszonya a 18. században alaposan megváltozott az iparosodás, városiasodás és a népességrobbanás mellékhatásaként. A preindusztriális társadalom kiterjedt vagy nagycsaládja a mindenkori „kormányzó” számára a jó kormányzás mintájául, modelljeként szolgált. Elégséges volt a hatalomnak úgy eljárnia és cselekednie kormányzóként, amiként a kiterjedt család családfője, aki védte, óvta, egyúttal uralta, gyarapította és egybetartotta háza népét. Az industrializáció, urbanizáció folyamata, az immáron inkább nukleáris családok tömeges városi koncentrációja azonban új kihívások elé állította a központi hatalmat, a felduzzadt népesség egésze érdekében kellett cselekednie, a szabályzásnak, például inség vagy lázadás, akár járványok esetén az összlakosságra kellett irányulnia és a kívánt hatást elérnie. A szabályzás ezen új szintje azonban a korábbi „modell” az új szinten megvalósítandó politikák „eszközüvé” tette (Foucault 1998). A hatalom számára érdektelenné vált a családon belüli kapcsolatok milyensége, minősége. A patriarchátus úgy is túlélhetett társadalmi formáció-váltásokat, hogy közben az „eredeti” méltányos elosztás, elismerés, szeretet nem járt, a családtagok szükségletei kielégítetlenek maradtak. Elégséges teljesítményt azóta másképpen mérik, jó teljesítményt az állam által család intézményével szemben támasztott elvárások teljesítése jelent, a „funkciók”, a kívülről (is) megkövetelt feladatok ellátása. Pontosan fejezi ki ezt az irányultságot a családpolitika szinonimájaként használt „népesedéspolitika” megnevezés.

A család iránti figyelem töretlen a jóléti államok létrejötté idején, majd a fénykorában is: változó, de mindig jelentős jóléti funkciókat, feladatokat tulajdonítván az intézménynek. Az állam és a piac mellett a harmadik jóléti pillérként is tekintenek rá, a jóléti állam típusának is egyik fontos típus-jegye az, hogy a harmadik pillérre milyen feladatok terhelődnek a másik kettő mellett. Noha az általunk is régről ismert Gosta.Esping- Andersen-től eredő tipológia a politikai ideológiák megnevezéseit használja a jóléti állam típusok megnevezéséhez, ezek az ideológiák lényegi tartalmi elemként és eredendően hordozzák a családról vallott elképzeléseket is. A konzervatív jólét állam többek között azért konzervatív, mert konzervatív a családképe is. A politikai hatalom családra vonatkozó elgondolásai a jóléti rendszerek masszív, makacs, tartós minőségi jegyeiről árulkodnak, függetlenül attól, hogy a GDP mekkora hányadát költi az állam a jóléti rendszere működtetésére, sőt akár ellentmondásban a nyilvánosan vallott ideológiai állásponttól is. Így érthetjük meg, hogy amennyiben a demokrácia hiánya dacára jóléti rendszernek tekinthetjük az 1989 előtti hazai „államszocializmust”, akkor éppen a népesedés-és abban a családpolitikája miatt a szocialista Magyarország állama konzervatív jóléti állam lenne.

Gosta Esping-Andersen már klasszikus munkájában is elismeri az ilyen minőségi jegyek jelentőségét - a család szerepén túl a szociális jogok, a társadalmi struktúrába való beavatkozás a szociálpolitika eszközrendszerével, vagy az egyenlőtlenséghez való állami viszony mellett - mégis legtöbb nemzetek közötti vagy időbeli összehasonlítás kimerült a mennyiségi szemlélet alkalmazásában (Esping-Andersen 1990) még 1989 után is. Ugyanakkor ezt a mára klasszikus tipológiát feminista kritikák özöne érte. Ezen kritikák idején vált a jóléti állam a feminista társadalompolitika témájává, célpontjává. Erre a számunkra elegendig ismeretlen vitára tanulmányainkban rendre visszatérünk majd. Ismerhetjük furcsamód ugyanakkor azt a hatást, amit a vita gyakorolt a nyugat-európai társadalompolitikai gondolkodásra. Éppen Gosta Esping-Andersen újabb munkáiban jelennek meg egyre határozottabban a feministáktól átvett megfontolások (Esping-Andersen 2006, 2009).

Mary Daly egy korai összegzése szerint:

„...mikor a nemi viszonyok nézőpontjából vizsgáljuk a tipológiákat, fontos hiányosságokra derül fény. Mindenek előtt Esping-Andersen tipológiája szinte csak az állam-piac viszony vizsgálatára korlátozódik. Bár elmélete a piac, család, és állam háromszögére épül, az elemzés mégis jobbára a piac-állam nexusra koncentrálódik. Ez tetten érhető például Esping-Andersennek a társadalom rétegződéséről vallott felfogásában, amit főleg osztályviszonyok függvényeként gondol el. Ez jellemzi a magánszolgáltatás piaci szolgáltatásként való felfogását is. Modelljében a család szerepe tulajdonképpen nem világos. Az empirikus elemzésekben a család leginkább a „konzervatív” rendszerek része, (bár nem elkülönített módon – a szónak a Németország, Olaszország, Hollandia és Franciaország „konzervatív” jóléti államainak családmodelljét jellemző nemek szerinti munkamegosztás értelmében), de alig van jelen a szociáldemokrata és liberális rendszerekben.”

Ám rövidesen kiderül, hogy a család intézménye valójában nem elég érzékeny elemzési egység, a család szó békésen eltakarja, sőt elrejtje a családot alkotó nőt és férfit. Megnehezíti, ha éppen a család fogalom használata okán elrejtett mélyebben húzódo trendeket, szándékokat vagy akár végiggondolatlan, nem szándékos mechanizmusokat is megragadni és megérteni kívánjuk. Daly is beleütközik ebbe a dilemmába, és ezért is válik különösen élessé a kritika az Esping-Andersen által bevezetett kommodifikáció-dekommodifikáció kérdéskörére: meg kell nevezni ugyanis a nőt és a férfit külön-külön is, mert az őket összeháró „család” fogalom éppen a belső egyenlőtlenségeket rejtje el:

„...a piac/állam reláció, ahol is az előbbi a kommodifikáló, utóbbi pedig a dekommodifikáló szerepét töltené be, egyáltalán nem olyan problémamentes, ahogy azt Esping-Andersen láttatni szeretné... Jóllehet igaz az az állítás, hogy a jóléti állam lehetővé teszi a férfiak piactól való függetlenedését, a nők függetlensége más léptékű. Ennek két oka van. Először is, a nők jövedelmük java részét nem a piacról vagy az államtól szerzik. Svédország kivételével a férjezett nők többsége anyagilag a férje jövedelmétől függ. Másodszor, a fizetett munkaerőpiac női szereplőinek nagy részét különben sem juttatja anyagi függetlenséghez a piac (a férfiakéhoz képest általában alacsonyabb fizetésük, a részmunkaidőben vállalt nagyobb szerepük, és a foglalkoztatottságuk gyakoribb megszakítása miatt). A nap végén a nőknek, mint társadalmi csoportnak a legfontosabb jövedelmi „forrása” a férfi, akivel intim kapcsolatban állnak. A függőség Esping-Andersen kidolgozta kettős klasszifikációja ezért túlságosan leegyszerűsítőnek bizonyul, mikor a nőkre kívánjuk alkalmazni. A nők függetlenségét legalább annyira befolyásolja a családban betöltött szerepük és viszonyaik, mint a jóléti állam közpolitikai intézkedései és a munkaerő piacon elfoglalt helyük. Mindebből a következő fontos elméleti kérdés látszik körvonalazódni: Miként alakítja a jóléti állam a férfiak és nők számára elérhető juttatások mennyiségét és forrásait, s különösképp hogyan hat mindez a nők férfiak jövedelmétől való függőségére?” (Daly 2012 eredeti: 6)

A „hogyan hat mindez a nők férfiak jövedelmétől való függőségére” kérdés jellegzetesen marxista feminista aspektusa annak, amit általánosan úgy fogalmazhatnánk, hogy hogyan konstruálja a jóléti állam a nő-férfi viszonyt?

1.2. Az állam és a nők

A család felnőtt tagjai között előállított, állam által is befolyásolt, konstruált viszonyról azonban sem a hazai mainstream tudomány, azaz a fősodor - nem beszélve a politika-csinálókról - nem kíván tudni. Amint alább még

visszatérünk erre (különös hangsúllyal a gyes-ről szóló fejezetben), azt látjuk majd, hogy beszélünk „családok, különösen a gyermekek” vagy a „családok és nők”, sőt „családok, nők és gyermekek” ügyeiről, érdekeiről.

A szociálpolitikai alapmodell működését általában nem-semlegesnek, és a megváltozott hazai gyakorlat ellenére ma is gyakran úgy képzelik el, hogy az állam elvonja adók, illetékek formájában az elsődleges jövedelmek egy részét (progresszív adórendszer esetén az szja a magas jövedelmeket több és egyre növekvő adókulcsokkal adóztatja) és az adott évi költségvetési törvényben lefektetettek, azaz előzetes alkuk, jó esetben viták alapján újraosztja a beszédésétől különböző módon. Az elképzelések szerint oda többet juttatván vissza ezzel a másodlagos elosztással, az újraelosztással, a redisztribúcióval, ahová az elsődleges elosztás révén eleve kevesebb jövedelem jutott. Az előbbiek teljessége esetén egy vertikális, a jobb jövedelmi helyzetűektől az alacsonyabb jövedelműek felé irányuló újraelosztásról lenne szó, és egy ilyen államot egyenlősítő törekvések - szintén mint minőségi jegy - jellemeznének. Ezért is tekintik alább Mary Daly a szociálpolitika ilyen gyakorlatát és elemzését osztálypolitikának. Ehhez képest szokás a családi juttatásokat inkább horizontális jövedelemátmosztatásnak tekinteni, amelyekben az újraosztott források a gyermektelenektől a gyermekes családok felé áramlanak látszólag réteg-hovatartozástól függetlenül. A hazai gyakorlat ugyan ez utóbbinak is ellentmond, noha kétségtelen, hogy ebben a gyakorlatban is „osztály-szempontok” működnek.

„Az egyes elméletek magyarázatainak közös jellemzője, hogy az osztályviszonyok dinamikájában látják a társadalmi juttatások legfőbb mozgatórugóját. A különféle elméletek más-más jelentőséget tulajdonítanak a tőkének, a munkának és az államnak a társadalmi jólét politikai intézményesülésében. De valamennyien feltételezik, hogy az osztálypolitika szolgált a közpolitikai újítások mintájaként, mint ahogy abban a végkövetkeztetésükben is megegyeznek, hogy a létrejött újraelosztás kizárólagosan vagy főleg az osztálypolitika szempontjából releváns. (Mink, 1990: 92). Bár néhány elmélet számol az érdekcsoportok politikai jelentőségével, a végén ez is az osztálypolitika kérdésre redukálódik. A nemi viszonyok politikájának lehetősége nem igazán foglalkoztatta a jóléti állam fősodorbéli elemzőit, vagy ha mégis, az soha nem látott napvilágot munkáikban. Ebből két dolog következett. Egyrészt nem vették számba vagy alulbecsülték a férfi/nő viszonyt, mint az újraelosztásért folytatott küzdelmeket alakító lehetséges tényező. Másrészt a figyelem perifériájára rekesztik a nők politikai szerepvállalását. Messzemenőig nem értek egyet a nők és a nemi viszonyok marginalizálódásával a tudományos elméletekben. Nem kívánom elvitatni az osztályviszonyok fontosságát a jóléti állam formáinak létrejöttében: a jóléti juttatások kétségtelenül osztály szempontúak. De állítom, hogy a nemi viszonyok beemelése az elemzésbe rákényszerít bennünket annak végiggondolására, hogy a kizárólagosan osztályalapú magyarázat kielégítő magyarázatot tud-e adni arra, hogy miként élük meg a jóléti államot a nők és a férfiak.” (Daly 2012: eredetiben :2)

Előlegezzük már itt meg azt az észrevételt, hogy azért is maradhatott a szociálpolitikák tervezése és elemzése osztályszempontú, mert a „jóléti juttatások” fogalmába döntően a pénzbeli ellátásokat sorolták, és mellékesnek tekintették a humánszolgáltatásokat. Pedig Daly is elismeri, hogy nemi aspektusból a szolgáltatások éppoly központi jelentőséggel bírnak, mint a pénzbeli juttatások, amikor azt írja:

„Ezekben a tanulmányokban a figyelem középpontjában a fizetett és fizetetlen munka viszonya, illetve az államnak a kettő viszonyának fenntartásában betöltött szerepe áll.”

Nem véletlen, hogy a kötet tanulmányai, lett légyen bármilyen alapvetés a kiindulópontjuk, előbb utóbb a gondoskodó munka kérdéseinél kötnek ki. Amiként az állam a fizetett és fizetetlen gondoskodó munka viszonyát a

humánszolgáltatásokban „beállítja”, azzal egyúttal ismételtlen a nő-férfi viszonyt is konstituálja, figyelő szemét a globális piacgazdaságon tartván. Egy szociálpolitikai, családpolitikai koncepció mögött már ott van egy megszületett alku a politikai állam és a piac szereplői között arról, hogy a piacgazdaságnak milyen mértékben és mélységben kell figyelembe vennie, társadalmi felelősséget vállalnia humanerőforrások fenntartásáért, fenntarthatóságáért. Eddig minden jel arra mutat, hogy sem a válság hullámok, sem az ökológiai lábnyomok kontinensenkénti különbsége, sem népesedési folyamatok kiegyenlítően volta, sem pedig a globális léptékű migráció nem készíti, és nem kényszeríti a „globális piacgazdaságot” a hajtóerejének emberi, társadalmi szempontokat is szem előtt tartó módosítására.

Majd látni fogjuk, hogy a gondoskodást nyújtó szolgáltatások végül is elnyerik a megfelelő hangsúlyt Mary Daly munkájában is, miközben a szociálpolitika egészében azok hatása, és főként határelemzése a teljes periférián maradt.

„Először is, két-dimenziós beavatkozási rendszernek foghatjuk föl a jóléti államot. Ez esetben két fontos szempont vetődik fel, melyek többé-kevésbé a következő kérdésekre vonatkoznak: beavatkozás hol és mivel? Ami a holt illeti, továbbra is állítom, hogy a család fontos terepe a jóléti beavatkozásnak/kölcsönös függésnek és ezért be kell emelni az ismertebb piac/állam nexus szempontja mellé. *Gyakorlati szempontból ez azt jelenti, hogy az állami szolgáltatások ugyanakkora figyelmet érdemelnek, mint a jövedelem megtartó programok. Ami pedig a jóléti állam tartalmát illeti, véleményem szerint három funkcionális terület lényeges: szolgáltatás biztosítása, foglalkoztatás, és a jövedelmet megtartó rendszerek.* Ezek kölcsönhatása meglehetősen komplex, mert mindhárom dinamikus kapcsolatban van egymással.” (Daly 2012 eredeti:9, kiemelés: A.M.)

A hazai szociálpolitikai gondolkodásban, a nemzetközi összehasonlító vizsgálatokban is főként a foglalkoztatásnak és a jövedelem-fenntartó programok elemzésének van súlya. Noha azokban is megjelennek a nem szerinti különbségek, a szolgáltatások hatáselemzése híján éppen a legmarkánsabb nemi viszonyokat konstruáló befolyás marad láthatatlan.

1.3. A jóléti állam és a feminista kritikák

Meddig jutottak el a feminista kutatások Daly szerint?

Először is, középpontba állította a családot. Vizsgálta az állam bizonyos családformák és családtípusok fenntartásában játszott szerepét (Barrett, 1980; McIntosh, 1978). A feminista kutatások rámutattak, hogy a jóléti állam közintézményeinek jobb megértése érdekében vizsgálni kell, hogy milyen viszonyban vannak ezek az intézményeknek a háztartás/család rendszerén belül meglévő jóléttel, illetve a nők és férfiak családon belül és kívül elfoglalt helyével. Ezen túl megvizsgálták a jólét fogalmához kapcsolódó ideológiákat, különösen azok nőkhöz kapcsolódó dimenzióit (Fraser 1989b, Lewis 1983, 1992a). Elemezték és bemutatták, miként erősítette meg és alakította a nők másodlagos státuszát és férfiatól való függését a jóléti állam közpolitikája és gyakorlata. A jóléti közpolitika „családcentrikus” ideológiájában gyökerező gyakorlat számtalan megnyilvánulási módját elemezték – a nők alacsonyabb fizetését, a partnerek és házastársak jövedelmének és keresetének korlátozását, a nők és férfiak egyenlőtlen hozzáférését a jóléti szolgáltatásokhoz. Továbbá, a feminista tanulmányok arra is rámutattak, hogy a jóléti állam erőteljesen függ a formális gazdaság és/vagy a hivatalos szolgáltató intézményeken kívül eső rendszerektől, melyekben nők biztosítanak további fizetetlen vagy alulfizetett szolgáltatásokat (Siim, 1987b). Ezekben a tanulmányokban a figyelem középpontjában a fizetett és fizetetlen munka viszonya, illetve az államnak a

kettő viszonyának fenntartásában betöltött szerepe áll. Az egyik fontos eredmény a gondoskodás, a társadalmi reprodukció, vizsgálata volt. Rámutatott, hogy a hivatalos, nyilvánosan munkának elismert szolgáltatások és a magánszférába utalt gondoskodás határai országonként változnak, de azt, hogy hol húzódnak ezek a vonalak erőteljesen befolyásolja az egyes országok jóléti közpolitikája.” (Daly 2012: eredeti:3 kiemelés: A.M.)

A „magánszférába utalt gondoskodás határai” intim nemzeti ügy, talán az egyik fő oka annak, hogy az Európai Unió szociálpolitikáját nem lehetséges egységesen szabályozni. Minden ország és annak politikai kultúrája maga kívánja megmondani, mit vár el a nőtől, mit gondol a családról, és egyúttal azt is, hogy a férfiak számára mit enged meg az állam (és a piac) a nőkkel kapcsolatos bánásmódban.

1.4. A család, a nő, a nő-férfi viszony

Daly azt mondja, hogy ez, azaz a család középpontba állítása, nem elégséges elmozdulás.

„Noha a feminista kutatás kétség kívül segítette felszámolni a fősodor elméleteinek hiányosságát – a nők kirekesztését –, van azonban néhány korlátja a jóléti állam társadalmi nemi viszonyainak összehasonlító kutatása szempontjából. Mivel a jóléti államot elsősorban a női elnyomás – patriarchális vagy kapitalista formáinak – terepeként vizsgálták, a kutatás nem tudott a nemi viszonyok elméleteként fejlődni. Azaz, mivel a kutatás elsődleges, olykor kizárólagos szempontja a nők voltak, a jóléti állam nő/férfi viszonyokat kitermelő működésének rendszeres vizsgálata elmaradt.” (Daly 2012 most 3.)

A feminista mozgalmak és társadalomtudománya szóhasználatában a nőkre való koncentráció pontosan kifejeződik a „Women’s Studies”, azaz nőtanulmányok megnevezésben. Ebben a periódusban, a szocialista női emancipáció fénykorában, Magyarországon is hasonló a helyzet. Kutatások garmada zajlik, amelyekben górcső alá a nő vétetik. Nő a munkahelyen, nő a politikában, nő a ...ban/ben. A család felől a nő irányába elmozduló figyelem nem ártatlan elmozdulás, látványosan kerül el ez a figyelem a férfit. Így aztán sem Nyugaton sem Keleten nem tudják megmondani, hogy miért válnak instabillá a családok a nők munkavállalása mellett. Nem magától értetődő ugyanis, ha az új helyzetben - a nők is munkavállalók - mindenki az új helyzet szerint teszi a dolgát (az állam, a férfiak, a piaci szereplők), mi is vezetne a család bomlékonyságához?

Az idevágó magyar szakirodalmat éppen a szerint érdemes elemezni, hogy milyen eljárásokkal, nyelvi technikákkal kívánják a női foglalkoztatással megjelenő problémákat mindenáron a női térfélen tartani. Az iskolapélda:

„A nő nem teljes értékű munkaerő, vallja a munkahely. A nő nem teljes értékű anya-feleség-háztartásvezető, felesel a család.” (Koncz 1985:37)

1.5. A szükségletek értelmezése

A már elismert szükségleteket kielégítő szolgáltatások - nem alaptalanul - adottnak tekintik a kielégítést megelőző mozzanatot, azt, hogy valahol, valakik már értelmezték azokat a szükségleteket, amelyeket, mint az állam által is elismert szükségleteket a szolgáltatóknak módjában áll kielégíteni, éppen mert elismertségük okán a szolgáltatást az állam finanszírozza. A törvényekben és persze a kultúrában rögzített értelmezések alternatíváját nyújthatta volna a szociális szakma, ha szakmaisága több ellenállásra predesztinálta volna, éveken át vártuk ezt titkon a nonprofit-

szolgáltatóktól, ha az előbbihez hasonlóan nem vált volna a szektor egésze államfüggővé, ahelyett, hogy alternatívát jelentett volna az állami szolgáltatásokhoz képest.

A szükséglet-értelmező pozíciója hatalmi pozíció, megmondhatja, hogy mi az ember, tulajdonságokat, közöttük szükségleteket tulajdonít neki, megmondja, megjelöli, ki és mi az univerzális ember (mi az emberben az univerzális, akár szegény, akár cigány, akár fogyatékos stb.), mi a partikulárisan női és a partikulárisan férfi. Egyelőre nem sok kísérletet ismerünk, amiben ezt a hatalmat az államtól szakmai vagy civil közösségek elvették volna vagy legalábbis az államot e hatalom megosztására készítették volna, ha másért nem, az önmeghatározás jogának visszaszerzése érdekében. Nem véletlen, hogy a konzervatív szociális eszméket sem sikerült közösségi munkává fejleszteni, a szakma jól értette a hatalom szavát: a politikai hatalom nem adja át önként a szükségletértelmezés, az önértelmezés jogát sem a szociális szakmának, sem a helyi közösségeknek. E tekintetben az 1989 előtti és utáni politikai hatalom nem különbözött, hiába vártunk demokratikus fordulatra, a szabadság nem terjedt ki például a nőknek visszaadott önértelmezési jogosultságra, azaz a Kádár rendszertől különböző, új női szükségletértelmezésre (Adamik 2010).

A szocialista állam egyik leglátványosabb szükséglet-értelmező tevékenysége pedig éppen a nőkre, a nők identitásának megformálására, az idevágó nyilvános politikai üzenet - a szocialista női emancipáció - észrevétlen visszavonására vonatkozott. Eszköze a szociálpolitikai ellátásokhoz kapcsolódó állami szükségletértelmezés volt. A dolgozó nő, ekként komplex, univerzális emberi identitását (munkavállaló, szexuális lény és anya is) szűkítette le ez az értelmezés kizárólagosan anyaivá, azaz „maternalizálta”, és egyúttal anyagi természetűvé tette, azaz „materializálta”. A női szükségletek anyagiává és anyaiává való átalakítását Lynne Haney éveken át kutatta Magyarországon a kilencvenes évek elején. Kiemelkedő szerepet játszottak szerinte az új szolgáltatások (a gyűlölet mellett 1967-ben megnyitottak a Nevelési Tanácsadások, 1985-ben a gyűlölet bevezetése pedig a Családsegítő Központok felállításával járt együtt).

„1968-ban új, Nevelési Tanácsadókat hoztak létre. Ezekben a központokban új gyermeknevelési szakember káderek dolgoztak, akik a magyar család „racionalizálását” tekintették legfőbb feladatuknak, s akik a nőben számtalan családi probléma okát és megoldási lehetőségét látták. Nagyszámú nőt vonzottak magukhoz, hogy gyermekgondozási tanácsadást nyújtsanak nekik. Eközben a család egésze helyett még inkább az anyákra terelődött a figyelem. Kikristályosodtak a jóléti intézmények és megerősítették a jóléti rezsim új, maternalista ágát.” (Haney 2012: 8 eredeti)

Ennek azonban előnyei is voltak, amennyiben a nőkliensek szempontjából értelmezi az eseteket. Azt állítja, „hogy a kliensek manőverezési terepe annak függvényében változott, hogy a jó/rossz distinkció melyik oldalán találta magát. A „jó” anyák sikeresen tudták a domináns szükséglet-beszédet kiterjeszteni, hogy házastársi és nő pozíciójukból adódó szükségleteiket is meghallják. A „rossz” anyáknak kevesebb tér nyílt a manőverezésre. Ez a fejezet nyomon követi a büntető szociálpolitikai gyakorlat megjelenését és azok nőkliensek manőverezési lehetőségeire tett hatását.” (Haney 2012 16 eredeti)

A Lynne Haney a II. Világháborút követő magyar gyakorlatára vonatkozó elemzéséhez (konkrét hely és idő) meglepően jól illeszkedik Szikra Dorottya és Aczél Zsófia tanulmánya, ami kinyitja az előbbi magyar horizontot térben és időben is. Az államszocializmus előzményeként megismerhetjük a két világháború közötti viszonyokat, és egy önálló esettanulmány foglalkozik az állam által irányított hazai „nőmozgalom” szervezetével. A nyugati feminista mozgalmak történetének nálunk az „MNDSZ” története feleltethető meg.

Különös, hogy időben vissza- és a kontinenseken körül tekintve a mai elemzések sok hasonlóságot mutatnak. Lehetséges lenne, hogy eltérő társadalmi tapasztalatokat éppen a ma bevett elemzési koncepciók és fogalmak homogenizálnak?

Úgy tűnik, hogy Ausztrália 1910-ben, Magyarország az államszocializmusban hasonló fogalmi keretben írható le. Szikra Dorottya idézi Lake-et:

„A maternalista politikák tehát sokszor összefonódnak a befogadás és kirekesztés kettős folyamatával. Bizonyos, etnikailag, politikailag, vallásilag, viselkedés szempontjából, vagy éppen a test épsége (able bodiedness) szempontjából „jó” anyák kaptak az államtól támogatást a maternalista szociálpolitika keretében, míg a valamely szempontból nem megfelelő anyákat, családokat kizártak az ellátásból. A családi pótlék ausztráliai bevezetésekor (egyébként igen korán, az 1910-es években) egyértelmű volt, hogy az őslakos családok nem részesülhettek az ellátásban, csak a betelepültek. A korabeli érvelés szerint „a fehér nőknek kulcsszerepük van a nemzet népesedési programjában: a nők értéke abban rejlik, hogy képesek életet adni és táplálni, más szóval „táplálni az erősebb és izmosabb nemzetet”.” (Lake 1993: 379.)

A magyarországi gyes és gyed mint anyáknak nyújtott pénzbeli ellátások 1967, majd 1985-ben hasonló megfontolással tettek különbséget - bennszülöttjeink nem lévén - nem bennszülöttek és a fehérbőrűek megkülönböztetésével, hanem alacsony iskolázottságú, gyakorta roma, és magas iskolázottságú, jó eséllyel nem roma anyák között. A „minőség” gyermek vállalása ösztönzendő, az utóbbiak javára a magasabb színvonalú gyed elérhetőségével. Sőt, a gyes első éveiben a termelőszövetkezetben dolgozó anyák és a mindenütt másutt foglalkoztatott anyák között is különbséget tettek a gyes összegében a tsz-paraszt asszonyok kárára. Az előbbi a szocializmus finom rasszizmusa, utóbbi a szövetkezeti tulajdonformával szemben táplált, anyákra is kiterjesztett ideológiai ellenérzés kifejeződése volt (Adamik 2000).

A gyermeket nevelő anya családi állapotát újból és újból a megkülönböztetés alapjául szeretnék tenni, noha például a családi pótlék jogalapja előbb-utóbb mindenütt a gyermek léte maga. Szikra Dorottya szerint: „A fehér nők közül sem mindenki vált azonban az – egyébként univerzális – ellátásra automatikusan „érdemessé”. Mint Marilyn Lake bemutatja, heves viták folytak arról, hogy vajon az élettársi kapcsolatban, vagy egyedül élő nők is megkapják-e a családi pótlékot, vagy csak a férjezettek. Végül a házasságon kívül született gyermekek után is járt az ellátás (csakúgy, mint a magyarországi 1938-as törvény esetében). Azonban voltak politikusok, akik ennek helyességét időről időre megkérdőjelezték: „Vajon helyes volt-e nem tenni különbséget a tiszteletreméltó anyák, akik házasság szent törvénye alapján szültek gyermeket, amelyet az állam elismer, mint a nemzeti jólét valódi alapját, és azok között, akik tiszteletlenül lettek anyák, akiknek az anyává válását az állam nem tudta elismerni?” (Lake 1993: 382.)” (Szikra-Aczél 1012:12)

A nők szükségleteinek maternalizálását Haney egy újabb megosztás eszközének látja, azaz a nők szükségleteinek anyai szükségletként való értelmezése nem egy önmagában való, zárt rend, hanem tovább gyűrűző következményekkel jár:

„A szükséglet általános struktúrája ennek következtében megváltozik. A nőknek, mint anyáknak a szükségletei leválasztódtak a többi társadalmi csoport szükségleteiről. Új munkavállalási rendeletek tiltották meg a nők foglalkoztatását olyan munkakörökben, melyek veszélyeztethették reprodukciós képességeiket, új gyermekgondozási segély tette lehetővé, hogy a nők három évig otthon maradjanak gyermekük születését követően

minden fizetett munkában töltött év után, és új gyermeknevelési alapok segítették anyagilag az anyákat. Ezek a juttatások új jogosultsági kritériumokat és elosztási modelleket hoztak magukkal. Az anyaság fontos új rászorultsági kritériummá lépett elő, a családi környezettanulmányok lettek a támogatás odaítélésének általánosan használt alapjai. A korábban egész társadalmi intézmények felmérésére irányuló jóléti apparátusok innentől a magyar anyák helyzetének felmérésére korlátozódtak csupán” (Haney 2012: 9 eredeti)

Ennek pedig abban áll a jelentősége, hogy az új szolgáltatások is bekapcsolódnak a női szükségletek maternalizálásába, az állam részben elveszi a férfiaktól az apai hatalmat, és a klasszikus paternalizmus főszereplőjévé, minden anya felett, de különösen a szegény anyák felett a mindenható ellenőrré válik.

„A változások nyomán új beszédmódok jelentek meg a kliensek patológiusságáról és egyéni tökéletlenségeiről. Hasonló dinamikájú folyamat ment végbe a jóléti rendszer legújabb intézménye, a Családsegítő Szolgáltatások terén is. A rendszert 1986-ban azzal a céllal hozták létre, hogy segítse az elszegényedett családokat, s mint ilyen a hagyományos szegénységsegítő intézményekhez hasonlóan működött. A segítő káderek új generációja szigorúan anyagi alapon képzelte el a feladatát: arra vállalkoztak, hogy megtanítsák klienseiknek, hogy hogyan osszák be a rendelkezésre álló javaikat, és hogyan javítsák „hiányosságait”, mintha ez lenne a szegénység kezelésének egyik lehetséges módja. Az egykor a társadalmi intézmények, majd az anyák „szükségeinek” biztosítására létrejött jóléti intézményrendszer mostanra a „szükséget szenvedők” osztályának, a rászorulókat ellátására vállalkozott (Haney 2012: 9 eredeti).

Ez a fókusz az egész rendszer működését befolyásolta, „az 1985-1995 közé eső liberális jóléti állam” újra írja a „rászoruló” fogalmát megint, ezúttal anyagi alapon. Átalakították a neoliberalis szegénység szabályozásáról szóló diskurzusok a nemzeti és a helyi apparátusokat: „az egyetemes és maternalista szociális szolgáltatásokat lebontották, és rászorultsági tesztek alapján megítélt segélyek váltották fel. 210 eset elemzése és a terepmunka során megfigyelték alapján bemutatja, „miként alakította át a szükséglet „materializálódott” fogalma a szociális munkát „darabmunkává”/”esetmunkává” és távolította el még inkább egymástól a szociális munkást és a klienst”. Az államszocializmusban kialakuló és professzionalizálódó szociális munka szemlélete Haney szerint „redukálta a „kliens” identitását az „anyagilag rászoruló”-ra, és gerjesztette tovább a patológikus magyar „jóléti csalás” mítoszát”. Könyvét azzal zárja--esettanulmányokra és terepmegfigyelésekre támaszkodva—hogy rávilágít a következményre: „a szükséglet „elanyagiasítása” tovább szűkítette a kliensek manőverezési terét.” (Haney 2012:16)

2. Tradicionális családdal a család ellen

2.1. A társadalom változik (individualizáció, pluralizáció), de a család maradjon a régi

A társadalmi-gazdasági változásokat általában magától értetődőnek tekintjük, akár folytonos, akár fordulat jellegűek, a változások rapid voltát, nemkívánatos következményeit nehezményezzük ugyan, de a változások megtörténtét nem vonjuk kétségbe. Az átalakulások közepette egyetlen intézmény változatlan voltához tapasztalható erős ragaszkodás, és ez a család intézménye. Gyakorta egyetlen biztonságos múltbeli tájékozódási pont egy anómiával kísért társadalmi felfordulásban. Pedig a család sem társadalmon kívüli intézmény, noha sokan szeretnék egy örök, társadalom-független képződménynek tekinteni, ez azonban nem lehetséges, nincs ilyen éteri autonómiája, tagjai is a változó társadalmak tagjai egyúttal, akik a változó feltételekhez kénytelenek alkalmazkodni (a rendszerintegráció szabályai szerint), ha már a társadalmi változások irányát nem sikerült a magánboldogságuk és annak értékei felé terelni (a szociális integráció szempontjai szerint).

Ha tradicionális társadalmak más formációkká alakultak, akkor az új formációban okafogyottá és elvileg is lehetetlenné vált a tradicionális család fennmaradása. Ha modern ipari társadalmat követő új társadalmi formációkban (posztmodern, kockázati, szolgáltató, globális, stb.) a nők is dolgoznak, okafogyottá és elvileg is lehetetlenné vált a tradicionális nemi szerepek fenntartása. Ezt az egyszerű fejlemény belátása mégis nehéznek mutatkozik, elsősorban azok, illetve azon intézmények számára, akiktől a belátás következményei szintén változást követelnének. A tét nagy, lassan egy évszázada zajlik több szinten az a versengés, amit a belátás horizontját megnyitó és ezt a horizontot lezárni kívánók folytatnak.

A hazai terepen folyó versengés különösségét jól fejezi ki egy Utasi Ágnes által jegyzett tanulmány címe: „Tradicionális család individuális értékpreferenciákkal”, azaz a magyar kapcsolati kultúra valami olyasmit akar a tradicionális és az új individualizmus versenyéből kinyerni, ami nem lehetséges.

A fejlett, hosszú jóléti állami múlttal bíró országok társadalomkutatói, szolgáltatói nem vették észre azt, amit Ulrich Beck a kockázati társadalomban az egyén számára súlyossá váló „külső támasz” hiányáról állít már a nyolcvanas évek NSZK-jában. A kétségtelenül megnövekedett szabadság mellett (individualizáció, pluralizáció) kockázatokkal telivé vált a munka világa és a családi-, illetve párkapcsolatok világa is. A kockázatok terhe közvetlenül - tompító pufferhatások nélkül - az individuumot sújtja. Beck szerint a változás lényege az, hogy „az exponenciálisan növekvő termelőerők nyomán a kockázatok és az önveszélyeztetés lehetősége addig ismeretlen mértékben fokozódik”. Ha eredményeiben nem is, de a kockázat-termelésben kilencvenes évekre utolértük az egykori NSZK-t. Az szerző érveléséből csak két fontos színtérre vonatkozó megállapításait elevenítjük itt fel.

A kereső munka struktúraváltása az egyik színtér, lényege, hogy az a teljes foglalkoztatás rendszerétől a rugalmas-plurális alulfoglalkoztatottság rendszere felé mozdul el, a munka korábbi normája minden dimenzióban fellazul: munkaidő, hely, szerződés tekintetében. Ezek helyett „rugalmas” foglalkoztatás, térbeli szétszóródás (táv munka, telephelyek), részfunkciók elhelyezése, időre szóló szerződések, kölcsönmunka stb jellemző. „A kereső munka radikálisan pluralizálódik, eltűnnek a határok a munka és nem munka között. A munkanélküliség - az alulfoglalkoztatottság formájában a kereső munka rendszerébe integrálódik.” (kiemelés: A.M.) Ezt a kockázat-termelő

játszmát játszunk ma már mi is, hiszen a masszív és tartós munkanélküliséget, inaktivitást a megélhetési kockázatokat folytonosan újratermelő „atipikus” munkaformákkal maszatoljuk bele a „kereső munka rendszerébe”.

A másik szintér a család. A „kiscsalád normalitásától” a magánéletformák sokfélesége felé látszik az elmozdulás. Amilyen mértékben a nők a maguk számára igénylik az általános emancipáció modern ígéreteit, olyan mértékben fokozódik a nyomás az elkülönült nemi szerepekre épülő modern kiscsaládi rendszerre. A tradicionális nukleáris család fenntarthatatlanná válik, noha erős érdekek szólnak a minden áron, az emberi kapcsolatok sikertelensége, kudarca árán való fenntartásához. Nem utolsó sorban a szolgáltatások egy jelentős részét, azok finanszírozását megspórolni kívánó államé. Csakhogy „a nők már nem hajlandók és nem is képesek arra, hogy egyedül töltsék be az újratermelés funkcióját”. Az újratermelő funkció nem csak a biológiai reprodukciót jelenti, hanem az összes nem fizetett „szolgáltatást”, mind a társra, a gyerekekre, mind az idősekre irányuló gondoskodó munkát, és a háztartási munkát is, ami a hétköznapi elemi életfeltételeinek reprodukciója.

„A hagyományos családnak ez a felbomlása, illetve a partnerkapcsolatok pluralizálódása szintén az individualizálódást mozdítja elő: a nagyobb szabadság ezzel együtt járó esélyével és a kötöttségek elvesztésének kockázatával.”

Másképpen, a mai társadalmi formáció következményei „többértékűek”: a szabadabb játéktérnek nagyobb felelősség felel meg az egyéni létezés kockázatainak leküzdésében, és ez a rendkívül módon hiányzó intézményes támaszok híján túlzott megterhelésbe csaphat át.” (Preglau 2000:288-291, kiemelés: A.M.)

A külső intézményes támasz nem egyéb, mint a humánszolgáltatások azon rendszere, amely felismeri és elismeri ezen kockázatokat, mert érti a társadalom működését, szakmaisága ezen megértés szerint ágyazódott be a társadalomba. Ahhoz, hogy az individuum ne váljék túlterheltté (a társadalmi kockázatok, igazságtalanságok ne betegítsék), új szolgáltatások egész sorára lenne szükség. Csak a humánszolgáltatók lehetnének alkalmasak és képesek a változó szükségletstruktúrák nyilvános megjelenítésére és közösségi szerveződésben integrált szolgáltatások nyújtására. Bourdieu kifejezésével élve: a lerombolt kollektív struktúrák visszapótlására.

„Igaz, egy ilyen humánszolgáltató rendszernek erőteljesen különböznie kellene a maitól, de már a tegnapinak is a tegnapitól.” (Adamik 2012)

2.2. A gondoskodó munka hiánya és a globális migráció

Mára láthatóan a kiterjedt családot felváltó nukleáris család (ezt a váltást is a modern ipari társadalom kényszerítette ki, lásd fent!) mai, sokfélévé divergáló változata, nem is lehet képes arra a gondoskodó kapacitásra, amire a családtagoknak egy életúton át szükségük lenne. Mindezek következményeit egyelőre csak úgy ismerjük el, mint amely következmények elsősorban a gyermekek és az idősek ellátásával kapcsolatosak.

Mindeközben nem gondolunk a gazdaságilag aktív korú inaktív, alul- és atipikusan foglalkoztatott, azaz saját létfenntartását, időskori biztonságát előteremteni képtelen felnőtt népességre. Statikus metodológiával (Esping-Andersen 2006:8-9) csak a jelenkori keresztmetszetben megjelenő problémákat észleljük (idős, gyerek). Majd évek múlva, amikor a ma aktív korú, de alulfoglalkoztatott népesség belép a nyugdíjas életkorba, majd csak akkor csodálkozunk el, hogy az életkort elérték, de nyugdíjuk nincs. Addig is úgy tekinthetünk ezekre az aktív korúakra,

mint akik alkalmasak lehetnének, ha már a saját életükről való gondoskodásra nem, ám „morális” értelemben kötelezően alkalmasak kell, legyenek a gyerekekről és időseikről való gondoskodásra.

Talán a mai szolgáltatások számára ezt a normát erősíti a politikai kormányzatok elvárása és a piac érdektelensége. Pszichológusok alig vannak az ellátórendszerben, akik a társadalmi-gazdasági folyamatok kockázatait egy egyszeri emberi élet terhelhetőségeként, lehetőségeiként mérlegelnék, a lehetetlen elvárást az optimálisan lehetséges cselekvéssé segítenék alakítani depresszió, cinizmus, öngyűlölet, deviancia és agresszió helyett.

Az intimszféra egyre korlátozottabb gondoskodási, szolgáltatási kapacitása globális következménnyel is jár. A hiányzó humánszolgáltatások folyamánya az a spontán piaci fejlemény, hogy a gondoskodó munkát idegenben végző nők migrációja globálissá teszi a jelenséget. Valahol másutt a világban gondoskodnak a gondoskodást igénylőkről piaci diktátumok szerint, miközben hátra hagyják a szintén gondoskodásra szoruló családtagjaikat.

Ez a globális jelenség „... az „anyai” gondoskodó munka masszív nemzetközi transzferjével jár és néhányak számára a „preindusztriális értékekkel működő posztindusztriális háztartás struktúrájának... létrejöttét jelenti.” (Yeates 2012)

Tehát a család intézménye, mint rég tudjuk, a centrum országokban alaposan átalakult (lásd Preglau 2002), ám a folyamat nem marad meg a centrumon belül (Bartha 2009).

A preindusztriális társadalmakban még lehetséges gondoskodást a posztindusztriális kihívás veri szét vagy ajánlja másként: a globalizáció lehetőségeként.

A perifériáról a gazdag centrumba kényszerűségből vándorló nők gyermekei maradnak ellátatlanok, hogy a posztmodern kényelem megteremtődjék, és új szakkifejezéseket kell tanulnunk Yeates írásából: intim munka rezsim, gondoskodás gazdálkodás, globális gondoskodás lánc (Yeates 2012).

Láthatóan az Európai Unió sem képes saját ígéretét betartani, ami –a nők és férfiak esélyegyenlőségét is szolgáló—a munka és a család összeegyeztethetőségére vonatkozott. A kutatók az összeegyeztethetőség háromféle beszédmódját különböztették meg elemzésükben:

„Ugyanakkor mindhárom paradigma megegyezik abban, hogy a munkaerő-piac politikát tekinti kiinduló prioritásnak, melynek a családpolitika alárendelt szolgálója csupán. Véleményünk szerint az elemzőknek nem lenne szabad beérnie azzal, hogy csak a családi élet munkaerő-piacra gyakorolt hatásaival számol, ahogyan azt a három modell teszi, hanem számolnia kellene a helyzet fordítottjával is: a teljes munkaidejű foglalkoztatás családi élet és munka összeegyeztethetőségére gyakorolt hatásával is.” (Knij-Smit 2009)

Ez rossz hír nekünk, ebben a régióban, akik számára nőmozgalmak és feminista mozgalmak híján kizárólag politikai ideológiák szállították a családra és nő-férfi viszonyra vonatkozó beszédmódokat (szocialista női emancipáció vagy liberális esélyegyenlőség), ha most a szocializmus ideológiája után a gazdasági verseny érdekében Európai Unió is fellazítja a nő-férfi esélyegyenlőség politikai követelményeit.

Azt pedig láthatóan egyetlen globális piac-gazdasági szereplő sem készül felajánlani, hogy a termelékenység növekedésével megnyert profit egy részét legalább átkonvertálná (a növekvő bérek mellett nyújtott) munkaidő-csökkentésbe, éppen a családi élet és a munka összeegyeztethetősége érdekében.

2.3. Határátlépés, avagy a férfi megjelenése az új társadalomtudományi kutatásokban

A párválasztás gyakorlata is alaposan megváltozott, nem csak a szexuális normák, hanem réteg-szempon্তু szelektációs mechanizmusait illetően is. Az azonos jövedelmi helyzetűek közül inkább választunk társat magunknak, szemben a korábbi gyakorlattal (nyitott társadalom). Ez azonban (alsó az alsóval, felső a felsővel) tovább növeli az egyenlőtlenségeket, halmozza, felerősíti a hátrányokat egyfelől, az előnyöket másfelől.

Hadas Miklós szociológus, a férfitanulmányok úttörője, a hazai tradicionális szerepekhez való makacs ragaszkodást történelmi nézőpontból értékeli egy friss nyilatkozatában (hosszabban Hadas 2003). A magyarázat szükséges, ugyanis nem csak a nők hatalmi színtereken létező alulreprezentált volta, a nemek közötti igazságtalan munkamegosztás elfogadása, a szociális képzések, közöttük a szociálpolitika gender-érzékenységének hiánya kivételes európai összehasonlításban, hanem az az önsorsrontó közhiedelem is, ami éppen a tradicionális család –abban a tradicionális nemi szerepek—erősítésével lehetetleníti el a családalapítást. Hadas szerencsére megengedheti magának, hogy a férfiak szerepéről beszéljen, amikor a hazai avitt nemi viszonyokról kérdezik.

„Az én történelmi magyarázatom erre az, hogy Magyarországon kivételesen kiemelkedő súlya volt a dzsentrinek. A dzsentri maszkulin viselkedési mintái jóval erőteljesebben áthatották a társadalmat, mint más európai országokban. Sehol nem volt ekkora arányú a 19. századtól a harcias férfiasság mintáit belsővé tévő csoport. Ezek a viselkedésminták kiváltképp fontosak lettek a két háború közötti időszakban, és a kádárizmus alatt az elvtársak vadászó, maszkulin életformáinak révén túléltek a szocializmust is. ...

Az elit irodalom, Krúdy Gyula vagy Ottlik Géza is reprodukálták ezeket a „dzsentroid” mintákat. Erre a politikai elit is fogékony. Erre vezethető vissza például a vívás Magyarországon játszott kitüntetett szerepe is”.

Hozzáfűzhetjük, erre vezethető vissza a női szexualitás erőteljes prostituálása is. A férfi kliens számára nem a szexuális szükséglet az elsődleges mozgatórugó, soha ilyen könnyen nem juthattak a férfiak a nőkhöz, mint napjainkban, inkább az a dzsenti-kultúrából táplálkozó, noha meg-megnyesegetett dominancia igény mozgat itt, amiről Hadas Miklós beszél.

Ettől az állam által soha meg nem nevezett igénytől, egy emberi-szükséglet félreértett, félre-csatornázott kielégítési módjától viszont még kiskorúakat sem képes megmenteni a „jelzőrendszer”, miközben a magyar társadalom gyermek-barátnak szeretné látni magát. (Adamik 2012).

Jelenleg éppen itt húzódnak Magyarországon a szociálpolitika nem szerinti értelmezésének kényes-kínos határai.

Ám a korlátok, a felismerések elmaszátolása, megnevezhetetlen volta sem új jelenség, és ismét csak arra az alapdilemmára utal vissza, hogy nő-férfi viszony a fókusz, vagy az őket gyerekestül becsomagolt család intézménye. Egy bátor „kicsomagolás” 1986-ban így fest:

„H.B. szülei évek óta rossz viszonyban éltek, de a családhoz ragaszkodó apa nem akarta felbontani a házasságot. Gyerekeit ugyan szerette, de munkája, szeretője, felesége és egyéb teendői mellett csak türelmetlen öt percei jutottak számukra, amit igyekezett feladataik szigorú számonkérésére koncentrálni.” (Liskó 1986: 125, kiemeléseim A.M.)

Miként reagálna a szociális szakma? Mi a gyermek érdeke? Mit tanuljon meg a családjában?

Léteznek-e normák a szociális szakma etikai kódexében egy ember-ember közötti viszony minőségére vonatkozóan, az emberi méltósághoz való jogra vonatkozóan? Ha igen, összefüggének-e saját élettapasztalattal, vagy az ignorálható, erős szakmaisággal felülírható?

Az ilyen megválaszolatlan kérdések már eddig is kijelölték a határait a szociálpolitika és szociális munka nem szerinti értelmezésének, ám nem csak a szakmának, hanem a társadalomnak sincs olyan erős „tudásérdeke”, hogy ezeket a kérdéseket megválaszolja.

Miközben tehát tudatában vagyunk annak, hogy kötetünk úttörő és hiánypótló munka, azt is belátjuk, hogy már most felismerhetőek a továbblépés előtt álló akadályok.

2.4. Hazai alkalmazások és egy módszer

A kötet utolsó harmada az előzőekhez képest kevésbé egységes, hiszen kiderül, hogy még túl sok mindent, illetve sokféle anyagot kellene beillesztenünk. Megmutatjuk hát, hogy a szociális munka nemek szerinti megközelítése teljes összhangban van a hasonló szociálpolitikával (Bányai-Benkő írás). Azt, hogy a nemzetközi szakirodalom áttekintésén túl már létrejöttek olyan kutatások, amelyek nem ismertetik, hanem már alkalmazzák egy-egy téma nem szerinti megközelítését elemzésükben (Adamik Mária a gyes, Benkő Fruzsina a prostitúció és bántalmazás tárgyában). Egy mexikói esettanulmányt két amerikai szerző tollából - az összehasonlítás szellemei kihívásán túl - főként szociális munkások számára hasznos interjútechnikája miatt mutatunk be.

Bányai Emőke és Benkő Fruzsina tanulmánya a szociális munka és feminizmus kapcsolódási pontjainak szakirodalmi áttekintését nyújtja, Benkő egy konkrét mai és hazai szegmensét veszi górcső alá, mintegy alkalmazván hazai terepen a nemzetközi megfontolásokat. A terep nehéz, a prostitúció és a bántalmazás jelenlegi hazai beszédmódját, a szociális munka nehézségeit mutatja be, és azért nehéz, mert a családra fókuszáló szociálpolitika és szociális munka számára kényelmetlen a nők és férfiak közötti szexualitás tételezése is, a szülők, ha már van gyermekük, maradjanak meg deszexualizált lényként, különösen az anyák. Annak feltételezése kényelmetlen a mi humánus, emberi jogok gondolatától átszellemült szakmánkban, hogy a bántalmazás, a prostituálás mögött az erőszaktevő hallgatólagos társadalmi tudomásul vételt tételezhet. Az elmaradó szankciókat látván nem is alaptalanul.

Avalos és Winslade „A továbbtanulás mint menekülési útvonala” című írása csak látszólag idegen test a kötetünkben. A távoli, mexikói kultúra nőkké váló bánásmódja rögvessé ismerőssé válik, a tanulás nemcsak mint felemelkedés, hanem a hagyományos családi értékektől való „elemelkedés” vagy eltávolodás útvonala is, és ez hazai kontextusból is ismerős. Lényegében hasonló csatornát jelentett a nők számára az oktatás az államszocializmusban is (Ferge 1984, Juhász 1975). Igaz, akkor még nem egyéni, hanem kollektív mobilitási útvonalként, ami jelentős különbség az „ellenállás” ára tekintetében.

„A hagyományos mexikói családok működését alapjaiban meghatározza a macsó kultúra. Történetünkben ez volt az az erővonal, ami megpróbálta meggátolni, hogy Chole és testvére, Meche tanítókká válhassanak. A „nők maradjanak otthon” narratíva ellenpontozásaként valamilyen ellenállásra volt szükség. Ha gazdag családról lett volna szó, maga

a pénz is az ellenállás egyik ösvényévé válhatott volna, de mivel hősaink szegények voltak, ez nem volt számukra járható út. Így Chole-nek meg kell küzdenie avval, hogy az erővonalak mentén kialakult diskurzus „örültnek” és „lázádonak” kiáltotta ki. Egy ilyen fajta uralkodó diskurzus azt jelenti, hogy az ellenállásnak, legalábbis az első időkben, komoly ára van”.

Mindazonáltal kivételes elméleti, módszertani tanulságai miatt is van helye a kötetünkben, hasonlót magyar közegben és szerzőktől jelenleg még nem tudunk közreadni. Példát mutat az elmélet és a gyakorlat nálunk még hiányzó szintézisére: Foucault és Deleuze társadalomfilozófiai megfontolásait (főként a hatalomról, a kikerülésének saját teréről) biztos tudással illeszti a két kaliforniai szerző az esettanulmány hétköznapi tényeihez. Másrészt az esettanulmányok megíráshoz és elemzéshez szükséges, igaz ismételt magas szintű elméleti tudást és a narratív interjútechnikát érdemes az írás segítségével továbbhasznosítani.

Kötetünket hazai téma, a gyges elemzése zárja (A gondoskodás ökonómiája az államszocializmusban), ami már alkalmazza egy szociálpolitikai ellátás nem szerinti értelmezését, egyúttal átértelmezi, erősen megkérdőjelezi a szocialista szociálpolitika nőbarát voltát. Mára sokak számára már történeti munka, ami egyúttal tetten érni, leleplezni igyekszik azokat a hétköznapi beszédmódokat, amelyekben rejtőzködik, megbújik a nem szerinti szociálpolitikai állásfoglalás—ami viszont nem letűnt történelem, hanem a mának is részrehajló diskurzusa.

Felhasznált irodalom:

Adamik Mária (2000) Család versus népesség, Replika, 40.sz

Adamik Mária (2010) Mit szolgál a segítőszakma? In: Tudományos Közlemények XI-XII. PTE, IGYK, SZMSZI, Szekszárd, 253-278.

Adamik Mária (2012) Válság és humánszolgáltatás, Szociális tanulmányok, PTE, IGYK, 4. kötet, www.tankönyvtár

Bartha Eszter (2009) Visszatérnek a háztartási alkalmazottak? Paradigmák a fizetett házimunkáról, Szociológiai Szemle, 4.sz.

Bourdieu, Pierre (2002) A családi szellem, In: Gyakorlati észjárás, Napvilág Kiadó, 116-127.o.

Bourdieu, Pierre (1998) A neoliberalizmus lényege, Esély, 1998/6/3–8

Chodorow, Nancy J. (2000): A feminizmus és a pszichoanalitikus elmélet. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest

Daly, Mary (2012) Jóléti államok összehasonlítása: Lépések egy gender-barát megközelítési mód irányába, www.tankonyvtar.hu

England, Paula-Kilbourne, Barbara (1991) Az elkülönítő én-modell feminista kritikái és racionális döntések elmélete, Replika, 4.sz.

Esping-Andersen, Gösta (1991) Mi a jóléti állam? In: Ferge-Lévai (szerk) A jóléti állam, HRSZE-ELTE, 116-135.
(2006) Ismét a jó társadalom felé? Esély 6. sz.

(2009) The Incomplete Revolution-Adapting to Women's New Roles, Polity Press

Ferge Zsuzsa (1984) Egy korosztály életútja, MTA

Foucault, Michel (1998) A kormányozhatóságról, in: Fantasztikus Könyvtár, Osiris, Budapest

Giddens, Anthony (1995) Nemi szocializáció, nemi identitás és a szexualitás három elmélete, Nem és szexualitás, in: Szociológia, Budapest, Osiris 177-217.

Giddens, Anthony (2001) A család in: Elszabadult világ, Napvilág Kiadó, 61-77.o.

Hadas Miklós (2003) A modern férfi születése, Helikon

Haney, Lynne (2012): A "rászoruló" megteremtése: A társadalmi nem és a szociális juttatások politikája Magyarországon" www.tankonyvtar.hu

Juhász Pál (1975) A falusi nők mentálhigiénés problémái, Pszichológiai Szemle, 3.sz.

Koncz Katalin (1985) Eredmények és feszültségek a női foglalkoztatásban, Egyetemi Szemle 4. sz., 33-47.

Knij, Trudie és Arnoud Smit (2009) A munka és a család összeegyeztetése befektetés, facilitálás, valamint individualizáció révén: Három paradigma - ambivalens közpolitika, *Social Politics: International Studies in Gender, State and Society*, 16:4, 2009. 484-518.

Liskó Ilona (1986-87) Kudarok középfokon, *Medvetánc* 1986/4-1987/1. 132-142.

Preglau, Max (2000) A kockázati társadalom (Ulrich Beck)- a társadalmi posztmodernizálás egyik esete? In: Morel et.al (szerk) *Szociológiaelmélet*, Osiris Kiadó, 286-291.

Simmel, George 81990) A kacérság lélektana, *Atlantisz*, Medvetánc, Budapest

Yeates, Nicola (2012): A gondoskodás politikai ökonómiájának globalizálódása, www.tankonyvtar.hu

Utasi Ágnes (2000) Tradicionális család individuális értékpreferenciákkal, in: Spéder-Tóth (szerk) *Emberi viszonyok*, ARTT, 137-157

Mary Daly:

A jóléti államok összehasonlítása: lépések egy gender-barát megközelítési mód irányába

A jóléti államról folytatott tudományos viták középpontjában az osztályviszonyok és az ellátórendszerek viszonya áll. Ez a vita egyúttal a mainstream tudomány hagyománya szerint a férfiak tapasztalatait részesíti előnyben. Ezen elfogultságnak a kiegyensúlyozása érdekében a feminista kutatás a nők, a család, a munka és a társadalmi gondoskodás összefüggéseit kezdte el vizsgálni. Mára elérkezett az idő, hogy e két kutatási irány eredményeit közelebb hozzuk egymáshoz. Ennek érdekében a piac-család-állam háromszög viszonyát vizsgálom. Egyúttal javaslatot teszek arra, hogy miként lehet a (társadalmi) nemi viszonyok¹ szempontját integrálni a jóléti állam vizsgálatának elméleti és gyakorlati keretrendszerébe. Először a kétféle megközelítési módot – a „fősdort” és a feministát² – ismertetem röviden, és bemutatom, hogy a két különböző megközelítéssel mit lehet a jóléti állam különböző formáiról és eredményeiről feltárni. Ez után ismertetem a jóléti államok legújabb tipológiai közül az egyik legtekintélyesebbet, Gøsta Esping-Andersenét (1990). Rámutatok a tipológia társadalmi nem szempontjából vizsgált főbb hiányosságaira. Kimutatom, hogy a család-állam viszonyrendszer szisztematikus integrálása kimaradt a szerző elemzéséből, továbbá, hogy ez hiány megkérdőjelezi azt a szerepet, amit a dekommodifikáció fogalmának a jóléti államok megkülönböztetésében tulajdonít. A fejezet a továbbiakban azt mutatja be, miként lehetséges a család és a család intézménye által kialakított férfi/nő viszonyok szempontjainak integrálása a jóléti államok összehasonlító elemzésébe.

A dolgozat elején fontos, hogy először meghatározzuk a „nem” fogalmát, majd azt, hogy mit jelent az így felfogott nem integrálása a jóléti állam vizsgálatába. A nemet a férfiak és nők között létrejött strukturális, viszonybeli és szimbolikus megkülönböztetéseként definiáljuk (Acker, 1989:238). Mint ilyen, a (biológiai) nemek közötti társadalmi

¹ Az elmélet terén Ann Orloff 1993-as tanulmánya egyike a legelső jóléti állam kutatásoknak, mely igyekezett integrálni a nemek és az állampolgári jogok viszonyát a „kanonizált” kutatásokba. Azt tárgyalja, miként lehet szélesíteni és újabb dimenziókat beemlíteni a hatalom fogalmára épülő kutatást.

² Az angol 'gender' magyar fordítása a 'sex' és 'sexuality' kifejezéshez viszonyítva értelmezhető. Ebben az összefüggésben *nem* szükségeszerű a 'társadalmi nem' körülírás bevezetése, annál inkább nem, mert - formai szerkezete erejénél fogva - a 'nem' szavunkat automatikusan kiírja és a 'biológiai nem' kifejezést rendeli maga mellé önnön (logikai) alapjaként. A 'nem'-nek két változata képződik meg. Ezt a fajta normalizáló kísértést igyekszem a nem ('gender') és nemiség ('sexuality'), szexualitás és szexus értelemben, kifejezések bevezetésével elkerülni. A nem/nemiség morfológiai struktúrájának rokonságával igyekszem jelezni, hogy lehetséges a két fogalom *relatív* elkülöníthetősége is, ezzel jelezni a bináris 'nem' fogalmat kritizáló 'nemen túli' ('transgender') szempontú kutatás fontosságát. A nem/nemiség distinkció rugalmassága ugyanakkor megengedi a Daly-szöveg (tisztán biológia nemben gondolkodó) bináris logikájának fordítását is. A szövegkörnyezettől, az érvelés logikai rendjétől függően az angol 'gender'-t nemcsak 'nem' főnévvel, hanem a 'nemi viszonyok' kifejezéssel is fordítom, ami nyilvánvalóan ragadja meg a fogalom 'reláció' jelentését. (A Fordító megjegyzése.)

viszonyok vizsgálatára irányul, és ezeket a viszonyokat társadalmi konstrukciónak tekintjük. A jóléti állam nemi viszonyok szempontjából felállítandó értelmezési modellje ezért egyaránt figyelembe kell, hogy vegye a férfiak és nők élettapasztalatait, illetve vizsgálnia kell az állam szerepét abban, ahogyan megkülönbözteti az erőforrásokhoz és ellátó rendszerekhez való női és férfi hozzáférési útvonalakat. Ez kétféleképp írja újra az elemzés szempontjait. Mikro-szinten a nő-férfi viszony erőforrás-alapú elemzését helyezi a középpontba, annak vizsgálatát, hogy a jóléti állam miként alakítja, hozza létre ezeket a viszonyokat. Makro-szinten pedig azt kutatjuk, hogy a jóléti állam hogyan működik együtt más intézményekkel a női és férfi életlehetőségek és szerepek kialakításában.

1. A jóléti állam a tudományban

A jóléti állam elmélete kezdetektől fogva az állam és a társadalmi osztályok viszonyával foglalkozott, ahol az osztályviszonyokat többnyire a férfiak élettapasztalatára alapozta (Shaver, 1991: 145). Következésképp a nők tapasztalatait egyszerűen figyelmen kívül hagyta vagy leértékelte. A nőközpontú kutatás elterjedésével megkezdődött a nők államhoz és közpolitikához való viszonyának elemzése. Ezek a kutatások többnyire, de nem kizárólagosan, feminista szempontúak voltak.³ Ebből a szempontból kétféle szakirodalom létezik a jóléti államról. Mint látni fogjuk, ezeket csöppet sem könnyű összeegyeztetni és mindkettő, különösen az első nélkülözi a nemi viszonyok szempontját. Az elsőt „fősodornak”, a másodikat „feministának” nevezem, majd azt tekintem át, miként definiálják a jólét államot, s melyik mit állít annak mibenlétéről.

1.1 A fősodor a jóléti államról

Mint a kortárs nyugati társadalmak központi strukturális eleme, a jóléti állam széleskörű viták középpontjában áll a társadalmak szerveződésének módja, illetve a jóléti állam intézményeinek ebben vállalt szerepét illetően. A jóléti állam vizsgálata általában csak néhány kérdéskörre korlátozódott. Az egyik legrégebbi múltra visszatekintő és legmegtermékenyítőbb tudományterület vette ezzel kezdetét. A témában hatalmas szakirodalom gyűlt össze, ami a jóléti államot alakító tényezőket, és a jóléti államot övező politikai dinamikát vizsgálta.⁴ Az elméleti kutatásokat a jóléti államot alakító tényezők feltárása dominálta – a vita a strukturális tényezők (amit többnyire általános előfeltételekként vagy a gazdasági fejlődés stációjaként definiáltak), és a politikai cselekvőképesség (ami a szervezett munka világától az állami bürokrácián át a politikai pártokig terjedő társadalmi szereplők széles körére terjedt ki) egymáshoz viszonyított súlyáról, jelentőségéről szolt.

A fősodor kutatásait a jóléti állam története legfontosabb pillanatainak megállapításán és értelmezésén túl három fő dolog jellemzi. Először is az, hogy a jóléti állam történelmi gyökereit és fejlődését a modernizációs vagy iparosodási folyamatokban, a kapitalizmus logikájában, lényegi ellentmondásaiban, az állami erőforrások független működésében, a szociáldemokrata pártok, illetve általában az osztályszövetségekben látják. Részben ennek következtében, szolt a második jellemző, a (munkaerő) piacnak kitüntetett szerepet tulajdonítanak a számtalan lehetséges intézmény közül. A jóléti állam formáját és önnön hatását mindenekelőtt – és gyakran kizárólagosan – a (munkaerő) piacon nevezik meg. Harmadszor, a jóléti államot elsősorban mennyiségi kérdésként tárgyalják, a jóléti kiadások egyes szintjein összeadódó működési költségként. A jóléti állam illetén problematizálása a fősodor

³ A feminista kutatás, és a nőket a kutatás középpontjába emelő munkák egyaránt abból indultak ki, hogy szignifikáns különbségek vannak a nők és férfiak érdekei között, s hogy a korábbi és meglévő rendszerek egyaránt szisztematikusan gyengítették a nők esélyeit. Mi több, a férfiakat tekintik a rendszer elsődleges kedvezményezettjeinek. Nem minden, a nők helyzetét vizsgáló munka feminista. További fontos feminista munka Jon Kolberg (1991) elemzése, ami a skandináv jóléti államok nemi dimenzióját vizsgálja, Christopher Pierson-nak (1991) a jóléti állam jövőjét vizsgáló tanulmánya, és Norman Ginsburg (1992) elemzése, mely Svédországot, a Német Szövetségi Köztársaságot, az USA-t és az UK-t vizsgálja.

⁴ Jill Quadango (1987), Kees van Kersbergen (1991), és Christopher Pierson (1991) hasznos áttekintést ad a vonatkozó szakirodalomról.

kutatásaiban a jóléti államot a politikai (értsd osztály) erők produktumaként értelmezi, aminek jelentősége abba rejlik, hogy megerősíti vagy megváltoztatja az osztály és anyagi pozíciók közötti különbségeket.

Az egyes elméletek magyarázatainak közös jellemzője, hogy az osztályviszonyok dinamikájában látják a társadalmi juttatások legfőbb mozgatórugóját. A különféle elméletek más-más jelentőséget tulajdonítanak a tőkének, a munkának és az államnak a társadalmi jólét politikai intézményesülésében. De valamennyien feltételezik, hogy az osztálypolitika szolgált a közpolitikai újítások mintájaként, mint ahogy abban a végkövetkeztetésükben is megegyeznek, hogy a létrejött újraelosztás kizárólagosan vagy főleg az osztálypolitika szempontjából releváns (Mink, 1990: 92). Bár néhány elmélet számol az érdekcsoportok politikai jelentőségével, a végén ez is az osztálypolitika kérdésre redukálódik. A nemi viszonyok politikájának lehetősége nem igazán foglalkoztatta a jóléti állam fősodorbeli elemzőit, vagy ha mégis, az soha nem látott napvilágot munkáikban. Ebből két dolog következett. Egyrészt nem vették számba vagy alulbecsülték a férfi/nő viszonyt, mint az újraelosztásért folytatott küzdelmeket alakító lehetséges tényezőt. Másrészt a figyelem perifériájára rekesztik a nők politikai szerepvállalását. Messzemenőig nem értek egyet a nők és a nemi viszonyok marginalizálódásával a tudományos elméletekben. Nem kívánom elvitatni az osztályviszonyok fontosságát a jóléti állam formáinak létrejöttében: a jóléti juttatások kétségtelenül osztály-szempontúak. Ám állítom, hogy amennyiben integráljuk a nemi viszonyok szempontjait az elemzésbe, rákényszerülünk annak végiggondolására is, hogy a kizárólagosan osztályalapú magyarázat kielégítő magyarázatot képes-e adni arra, miként élnek meg a jóléti államot a nők és a férfiak.

1.2 Feminista megállapítások

A feminista tudomány igyekezett kiigazítani az aránytalanságokat, azaz a nők kirekesztését a vizsgálódás szempontjai közül, bár ez az igyekezet elsősorban a jóléti állam neo-marxista elméleteinek újragondolása kapcsán jelentkezett. Jelenleg azonban, azt hiszem, kijelenthetjük, hogy egyik feminista megközelítési mód jóléti állam felfogása sem tekinthető dominánsnak. Ennek egyik lehetséges magyarázata, hogy az elméleti energiák korábban máshol koncentráálódtak: a „nők elnyomásának” általános elméleti megragadására. A jóléti állam maga gyakorta elveszett ebben a nehéz feladatban. Mivel járult a feminizmus a jóléti állam kutatási eredményeihez?

Először is, középpontba állította a családot. Vizsgálta az állam bizonyos családformák és családtípusok fenntartásában játszott szerepét (Barrett, 1980; McIntosh, 1978). A feminista kutatások rámutattak, hogy a jóléti állam közintézményeinek jobb megértése érdekében vizsgálni kell, hogy milyen viszonyban vannak ezek az intézmények a háztartás/család rendszerén belül meglévő jóléttel, illetve a nők és férfiak családon belül, és kívül elfoglalt helyével. Ezen túl megvizsgálták a jólét fogalmához kapcsolódó ideológiákat, különösen azok nőkhöz kapcsolódó dimenzióit (Fraser 1989b, Lewis 1983, 1992a). Elemezték és bemutatták, miként erősítette meg és alakította a nők másodlagos státuszát és férfiatól való függését a jóléti állam közpolitikája és gyakorlata. A jóléti közpolitika „családcentrikus” ideológiájában gyökerező gyakorlat számtalan megnyilvánulási módját elemezték – a nők alacsonyabb fizetését, a partnerek és házastársak jövedelmének és keresetének korlátozását, a nők és férfiak jóléti juttatásokhoz való egyenlőtlen hozzáférését. A feminista tanulmányok arra is rámutattak, hogy a jóléti állam erőteljesen függ a formális gazdaságon, és/vagy a hivatalos szolgáltató intézményeken kívül eső rendszereken, melyekben nők biztosítanak további fizetetlen vagy alulfizetett szolgáltatásokat (Siim, 1987b). Ezekben a tanulmányokban a figyelem középpontjában a fizetett és fizetetlen munka viszonya, illetve az államnak a kettő viszonyának fenntartásában betöltött szerepe áll. Az egyik fontos eredmény a gondoskodás, a társadalmi

reprodukció vizsgálata volt. Siim rámutatott, hogy a hivatalos, nyilvánosan munkának elismert szolgáltatások és a magánszférába utalt gondoskodás határai országokonként változnak, de azt, hogy hol húzódnak ezek a vonalak, erőteljesen befolyásolja az egyes országok jóléti közpolitikája. A feminista kutatások negyedik eleme az állampolgárság-paradigma. Annnyiban, amennyiben a nemek viszonya az állampolgári jogok egyenlőtlenségének, az állampolgárság konkrét jellegének forrása, a jóléti állam az állampolgári jogok nemek szerinti megkülönböztetőként és rosszabb minőségű női jogok hordozójaként funkcionál (Leira 1992, Pateman 1988). A különböző politikai szervezeteket (elsősorban az USA-ban) vizsgáló munkák feltárták, hogy azok az állampolgárság más-más formáival társultak, és végeredményben kétféle állampolgárság (Hernes 1987b) és „két-vágányú” jóléti állam (Fraser 1989b, Nelson 1990) létrejöttét mutatták ki.

Noha a feminista kutatás kétség kívül segítette felszámolni a fősodor elméleteinek hiányosságát – a nők kirekesztését – a jóléti állam társadalmi nemi viszonyainak összehasonlító kutatása szempontjából maradt azonban néhány korlátja. Mivel a jóléti államra elsősorban mint a nők elnyomásának – patriarchális vagy kapitalista formáinak – terepeként tekintettek, ezek a kutatások nem vitték előre a nemi viszonyokra vonatkozó elméleteket. Azaz, mivel a kutatás elsődleges, olykor kizárólagos szempontja a nők voltak, a jóléti állam nő/férfi viszonyokat konstruáló működésének rendszeres vizsgálata elmaradt. Továbbá, a feminista kutatás a jóléti állam általános érvényű modelljét igyekezett megalkotni, így nem tudták megragadni az egyes jóléti államokon belül, és között jelentkező különbségeket.

Ekképpen egyik megközelítési mód sem tud a jóléti állam nemi jellegét feltáró modellként működni, bár mindkettőből van mit megtartanunk, további jelenségek várnak kidolgozásra. Ehhez a munkához a mai nyugati társadalmak jóléti államának elsősorban nem is a történetét kell nyomon követni, sokkal inkább jelenlegi formáit kell egymással összevetni. Engem a modern jóléti rendszerek formái és működésének következményei érdekelnek. Elsősorban az, hogy a jóléti állam programjainak mely aspektusai relevánsak leginkább a nemi viszonyok szempontjából végzett kutatás számára, illetve hogy miként lehet legeredményesebben megállapítani egy-egy jóléti rendszer szerveződésének nemi következményeit. Ezek a kérdések másfajta szakirodalomra irányítják a figyelmet – a jóléti állam közpolitikájának szerkezete és (bizonyos) következményeinek empirikus vizsgálatára.

2. A jóléti rendszerek összehasonlító vizsgálata

Az utóbbi néhány év új „iskola” kialakulásának lehetett szemtanúja a jóléti állam kutatása terén: megjelent a jóléti államok minőségi jellegének összehasonlító vizsgálata. (Esping-Andersen 1990, Jones 1985, van Kersbergen 1991, Leibfried 1990b). Ennek nyomán újfajta összehasonlító kutatás vette kezdetét, amely a tipológiát éppen a struktúrák változatai alapján állítja fel.

2.1 A jóléti állam tipológiái

Sokak szerint Esping-Andersen (1990) állította össze a jóléti állam jellemzőinek egyik legkidolgozottabb listáját, ezzel bizonyos mértékig a társadalompolitika rendszerének fogalmát állítva a jóléti állam fogalmának helyébe. A történetiség szempontját is figyelembe vevő elemzése a jóléti államok megkülönböztetése érdekében a következő főbb kritériumokat nevezi meg: a szervezetek logikája (különös tekintettel az egyének dekommodifikálásának képességére), a társadalmi rétegződés átrendezésére gyakorolt hatás, valamint a foglalkoztatási rendszerek. E kritériumok alapján az általa vizsgált 18 fejlett kapitalista jóléti államot három típusba sorolja Esping-Andersen: a mára már jól ismert szociáldemokrata, konzervatív és liberális jóléti rendszerekbe.

Túl azon, hogy Esping-Andersen kutatása figyelemreméltó előrehaladást jelent a jóléti állam-társadalom viszony-felfogását illetően, jelen tanulmány céljai számára több szempontból is hasznos kiindulópont. Először is, makro-szinten segít beazonosítani a jóléti állam struktúrájának és tartalmának jellemzőit. Az általános jellemzők megállapításához mindenképpen hasznos csoportosítani a jóléti államokat, és az „új tipológusok” által használt kritériumok kétség kívül sokkal inkább megfelelnek ennek a célnak, mint a korábban preferált osztálytársadalmi kiadási, azaz mennyiségi mutató. Az elosztási rendszerek feltárása és a jóléti államok jellemzőinek empirikus kutatása, annak feltárása, hogy a jogok állampolgári, teljesítmény, vagy rászorultsági alapon járnak-e, fontos előrelépés. Másodsorban, az Esping-Andersen által kvantifikált mutatókká alakított, valójában inkább kvalitatív jellemzők feltétlenül hasznosak. Noha Esping-Andersen ezeket a mutatókat a közpolitikát szervező elvek megkülönböztetésére és magyarázó elvek felállítására használta, működhetnek a jóléti állam, mint makro-struktúra és a nők és férfiak életét befolyásoló jóléti gyakorlatokat összekötő kapocsként is. Annnyiban, amennyiben megragadja a jóléti állam által a családoknak és egyéneknek nyújtott anyagi juttatásokat és a körülményeket is, melyek megléte esetén előbbiek szolgáltatása lehetséges, Esping-Andersen munkája eredményes lehet a jóléti állam következményeinek, így a nemi viszonyokra gyakorolt hatásának vizsgálata során is. Ugyanakkor épp ez utóbbi a bökkenő.

2.2 Problémák a nemek viszonya szempontjából

Amikor a nemi viszonyok nézőpontjából vizsgáljuk a tipológiákat, fontos hiányosságokra derül fény. Mindenekelőtt Esping-Andersen tipológiája szinte csak az állam-piac viszony vizsgálatára korlátozódik. Bár elmélete a piac, család, és állam háromszögére épül, az elemzés mégis jobbára a piac-állam nexusra koncentrálódik. Ez tetten érhető például Esping-Andersennek a társadalom rétegződéséről vallott felfogásában, amit főleg osztályviszonyok függvényeként gondol el. Ez jellemzi a magánszolgáltatás piaci szolgáltatásként való felfogását is. Modelljében a család szerepe tulajdonképpen nem világos. Az empirikus elemzésekben a család leginkább a „konzervatív”

rendszerek része, (bár nem elkülönített módon – a szónak a Németország, Olaszország, Hollandia és Franciaország „konzervatív” jóléti államainak családmodelljét jellemző nemek szerinti munkamegosztás értelmében), de alig van jelen a szociáldemokrata és liberális rendszerekben.

A jelenségek megértése szempontjából felvethető, hogy miért kell egyáltalán figyelembe venni a családot. A kérdés megválaszolásához fontos, hogy felismerjük a család jóléti szükségletek terén vállalt szerepét, illetve az állam által nyújtott jóléti szolgáltatások során a család és az állam között mindvégig meglévő szoros kapcsolatot (az olyan „jóléti” intézményről már nem is beszélve, mint a félig nyilvános és önkéntes szektor, a tágabb családi kapcsolatok, vagy a lakóközösségi önszerveződő rendszerek). Az a kiindulópont, hogy a jóléti államok különféle módon viszonyulnak a családhoz, felveti a miért és miként kérdését. Az első kérdés meghaladja jelen tanulmány terjedelmi korlátait, a második megválaszolásához a családot be kell emelnünk az elemzés középpontjába, majd a jóléti szolgáltatások elemzése során a család és állam viszonyát, illetve a jóléti társadalompolitikák különféle családtípusokra és a családon belüli viszonyokra gyakorolt hatását kell megvizsgálnunk.

Valójában a család marad valamennyi jóléti állam legfőbb szolgáltatója, még azokban is, melyeket a szociáldemokrata kategóriába sorolunk be.⁵ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a család és a jóléti állam között húzódoó határvonalak ne változtak volna, hanem azt, hogy (a) ez a választóvonal empirikusan változik, illetve, hogy (b) a család és a jóléti állam viszonyát saját jogon, külön is elemezni kell. A férjezett nők esetében például, azok, akik nincsenek jelen a fizetett munka piacán, a szociális juttatásokra való igényjogosultságukat számtalan jóléti államban a házassági és egyéb családi státuszuk alapján állapítják meg. A családi állapot a férfiak esetében is nagy valószínűséggel lényeges tényező az állami jóléti juttatásokra való igényjogosultság kiszámításánál, illetve a piaci esélyeik alakulásában. Az igényjogosultságnak ezt az aspektusát nem könnyű az állampolgár, szükséglet és munka hármasához igazítani.

A nemi szempont felvetése következtében megfogalmazódó további probléma az Esping-Andersen tipológia egyik központi kategóriájának, a dekommodifikáció fogalmának diszkriminatív jellege. Esping-Andersen számára a jóléti állam egyik fontos fokmérője a dekommodifikációs potenciál. Az, hogy milyen mértékben tudja lehetővé tenni az állam, hogy az egyén képes legyen a piacon kívüli szereplőként boldogulni. Esping-Andersen értelmezésében ez a jóléti állam függetlenséget garantáló fokmérője (ami éles ellentmondásban áll a feminista kutatások egyik sarkalatos kritikájával, amely a jóléti államban a nők függőségét növelő intézményt látja). Esping-Andersen felfogásában a fogalom nem csak a jövedelem kiesés pótlásának szintjét jelenti, hanem a jogosultsági kritériumok és pótlérendszerük összességét. Továbbá, a dekommodifikáció skaláris – teljes mértékben minden bizonnyal megvalósíthatatlan kapitalista társadalmakban. Esping-Andersen rendszerének logikájából következően pozitív kölcsönviszony áll fenn a jóléti állam fejlettségi szintje és a dekommodifikáció szintje között.

A dekommodifikáció fogalma érzéketlen a nemi szempontokra és elfedi a társadalmi jogosultságok nemek szerinti különbségeit. Mindenekelőtt azért, mert a férfi életpálya alapján képzelték el: a férfiak töltik életük nagy részét a

⁵ Norvégiában például az állami rendszerek kevesebb, mint egy ötödét adják a teljes nem intézményben tartózkodás formájában nyújtott gondozásnak (Kolberg, 1991:132). A norvégiai nem-kifizetett gondoskodás teljes mennyiségének felbecsülése után Kolberg arra a következtetésre jut, hogy a skandináv modell több, mint jóléti állam, az empirikus vizsgálat szintjén vegyes gazdasági rendszer marad (1991: 134-6).

piacon, s amikor erre nem képesek, akkor jövedelempótlékot fizet nekik az állam. Amennyiben a jóléti programok csak a férfi életpályák figyelembe vételével készülnek, a dekommodifikáció adekvátan tükrözi eme jellemzőjüket. A jóléti állam azonban nem csak a piac intézményével, és nem csak az egyes emberrel, illetve azon belül nem csak a férfiakkal van kapcsolatban. A valóságban a jóléti programok nagy része a piacon nem szereplőkre irányul, akik jó része nő, illetve az egyes emberen túl a családokra és háztartásokra, s ezen keresztül felnőtt és kiskorú „eltartottakra”. A dekommodifikáció fogalmát a tipikus női életpályára alkalmazván három kérdés fogalmazódik meg.

Az első kérdés a fogalom hatókörére vonatkozik. Mivel a formális, fizetett munkaerőpiacból indul ki, a dekommodifikáció fogalma figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy sok nő élete egy-egy szakaszában, vagy mindvégig piacon kívüli szereplő volt. És ez nem azért van így, mert dekommodifikálódtak volna, hanem azért, mert soha nem is kommodifikálódtak. Ezért a kommodifikáció – dekommodifikáció fogalmi kettőse csak korlátozott mértékben ragadhatja meg a jóléti állam női állampolgárai életét. A probléma lényege a fogalom függetlenség felfogásából ered. Jóllehet igaz az az állítás, hogy a jóléti állam lehetővé teszi a férfiak piactól való függetlenedését, a nők függetlensége más léptékű. Ennek két oka van. Először is, a nők jövedelmük java részét nem a piacról vagy az államtól szerzik. Svédország kivételével a férjezett nők többsége anyagilag a férje jövedelmétől függ (lásd erről a kötet 11. fejezetét Hobsontól). Másodszor, a fizetett munkaerőpiac női szereplőinek nagy részét különben sem juttatja anyagi függetlenséghez a piac (a férfiakéhoz képest általában alacsonyabb fizetésük, a részmunkaidőben vállalt nagyobb szerepük, és a foglalkoztatottságuk gyakoribb megszakítása miatt). A nap végén a nőknek, mint társadalmi csoportnak a legfontosabb jövedelmi „forrása” a férfi, akivel intim kapcsolatban állnak. A függőség Esping-Andersen kidolgozta kettős klasszifikációja ezért túlságosan leegyszerűsítőnek bizonyul, mikor a nőkre kívánjuk alkalmazni. A nők függetlenségét legalább annyira befolyásolja a családban betöltött szerepük és viszonyaik, mint a jóléti állam közpolitikai intézkedései és a munkaerő piacon elfoglalt helyük.⁶ Mindebből a következő fontos elméleti kérdés látszik körvonalazódni: Miként alakítja a jóléti állam a férfiak és nők számára elérhető juttatások mennyiségét és forrásait, s különösképp hogyan hat mindez a nők férfiak jövedelmétől való függőségére?

A második komplikáció akkor kerül felszínre, mikor a nők munkahelyi viszonyait és a jóléti állam ebben játszott szerepét vesszük szemügyre. A férfiaktól eltérően, a nőket az állam valójában ugyanannyira tudja kommodifikálni, mint dekommodifikálni. Ez kétféleképpen történhet. Először a jóléti állam, mint munkaadó révén. Lásd a különböző országokban a munkaerőpiac jóléti szektorában a női munkaerő nagyszámú jelenlétét és túlsúlyát a férfiakkal szemben (Rein 1985, 5. fejezet Meyertől a kötetben). Vagyis a piac/állam reláció, ahol is az előbbi a kommodifikáló, utóbbi pedig a dekommodifikáló szerepét töltene be, egyáltalán nem olyan problémamentes, ahogy azt Esping-Andersen láttatni szeretné. Továbbá rá kell mutassunk a nők munkaviszonyának dinamikus voltára, és a férfiakétól eltérő sajátosságaira. A nők munkaerőpiacra lépését és az onnan való kilépést a szociálpolitikai szolgáltatások a férfiakétól eltérő módon befolyásolják. A családi helyzet, a munkahelyi és a társadalmi-érzelmi elvárások tekintetében egyszerre jelentkező elvárások következtében sokkal nagyobb mértékben befolyásolja a nők fizetett munkaerő piaci esélyeit, mint a férfiakét. Felmerül tehát az az Esping-Andersen által megválaszolatlan kérdés, hogy

⁶ Olyannyira, hogy Julia O'Connor (1993) azt javasolja, hogy a személyes autonómia (a személytől és/vagy közösségtől gazdasági, társadalmi vagy személyes alapon való függéstől mentes szabadság) fogalma mellett a dekommodifikációt is használni kell a jóléti rendszerek besorolásakor.

vajon a jóléti állam hozzájárul-e az eltérő bérezésű férfi-női munkák, illetve a különböző munkákhoz való hozzáférés esélyeinek megteremtéséhez.

Végül vagy még egy megválaszolatlan probléma a dekommodifikáció fogalmával. Lehetséges, hogy a dekommodifikáció fogalma maga is elfogult nemi szempontból. Bár a nők és férfiak dekommodifikációja néhány tekintetben hasonlóságot mutat, általában más-más célból és más-más feltételek megléte esetén kerülhetnek a piac hatókörén kívül. Ennek egyik bizonyítékeként tekintsük a jóléti programokban részesülők nem szerinti eloszlásáról szóló kutatások eredményeit. Diane Sainsbury (1993a) például arra mutat rá, hogy az amerikai, a brit és a holland jövedelem fenntartó programokban – a svéd kivételével – vagy az egyik, vagy a másik nem dominál. A nők dominálnak a kifejezetten nekik szánt programokban (például a szülési szabadság és más „gondoskodó” szolgáltatások esetében), valamint a szociális juttatások felvevőiként, míg a férfiak nagy valószínűséggel különféle biztosítások, azaz állampolgári alapon garantált jogosultságok igénylőiként lépnek fel.⁷ A kétféle programcsomag lényegesen különbözik, különösen a szóban forgó jogokat és a vonatkozó jogosultság előfeltételeit illetően (Fraser 1989a). A férfiak és nők eltérő jogosultságainak vizsgálata lényeges feladat a konkrét, empirikus kutatások számára.

Az alábbi értekezés három fő problémát vet fel, melyeket minden, a nemi viszonyokra érzékeny elméletnek tárgyalnia kell a jóléti államok összehasonlító vizsgálata során. Ezek: a jóléti állam beavatkozásának kiterjedtségét; a jóléti politikát és gyakorlatát övező ideológiákat; valamint az intézkedések a nők és férfiak egymáshoz való viszonyára gyakorolt konkrét következményeit, a szolgáltatásokhoz való hozzáférésük, nemi szerepeik és kötelezettségeik alakítása szempontjából.

⁷ Mindezek alapján Esping-Andersen eredményei, melyek csak a foglalkoztatási, betegségi és nyugellátási programokat vizsgálatán alapulnak, szintén elfogultak lehetnek a nemi viszonyok tekintetében.

3. A jóléti állam intervenciójának mértéke

A legfelületesebb áttekintés révén is megállapítható, hogy az egyes országokban különféle „jóléti koktélok” léteznek, azaz más-más szerepet játszik az állam, a család, valamint a piac a szolgáltató rendszerek biztosításában. Két empirikus mutató szolgálhat a jóléti államok gondoskodás-felfogásának megkülönböztetésére (ahol gondoskodáson elsősorban a másokról, azaz a kiskorúakról, a betegekről és az idősekről való gondoskodást értem). Az egyik a gondoskodással kapcsolatos állami juttatások rendszerének kiterjedtsége, a másik pedig az anyagi elismerés azok számára, akik a gondoskodást családjukban látják el.

Ami az állami szolgálatást illeti, a gyakorlat nagy eltéréseket mutat. Az egyes államok gyakorlata a magánszolgáltatástól a közszolgáltatásig terjedő skála különböző pontjain helyezkedik el. Noha a jóléti állam semmi esetre sem tekinthető az egyetlen meghatározó tényezőnek, kulcs szerepet játszik a közösségi felelősség, a piaci lehetőség és személyes felelősség között húzódó mindenkor határvonalak megrajzolásában. E tekintetben a jóléti államoknak számtalan lehetősége van. Közvetlenül magukra vállalhatják a gondoskodó szolgáltatást (e tekintetben Svédország jár legelőbb), jövedelem kiegészítés révén támogathatják az ilyen jellegű tevékenységet (akár a piacon, akár a háztartásban), vagy teljességgel a privát szférára hagyják (engedve, hogy a piac vagy az otthon „árazza be”). A valóságban legtöbb állam e három opció valamilyen kombinációját működteti.

A gondoskodás szervezésének szempontjából Esping-Andersen taxonómiája nem alkot zárt rendet. Míg igaz ugyan, hogy a skandináv országok mozdultak el leginkább a közösségi szolgáltatás irányába, ezek az országok is lényeges eltéréseket mutatnak a gondoskodás kiterjedtségét, illetve az állam szerepének elsődlegességét illetően a női munkaerő piaci részvételének biztosításában. Arnlau Leira (1992) munkája lényeges különbségekre világít rá a szociáldemokrata klaszterben. Különösen Norvégia mutat jelentős eltérést. A gyermekekről való gondoskodás terén, a gyermekek szocializációjára tekintettel, a magán, a családi gondoskodás fontosságát hangsúlyozza. Ezzel szemben Svédországban és Dániában a reprodukciós közpolitika inkább a munkaerő piaci közpolitikával van összehangolva. Ezért aztán a norvég állam minimális részt vállalt az anyák gazdasági aktivitásának előmozdításában.

A konzervatív klaszterben belül Franciaország és Németország gyermekgondozási rendszereinek összehasonlítása mutat nagy különbségeket. Franciaországban a gyerekek minden korcsoportjában széleskörű az állami szociális gondoskodás, míg Németországban ez döntően az egyes ember feladata, szigorúan korlátozván a közösségi gyermekgondozási rendszert (különösen a gyerekek három éves koráig) és anyagi eszközökkel ösztönzik a kisgyerekes szülők otthonmaradását. Esping-Andersen három modelljéből csak a liberális klaszter mutat egységes megoldásokat a különböző országokban az állami gondoskodó rendszereket illetően. De ha az általam fentebb javasolt második indikátort, a családi gondoskodást nyújtók támogatását vesszük, az ide tartozó országok gyakorlata nagy eltérést mutat, és a liberális logikától gyakran eltérő elvek mentén. Sheila Shaver és Jonathan Bradshaw (1993) tizenöt ország otthon maradó házastársat/élettársat támogató állami gyakorlatának elterjedtségét vizsgáló tanulmányában nem tud kimutatni semmilyen nyilvánvaló összefüggést a gyakorlatban tapasztalható eltérések és az Esping-Andersen által javasolt típusbesorolás között. Arra a következtetésre jutnak, hogy „a szolgáltatás szintjét vizsgálva nem állapítható meg a jóléti államok által preferált feleség támogatási rendszerekben semmilyen nyilvánvaló konzisztens gyakorlat” (1993: 22). Ezért javaslom azt, hogy az állami szerepvállalást, illetve a magánalapú gondoskodást támogató rendszerek jelenlétét empirikus alapon kell vizsgálni.

4. A jólét fogalmához kapcsolódó ideológiák

Ez a téma, különösen a feminista szakirodalomban, nagy figyelemben részesül. Itt most azért tárgyaljuk, mert egyértelműbbé teszi állam és a család, illetve a nő és állam viszonyát.

A feminista kutatások bőséges bizonyítékot szolgáltattak annak az állításnak az alátámasztására, hogy a jóléti állam adott család-modell mellett tud működni, illetve adott család-modell fenntartásával jár. A jóléti közpolitika történetének alakulását tárgyaló kutatások ismeretében a családi bér ideológiája nevezhető meg a jóléti állam programját alakító fontos tényezőként (Land 1978, Sapiro 1986, Zaretsky 1986). Különböző érvek mentén ugyan, de valamennyi munka azt állítja, hogy a jóléti gondoskodás rendszerének egyik legfőbb eleme a hagyományos család-modell, a kereső férj/eltartott feleség felfogás. A jóléti gondoskodás és a háztartásban végzett munka közötti összefüggés értelmezése során megkérdőjelezi azt a felfogást, hogy a munkaerőcsere lenne a jóléti államot strukturáló legfőbb érték. Azonban nagy (elméleti) távolság tátong a között, ha megállapítjuk, a jóléti gondoskodás közös szervező elve a családi bér ideológiája, és ha azt állítjuk, hogy a jóléti állam a kapitalizmus céljai érdekében működtet egy bizonyos család- vagy háztartásmodellt. Különösen a család és állam viszonyában fennálló különbségeket és változásokat szükséges megmagyarázni. Az egyes államok különböző mértékben támogatják a családot (Gauthier 1991). Ezeknek a különbségeknek a megragadásához kifinomultabb módszerekre van szükség.

Jane Lewis és Ilona Ostner (1991, Lewis 1992a) fontos lépéseket tettek az ilyen kifinomult megközelítési mód létrehozása érdekében. Ezek az elemzések a jóléti közpolitikát átszövő, nők szerepére vonatkozó előfeltevéseket vizsgálták. Számos európai jóléti államot hasonlítottak össze abból a szempontból, hogy a nőkkel kizárólag csak feleségként és anyaként, vagy dolgozóként is számolnak-e. Ez alapján Lewis és Ostner három kategóriába sorolja a kortárs európai jóléti államokat: erős, közepes, vagy gyenge kenyérkereső modellt működtetőkre.

A UK, Németország és Hollandia az erős kenyérkereső modell kategóriába sorolódott. A felnőtt nőket mindhárom országban eltartott feleségként kezelik jóléti jogosultságuk meghatározásakor, de különböznek a házasságot és családi életet támogató közpolitikák, juttatások és szolgáltatásaik mértékében (Lewis és Ostner, 1993: 30). Franciaországot közepesen erős „férfi kenyérkereső” család-modellt működtető országgént sorolták be, mert a nők állampolgár anyaként és állampolgár dolgozóként is jogosultak gondoskodásra. Támogatják a nők munkaerő piaci részvételét, de egyúttal a közpolitika erősen támogatja a családokat. Az anyaságra elsősorban közfeladatként tekintenek, és kevésbé kezelik magánügyként, család-központú pro-natalista közpolitikák terepeként. Az 1970-es évektől jelentkező svéd és dán gyakorlatot tekintik a harmadik kategóriába tartozónak, a „gyenge férfi kenyérkereső-modell” esetének. Ezekben az országokban a „kétkeresős” családmódel, a nők jogosultságának alapja átalakult: a nőkre dolgozóként tekintenek és anyaként végzett fizetés nélküli munkájukra ugyanolyan mértékű támogatást kapnak, mint amennyit a munkaerő piacon kapnának (1991:42).

Lewis és Ostner modellje különösen azért hasznos, mert differenciáltabb módon teszi lehetővé az állam/család/nő viszony kritikáját. Európa számos jóléti államában jelen levő jelenséget azonosít és tesz meg elemzése középpontjává (Esping-Andersen besorolásától némileg eltérő eredménnyel). Lewis és Ostner sikeresen túllép a családi bér leegyszerűsítő fogalmán és meggyőzően bemutatja, hogy, bár valamennyi országra jellemző, ez nem jelenti, hogy az adott országok egyformák lennének. Bizonyos fókig megszabadít bennünket attól, hogy a kenyérkereső modellt tekintsük a jóléti állam nők számára kijelölt első számú közellenségének. Azonban az is

nyilvánvaló, hogy modelljük még korántsem kikristályosodott. Sokat segíthetne, ha több országra alkalmaznák. Az embernek ugyanis az a benyomása, mintha csak azokat a rendszereket vonták volna be vizsgálódásaik körébe, melyekre leginkább illik a taxonómia. Helyenként pedig nem elég módszeresen elemzik az egyes prototípusok közpolitikai csomagjának jellemzőit és azok nőkre gyakorolt hatását.

Noha további empirikus kiegészítésre szorul, fontos eredménye a modellnek, hogy új kritériumokat vezet be a jóléti államok kategorizálásához a nők szerepének jellemzői alapján. A modell különösen ígéretes első lépés a nők és a jóléti állam viszonyának elemzéséhez miközben teret enged a diverzitásnak is. Véleményem szerint kétféleképp lehet továbbfejleszteni. Egyrészt rugalmasabbá kellene tenni, hogy nagyobb teret adjon a szerepek kombinációjának. Lewis és Ostner a nők és az állam viszonyát két-dimenziós relációként értelmezi: anyaként és dolgozóként. Ám szerintem a modern jóléti államok nem egyetlen szerepet működtetnek, sokkal inkább a női szerepek kombinációját bátorítják, és akár ellentmondásos és ambivalens közpolitikákat is bevezetnek. Másrészt, a modellt a férfi /állam viszony kritikájára is alkalmassá kell tenni. A jóléti állam szakirodalma meglehetősen egysíkúan kezeli a férfiakat, csak kenyérkereső/munkásként. De a férfiak állampolgári jogon járó követelése a családi állapotukhoz is kapcsolódnak, például amikor magasabb adókedvezményre jogosultak férjként, mint egyedülálló férfiként, vagy amikor egyes országokban családi pótlékot kapnak nagykorú felnőtt vagy kiskorú gyermek „eltartottjaik” után.

5. A gondoskodás nemi viszonykora gyakorolt hatása

Ennek a fejezetnek az egyik központi témája a következő kérdés, ami nem mindig egyértelmű: Miként hat a jóléti állam a nők és férfiak közötti viszonyra? A programok tartalma és a juttatások feltételei (továbbá az állami szolgáltatások foka és formája) állnak most itt az érdeklődés középpontjában, egyfajta független változóként. A jóléti rendszerek három eleme fontos e tekintetben: a biztosított „kockázatok”, a jogosultság alapjai, valamint a családtagok kezelése. Az a fontos, hogy megvizsgáljuk, ezek milyen női és férfi szerepváltozásokat és milyen sajátos anyagi juttatásokat eredményeznek.

A jóléti rendszer, s különösen a társadalombiztosítás lényege, hogy igyekszik pótolni a jövedelem-kiesést. Az államok azonban igen szelektívek a társadalom szempontjából jogosnak elismert kockázatok tekintetében. A történelemre vetett egyetlen pillantás elég ahhoz, hogy meglássuk, ez a szelekció nemi alapú. A jóléti államok mindig könnyebben elismerték azokat a helyzeteket, melyek a férfiak életét jellemzik (nyugdíjba vonulás, munkahelyi baleset, munkanélküliség), mint azokat, melyek a nőket (özvegyiség, családgondozás, terhesség) (Daly 1994). Elfogultság mutatható ki tehát a férfi kockázatok dekommodifikációjának irányában. E tendencia meglétének függvényében mondható, hogy a jóléti állam a férfit munkaerőként, a nőt pedig fizetetlen gondoskodóként pozicionálja. A szó nagyon konkrét értelmében megerősíti a hagyományos nő/férfi munkamegosztást és függési viszonyokat. A jóléti juttatások azonban korántsem változatlanok. Az utóbbi évek egyértelmű tendenciája, hogy a gondoskodást egyre inkább társadalmi kockázatnak tekintik. E tekintetben releváns változás a szülői szabadság széles körben elterjedt bevezetése, Angliában és Írországbán a gondozóknak fizetett speciális nem-közreműködő támogatás, és a szélesebb körben bevezetett „juttatási credit”, ami lehetővé teszi, hogy a gondoskodást végző fél visszatartsa, vagy további hozzájárulást gyűjtsön a számlájára arra az időre, amikor majd a gondoskodást nyújtja. Valószínűleg nem túlzó megállapítás, hogy a gondoskodás és a gondozók számára nyújtott támogatás az egyike az ipari társadalmak társadalombiztosítási rendszerében bekövetkezett kevés változásnak. Ez a szolgáltatás innovatív, mert bevezetésével a létező elvek is módosultak. Ezek az ellátások átírják és elmossák a hagyományos struktúrák határait, bevezetik a rászorultság mérésének rendszerét és az univerzalitás elvét a szociális támogatás és biztosítás-alapú szolgáltatásokba (Bieback, 1992: 239). A jövőbeni empirikus kutatások feladata lesz majd megvizsgálni, hogy ezek az újítások átrendezik-e, és ha igen miként, a nők és férfiak jövedelemmegoszlását, szerepeiket és feladataikat, összességében a jóléti rendszerek szerveződésére gyakorolt hatásukat.

A jogosultság alapja határozza meg, hogy az egyének és/vagy közösségek milyen rendszerben férhetnek hozzá a jövedelemtámogatáshoz. Többnyire magától értetődőnek veszik, hogy a jogosultság egyéni alapú. Azonban az egyes országokban a jogosultság alapja változó, bizonyos, például társadalombiztosítási jogosultságok kollektív alapúak.

Amennyiben a járulékok kollektív alapúak, fontos a gyakorlatban megvizsgálni, kik tartoznak az „eltartottak” körébe és milyen bánásmódban részesülnek. A kérdéses konstrukciók nem csak a járulék alapját képező bértől és a kiszámításától függnek, hanem a jogosultságra vonatkozó szabályoktól is. Például a társadalombiztosítás folyósítása gyakran mindkét szülő foglalkoztatottságához van kötve. Ezek a szabályok gyakran csak az egyik szülő munkavállalását teszik ésszerűvé. Mivel többnyire a férfi jövedelme magasabb, gyakorlatilag a nő az, akit a munkából való kilépésre készítenek. Ezen túl, a minimális jövedelemszint meglétének követelménye többnyire a nőket, mint alacsony jövedelműeket megakadályozza abban, hogy egyéni jogosultságot szerezzenek. A

legkonkrétabb szinten ez azt jelenti, hogy nem rendelkeznek saját jogosultsággal és az elosztás körforgása ismételten a férfitől a nőhöz vándorol.

Bizonyos értelemben az érvelésem azon a nehéz kérdésen áll vagy bukik, hogy miként értékeljük a jóléti szolgáltatások eredményeit. A feminista szakirodalom nagy része gondolta ezt végig a nők szempontjából. És bár nincs közöttük konszenzus, általában egybe szokták vetni a pozitív és negatív eredményeket s ezt követően abból a szempontból értékelik a jóléti államot, hogy az jó vagy rossz-e a nők számára. Azonban a kérdés ennél összetettebb. Az állam hatását milyen szinten vegyük szemügyre, és milyen kritériumokat használjunk, amikor a következményeket jónak vagy rossznak minősítjük? Két mutatót javaslok: a férfiaknak és a nőknek anyagi támogatás mértékét a köztük meglévő anyagi különbségek függvényében, illetve az állami támogatás férfi/nő hatalmi viszonyokra tett hatását.

Összegzés: javaslat egy nemi alapú kutatási modellre

Ha jól végeztem a dolgom ebben a fejezetben, a legszkeptikusabb olvasót is meg kellett győzzem, hogy a jóléti államban vannak nemi alapú egyenlőtlenségek, melyek java része még feltárandó. Egy pont azonban abszolút egyértelmű: Az egyik nem jóléti államhoz való viszonyát nem olvashatjuk ki a másik ugyanezen viszonyából. Számptalan jele vannak annak, hogy a férfiak és nők viszonya a jóléti állammal lényegesen eltér egymástól.

Ezeknek a különbségeknek a feltárása kidolgozandó modell kialakításához hasznos lehet megkülönböztetni a *magyarázandót* és a *magyarázatot*. Ami az előbbit illeti, a jóléti állam nemi viszonyokra gyakorolt hatását leginkább (a) a nők és férfiak javakból való részesedésére, és (b) a férfi/női szerepekre gyakorolt hatásán keresztül lehet megragadni. Ezek a mutatók elég tágak ahhoz, hogy alkalmasak legyenek az egyes államok összehasonlító elemzéséhez, miközben megszabadít bennünket az olyan normatív konstrukcióktól, mint a függőség.

A magyarázatokat illetően a jóléti államot három szempontból kell meghatározunk: az intervenció terepeként, ideológiai gyakorlatokként, és az újraelosztás rendszereként. A férfiak és nők anyagi lehetőségeinek bevezetése eddig figyelmen kívül hagyott elemeket emel be mindkét esetben.

Először is, két-dimenziós beavatkozási rendszernek foghatjuk föl a jóléti államot. Ez esetben két fontos szempont vetődik fel, melyek többé-kevésbé a következő kérdésekre vonatkoznak: beavatkozás hol és mivel? Ami a holt illeti, továbbra is állítom, hogy a család fontos terepe a jóléti beavatkozásnak/kölcsönös függésnek és ezért be kell emelni az ismertebb piac/állam nexus szempontja mellé. Gyakorlati szempontból ez azt jelenti, hogy az állami szolgáltatások ugyanakkora figyelmet érdemelnek, mint a jövedelem megtartó programok. Ami pedig a jóléti állam tartalmát illeti, véleményem szerint három funkcionális terület lényeges: szolgáltatás biztosítása, foglalkoztatás, és a jövedelmet megtartó rendszerek. Ezek kölcsönhatása meglehetősen komplex, mert mindhárom dinamikus kapcsolatban van egymással.

Az egyes nemzeti kontextusokban érdekes összehasonlító feladat lehet annak megállapítása, hogy hol húzódnak a gondoskodás határai a nyilvánosság, a magánszféra és piac terei között. Az összehasonlítás egyik szempontja annak vizsgálata, hogy mennyire és hogyan lép közbe az állam a különböző családi tevékenységek támogatására a férfi és női munka kommodifikációja során. Az elemzés szempontjából fontos megkülönböztetni a jóléti államok által nyújtott szolgáltatások mértékét (mennyit) és jellegét (milyen fajta szolgáltatásokat nyújtanak, kinek a gondoskodó munkáját váltják ki).

A jóléti állam második, általam hangsúlyozott eleme a gondoskodás ideológiai struktúrája. A jólét a megfelelőnek tekintett tevékenységre és viselkedésre vonatkozó normák és értékrendek megtestesülése. Ez a figyelem középpontjába emeli a jóléti államok intézményi struktúráját és közpolitikájának következményeit.

Ebből a szempontból a következő mutatók alapján hasonlíthatjuk össze a jóléti államokat:

1. Az elismert, fedezett kockázatok tartománya és a férfiak és nők jövedelemkockázatai fedezetének mértéke.
2. A „férfi” és „női” kockázatok helye, azaz társadalombiztosítási vagy rászorultság mérési rendszerében férhető hozzá.
3. A szolgáltatási jogosultságok feltételei, valamint a gondoskodáshoz kapcsolódó jogok szemben a keresethez kapcsolódó jogokkal.
4. A különböző programok jogosultsági kritériumai és kiszámítási alapja.
5. A férfi és női munka konstrukciói és megkülönböztetésük eltörlése.

A fenti mutatók segítségével feltérképezhetjük a férfiak és nők jóléti támogatási igényének alapját, a jólét fogalmához kapcsolódó ideológiákat, a jövedelemmegtartó programokba beépített, a hozzáférést nemi alapon megkülönböztető mechanizmusok mértékét, és a létező család- vagy más közösség-fogalm(ak)at. Kulcsfontosságú empirikus kérdések tárgya, hogy az egyes jóléti államokban milyen elvek mentén működnek a jóléti rendszerek, milyen előfeltevések kapcsolódnak a jóléti rendszerekbe beépült nemi viszonyokhoz, s milyen családtípusok és tevékenységek élveznek prioritást.

Harmadsorban pedig a jóléti állam újraelosztó rendszerként is felfogható – ami a különböző kockázati kategóriák vagy csoportok között osztja újra az erőforrásokat és az életlehetőségeket, azaz a társadalom különböző csoportjait juttatja lehetőségekhez, hogy változást hozzon létre életkörülményeikben. Mint láthattuk, az újraelosztás körforgása egészen más lehet a nők és férfiak esetében. A nők esetében a jövedelem forrása az állam- piac-férfiak háromszögben mozog, míg a férfiak jövedelemforrását az állam-piac reláció határozza meg.

A jóléti állam e téren játszott szerepének meghatározásában a következő mutatók lehetnek hasznosak:

1. A családoknak jutott pénzüni támogatás skálája, és a támogatással megcélzott családi tevékenységek fajtái.
2. A bér és jövedelem pótlásának szintjei az egyes kifizetések esetében.
3. a családi kifizetések konstrukciója, a felnőtt és kiskorú gondozásért fizetett összeg nagysága és címzettje.
4. A jogosultsághoz kapcsolódó feltételek hálózata, különösen, hogy miként érinti mindkét szülő foglalkoztatottságát.

E téren a legfontosabb szempont, hogy milyen elosztó rendszerek épültek ki a férfiak és nők számára mind individuumként, mind családtagként.

A jóléti állam és a nemi viszonyok lehetséges összefüggéseinek itt felvázolt modellje reményeim szerint valóságos Pandora szelencéjeként működik majd mindazok számára, akik veszik a fáradságot, hogy kinyissák.

Hivatkozott irodalom

Acker, Joan (1989) 'The problem with patriarchy', *Sociology*, 23(2): 235-40.

Barrett, Michelle (1980) *Women's Oppression Today: The Marxist/Feminist Encounter*, revised edn. London: Verso.

Bieback, Karl-Jürgen (1992) 'Family benefits: the new legal structures of subsidizing the family', *Journal of European Social Policy*, 2(4): 239-54.

Daly, Mary (1994) 'A matter of dependency? The gender dimension of British income maintenance provision', *Sociology*, 28(3): 779-797.

Esping-Andersen, Gøsta (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.

Fraser, Nancy (1989a) *Unruly Practices: Power, Discourse and Gender in Contemporary Social Theory*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Fraser, Nancy (1989b) 'Women, welfare and the politics of need interpretation', in Nancy Fraser, *Unruly Practices: Power, Discourse and Gender in Contemporary Social Theory*. Cambridge: Polity Press, pp. 144-60.

Gauthier, Anne H. (1991) 'Family policies in comparative perspectives'. Oxford: Centre for European Studies, Nuffield College, Discussion Paper 5.

Ginsburg, Norman (1992) *Divisions of Welfare*. London: Sage.

Hemes, Helga (1987b) 'Women and the welfare state: the transition from public to private dependence', in Anne Showstack Sassoon (ed.), *Women and the State*. London: Hutchinson, pp. 72-92.

Jones, Catherine (1985) 'Types of welfare capitalism', *Government and Opposition*, 20(3): 328-12.

Kersbergen, Kees van (1991) 'Social capitalism. A study of Christian Democracy and the post-war settlement of the welfare state'. Doctoral dissertation, European University Institute, Florence.

Kolberg, Jon E. (1991) 'The gender dimension of the welfare state', *International Journal of Sociology*, 21(2): 119-48.

Land, Hilary (1978) 'Who cares for the family?' *Journal of Social Policy*, 7(3): 257-84.

Leibfried, Stephan (1990b) 'Income transfers and poverty in EC perspective. On Europe's slipping into Anglo-American welfare models', paper presented at the EC seminar *Poverty, Marginalisation and Social Exclusion in the Europe of the 90s*, Alghero, Italy.

Leira, Arnlaug (1992) *Welfare States and Working Mothers. The Scandinavian Experience*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lewis, Jane (ed.) (1983) *Women's Welfare, Women's Rights*. London: Croom Helm.

Lewis, Jane (1992a) 'Gender and the development of welfare regimes', *Journal of European Social Policy*, 2(3): 159-73.

Lewis, Jane and Ostner, Ilona (1991) 'Gender and the evolution of European social policies', paper presented at the CES Workshop on Emergent Supranational Social Policy: The EC's Social Dimension in Comparative Perspective, Center for European Studies, Harvard University.

Mcintosh, Mary (1978) 'The state and the oppression of women', in A. Kuhn and R. M. Wolpe (eds), *Feminism and Materialism*. London: Routledge & Kegan Paul.

Mink, Gwendolyn (1990) 'The lady and the tramp: gender, race and the origins of the American welfare state', in Linda Gordon (ed.), *Women, the State and Welfare*. Madison: University of Wisconsin Press, pp. 92-122.

Nelson, Barbara (1990) 'The origins of the two-channel welfare state: workmen's compensation and mothers' aid', in Linda Gordon (ed.), *Women, the State and Welfare*. Madison: University of Wisconsin Press, pp. 123-57.

O'Connor, Julia S. (1993) 'Gender, class and citizenship in the comparative analysis of welfare state regimes: theoretical and methodological issues', *British Journal of Sociology*, 44(3): 501-18.

Orloff, Ann Shola (1993) 'Gender and the social rights of citizenship: state policies and gender relations in comparative research', *American Sociological Review*, 58(3): 303-28.

Pateman, Carole (1988) 'The patriarchal welfare state', in A. Gutmann (ed.), *Democracy and the Welfare State*. Princeton: Princeton University Press, pp. 231-60.

Pierson, Christopher (1991) *Beyond the Welfare State? The New Political Economy of Welfare*. Cambridge: Polity Press.

Quadagno, Jill (1987) 'Theories of the welfare state', *Annual Review of Sociology*, 13:109-28.

Rein, Martin (1985) 'Women in the social welfare labour market'. Berlin, Wissenschaftszentrum discussion paper, 85-18.

Sainsbury, Diane (1993a) 'Dual welfare and sex segregation of access to social benefits: income maintenance policies in the UK, the US, the Netherlands and Sweden', *Journal of Social Policy*, 22(1): 69-98.

Sapiro, Virginia (1986) 'The gender basis of American social policy', *Political Science Quarterly*, 101(2): 221-38.

Shaver, Sheila (1991) 'Gender, class and the welfare state: the case of income security in Australia', in Michael Adler, C. Bell and A. Sinfield (eds), *The Sociology of Social Security*. Edinburgh: Edinburgh University Press, pp. 145-63.

Shaver, Sheila and Bradshaw, Jonathan (1993) 'The recognition of wifely labour by welfare states'. Discussion Paper 44, Social Policy Research Centre, University of New South Wales.

Sum, Birte (1987b) 'The Scandinavian welfare states - towards sexual equality or a new kind of male domination?', *Acta Sociologica*, 30(3/4): 255-70.

Zaretsky, Eli (1986) 'Rethinking the welfare state: dependence, economic individualism and the family', in J. Dickinson and B. Russell (eds), *Family, Economy and State: The Social Reproduction Process under Capitalism*. London: Croom Helm.

Aczél Zsófia – Dr. Szikra Dorottya:

A jóléti állam és a nők: a „maternalista” szociálpolitika

Bevezetés

Tanulmányunkban a jóléti állam történeti elemzésének társadalmi nem (gender) szempontú megközelítéseit foglaljuk össze. Ezen belül is részletesen szólnunk a jóléti állam kiépülésében kulcsszerepet játszó „maternalista” politikákról. A nők szerepe a jóléti rendszerek kiépítésében a századfordulótól kezdődően részben – bár nem kizárólag – ilyen, az anyaságot középpontba állító politikákon és gyakorlatokon keresztül ragadható meg. Tanulmányunkban először elhelyezzük a „maternalista” megközelítést a többi gender-szempontú elemzés között. A nemzetközi irodalom bemutatása után azt elemezzük, hogy Magyarországon hogyan valósult meg a „maternalista” szociálpolitika az elmúlt évszázadban, elsősorban arra fókuszálva, hogy a nők milyen, a férfiaktól különböző szerepekhez jutottak a jóléti rendszer felépítésében. Először a két háború közti legfontosabb szociálpolitikai programokat (Zöld Keresztes Mozgalom, settlement, ONCSA), majd az államszocializmus időszakának, főként az 1950-es évekbeli maternalista megközelítésű politikáit mutatjuk be. Ez utóbbinál az egyetlen női mozgalom, a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége – most először feltárt – szociális tevékenységét mutatjuk be. A maternalista politikák, mint azt kifejtjük, a nők biológiai másságára épülnek, és az anya gondoskodó szerepét hangsúlyozzák és támogatják, például gyermeknevelési díjjal. (Lásd ebben a kötetben még Bányai – Benkő és Adamik írásait a témában.) Másfelől az anyaságot „társadalmasítják”, amennyiben a rászorulókról való gondoskodást is elsősorban a nők feladatául tűzik ki. Ebben a dimenzióban a társadalmasítás azzal a konnotációval is bővül, hogy a gondoskodás feladata a családban a nemzet/állam/közösség megtartásáért vagy éppen megmentéséért vívott áldozatos küzdelem, is egyúttal. Bár tanulmányunk nem tér ki az 1990 utáni időszak maternalista politikáira, azonban érdemesnek tartjuk megjegyezni, hogy a nők fizetett munkába áramlásával, a női-férfi jog- és esélyegyenlőség elfogadásával és állami támogatásával, valamint a családi viszonyok megváltozásával a maternalizmus a 2010-es évekre a nyugat-európai társadalmakban gyengülőben van. A férfiak gondoskodó szerepe egyre inkább elismert és támogatott, ami társadalmi, sőt gazdasági szinten is megtérülni látszik: Azokban az országokban tartósan magas a gyermekvállalási hajlandóság és egyúttal az anyák foglalkoztatási aránya is, ahol magas színvonalú gyermekgondozási szolgáltatások működnek, támogatják az anyák munkavállalását, és ahol a férfiak nagyobb részt vállalnak a családdal és háztartással kapcsolatos teendőkben. Ezért, ha óvatosan is, a legutóbbi időkben a szerzők azt jelzik: Sok helyütt a maternalizmusnak „bealkonyult” (Matzke – Ostner 2010). A nők kiszorulása a hazai politikából (jelenleg 8% a nők parlamenti aránya, ami a második legrosszabb arány Európában), a hagyományos női és férfi szerepek hangsúlyozása, és nem utolsósorban a hosszú gyermeknevelési szabadság (GYES és GYED) mozdíthatatlansága számunkra azt mutatják, hogy Magyarországon a maternalizmusnak még korántsem áldozott le. Ennek egyik lehetséges magyarázata azokból a történeti hagyományokból következik, melyek a két háború közötti időszakra nyúlnak vissza, de folytatódnak az államszocializmusban is, most pedig – rövid megszakítás után – ismét reneszánszukat élik. Ahhoz, hogy megértsük a maternalista szociális ellátások logikáját, érdemes elmélyedni a múltban.

1. Lehetséges megközelítések⁸

A nők a jóléti állam történetében és a szociálpolitikai elemzésben sokáig szinte láthatatlanok voltak, holott a szerepük a jóléti rendszer szinte minden szintjén meghatározó, és az ő életüket is legalább annyira meghatározza a szociális jogok megléte vagy éppen hiánya, mint a férfiakét. A nők helyzetének és a jóléti rendszerek kialakulásában játszott szerepének „felfedezése” az 1990-es években kapott lendületet, méghozzá három (egymással is összefüggő) területen:

- *Jogfejlődés, a szociális jogok kialakulásának „gender” szempontú elemzése:* Hogyan alakult ki és fejlődött a jóléti állam gondoskodó szerepe a férfiakkal és a nőkkel kapcsolatban?
- *A szociális jogok jelenlegi rendszerének „gender” szempontú elemzése:* A jelenlegi ellátórendszerben milyen jogokhoz/ellátásokhoz jutnak a férfiak és milyenekhez a nők?
- *A nőknek és a férfiaknak a jóléti állam kialakulásában és fenntartásában betöltött (egymástól eltérő) szerepének elemzése:* Milyen szerepek jutottak a nőknek, és milyenek a férfiaknak a jóléti rendszerek adminisztrációjában, irányításában, valamint a végrehajtás szintjén? Milyen szerepeket kaptak és kapnak nők és férfiak a szociális munka területén?

Az alábbi tanulmányban elsősorban ez utóbbi kérdéssel foglalkozunk részletesebben.

1.1. A szociális jogok történeti fejlődése „gender” szempontból

A jóléti állam és a szociális jogok fejlődésének legtöbbet idézett kutatói, mint Gosta Esping-Andersen és T. H. Marshall munkáikban elméletileg semlegesen, általában az „állampolgárra” vonatkoztatva fogalmaznak. Ha közelebbről szemügyre vesszük munkásságukat, kiderül, hogy például T.H. Marshall egyértelműen a „men” kifejezést használja az állampolgári jogok tekintetében, mint az ő korában (1953) szinte minden szerző, és a férfiakra vonatkozó jogfejlődést mutatja be úgy, mintha azok minden állampolgárra vonatkoznának. Valójában, mint azt később számos szerző kimutatta, a nők állampolgári, és azon belül szociális jogokhoz való hozzáférése más úton valósult meg, mint a férfiaké (Hobson et. al. 2002). Theda Skocpol nagyhatású munkája, a *Protecting Soldiers and Mothers* [A katonák és az anyák védelme], az Egyesült Államok jóléti rendszerének kialakulását elemezve arra jut, hogy a férfiak a háborúk kapcsán, mint katonák, vagy mint katonaviselt emberek (pl. hadirokkantak) részesültek az állami szociális védelemből, a nők anyai mivoltuk miatt jutottak szociális jogokhoz. Ez utóbbi szintén a két világháború kapcsán történt, hiszen ekkor a nőket, mint a „nemzet megmentőit”, mint a leendő egészséges katonafiúknak életet adó anyákat állították a diskurzus és a szociálpolitikai rendszer kiépítésének középpontjába.

⁸ Ez a fejezet részben a következő tanulmányokra épít: Családtámogatási rendszerek Európában történeti perspektívában. In: Simonyi Ágnes (szerk.) Családpolitikák változóiban. Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet, Budapest, 2010. 9-19. old.; Dorottya Szikra – Dorota Szelewa: Do Central and Eastern European countries fit the “Western” picture? The example of family policies in Hungary and Poland. In: Christina Klenner – Simone Leiber (eds.) Welfare States and Gender Inequality in Central and Eastern Europe. Continuity and Post-socialist Transformation in the EU Member States. European Trade Union Institute (ETUI), Brussels, 2010. pp.81-117.

1.2. A szociális jogok/szociálpolitikai programok jelenlegi rendszerének értékelése „gender” szempontból

Jó pár évtizeddel később, az 1980-as években Esping-Andersen elemzésének alanya az *„average production worker”*, azaz az „átlagos termelő munkás” volt, akinek a tulajdonságai valójában egy tipikus férfi fizikai munkásával egyeznek meg. Esping-Andersen világsikert aratott munkája, a *„Jóléti kapitalizmus három világa”* (1989), amely a „liberális”, a „szociáldemokrata” és a „konzervatív” jóléti állam fogalmát megalkotta, egész gondolatmenetét a tipikus férfi munkavállaló társadalombiztosítási ellátásának elemzésére építette. Nem csoda, hogy az 1990-es évek elején számos kritika érte őt azért, mert a nőket „kifelejtette” az elemzésből. A nők ugyanis a második világháborút követő évtizedek Nyugat-Európájában többnyire háztartásbeliként fizetetlen házimunkát végeztek, illetve jelentős mértékben részmunkaidőben, sokszor a szolgáltató-szektorban (és nem az iparban) dolgoztak. A „mainstream” jóléti-állam történetírást kritizáló feminista szakirodalom azt emelte ki elsősorban, hogy azzal, hogy a társadalombiztosítás, és ezzel együtt a teljes munkaidőben foglalkoztatott személyek képezik az elemzés szinte kizárólagos tárgyát, egyúttal elvesznek, láthatatlanná válnak a nők, illetve az etnikai és más kisebbségek (főként a bevándorlók) az elemzésben. Esping-Andersen elemzési szempontjait „gender” szempontból Ann-Shola Orloff (1993) egészítette ki szisztematikusan először. Elemzésének előnye, hogy célja nem a hagyományos megközelítéssel való szakítás, hanem annak kiegészítése és átalakítása úgy, hogy az addig „láthatatlan” társadalmi nemi és etnikai dimenzió is láthatóvá váljék. A legfontosabb javaslatok a következők:

1. Az osztály-szempontú elemzés mellett (és nem helyett) érdemes az elemzés tárgyává tenni azt a kérdést, hogy a *szociálpolitikai programok mennyiben járulnak hozzá a férfiak és a nők között hagyományosan meglévő hatalmi különbségek megerősítéséhez vagy gyengítéséhez*. A későbbiekben *„interszekcionálisank”* nevezett elemzési módszer azt a problémát igyekszik megragadni, hogy egészen más helyzetben van egy középosztálybeli afro-amerikai (vagy cigány) nő, mint egy hasonló státusú fehér nő, vagy egy kétkezi munkás spanyol-ajkú asszony. Egyes elemzők hozzáteszik a fenti dimenziókhoz az „ép”, „egészséges” (*able-bodied*) és a valamilyen fogyatékossággal élő, vagy tartósan beteg személyek problémáját, amely keresztbe szeli az osztály, gender- és etnikum szempontjait. Ez az elemzési módszer tehát érzékeny azokra a társadalmi különbségekre, amelyek ugyan hatalmi viszonyokat hordoznak, de nem terelhetők be a hagyományos osztály- illetve réteg-szempontok közé.

2. Esping-Andersen ugyan az állam-piac-család háromszöget kívánta elemezni, azonban a harmadik, a család szempontja, és a családon belül a nők által végzett fizetetlen munka elsikkadt az elemzésben, és végül csak az állam-piac viszonyt elemzi. Ahhoz, hogy egy jóléti állam teljesítményét értékeljük, figyelembe kell vennünk, hogy mennyiben épül a családra, és azon belül is a *nők fizetetlen kiszolgáló és gondozó munkájára*, vagy, ezzel ellentétesen, mennyiben igyekszik ezeket a munkákat „társadalmasítani”. Ez egyúttal kapcsolódik a fenti hatalmi-viszonyrendszer kérdéséhez is: Mennyiben kívánja az adott jóléti rendszer megerősíteni azt a hagyományos helyzetet, hogy a nőknek a privát szféra, a férfiaknak pedig a nyilvános szféra a kijelölt „területük”?

3. Dekommodifikáció: A feminista kritika azt emeli ki, hogy a dekommodifikáció elsősorban a férfiak „kérdése”, hiszen a nők a nyugat-európai országokban az 1950-es évektől az 1980-as évek végéig jóval kisebb mértékben jelentek meg a munkaerőpiacon, s ha megjelentek, akkor is jórészt részállásban foglalkoztatták őket. Ennek megfelelően az 1990-es évek elejének kritikai megközelítése szerint a nők esetében a kérdés az, hogy egyáltalán, „kommodifikálódtak-e”, megjelennek-e önálló piaci szereplőként, illetve főállású alkalmazottként a munkaerőpiacon.

Ann-Shola Orloff a dekommodifikációs index helyett azt javasolja, hogy az elemzés tárgyát az képezze, hogy mennyiben képes az adott jóléti rendszerben egy nő vagy egy férfi arra, hogy „önálló (autonóm) háztartást” hozzon létre és tartson fenn. Magyarán: Megvalósítható-e az *anyagi függetlensége*, és ehhez vajon hozzájárul-e a jóléti rendszer (vagy éppen akadályozza azt)?

1.3. A nőknek és a férfiaknak a jóléti állam kialakulásában és fenntartásában betöltött szerepe

A szociálpolitika-történet emblematikus figurái szinte kizárólag férfiak. Gondoljunk csak Bismarck kancellárra, Sir William Beveridge-re, vagy arra, hogy a jóléti állam gyökereit kutató Pinker-mű címe az, hogy „*Ki az atya?*” (Pinker 1991). A magyar szociálpolitika újra-felfedezett nagy alakjai szintén férfiak: Heller Farkast, Hilscher Rezsőt, Esztergár Lajost vagy Kovrig Bélát említhetnénk. Pedig jócskán akadtak fontos nőalakjai a szociálpolitika történetnek. Ezek a nők többnyire karitatív szervezetek élén álltak, vagy olyan szociális munkát végeztek, amely az adott korban újdonságnak, innovációnak számított. Nők ritkán jutottak el a helyi vagy központi államigazgatás, illetve a tudományos élet kulcspozícióiba, olyan közéleti szerepbe, amely megengedte volna, hogy az egész nemzet tekintetében meghatározó legyen az általuk képviselt tudás és szellemiség.

De vajon ez azt jelenti-e, hogy a nőknek nem volt szerepük a jóléti állam kiépítésében és fenntartásában? Természetesen nem, sőt: Ha századfordulón kialakuló professzionális szociális munka területein végigtekintünk (mint tette ezt Pik Katalin könyvében – Pik 2001), azt látjuk, hogy nők népesítik be a képet. Ha azt tekintjük át, hogy a szociálpolitika végrehajtási szintjein kik ültek, akkor azt látjuk, hogy a társadalombiztosítás adminisztratív szintjein, a helyi szociálpolitikai ügyosztályokon vagy a konkrét szociális munkát végzők között rengeteg nőt látunk. Pat Thane brit, majd valamivel később Sonya Michel amerikai történész és szerzőtársai az 1990-es évek elején kezdték szisztematikusan kutatni a kérdést. Az ők mutatták ki először, hogy a nők nem csupán mint „másként jogosultak” érdekesek az elemzés számára, hanem azért is, mert szociális munkásként és adminisztrátorként, jótékony egyesületek vezetőiként, és nem utolsósorban fizetetlen és karitatív munkájukkal legalább olyan mértékben hozzájárulnak a „jólét” megteremtéséhez és fenntartásához, mint a férfiak. Ugyan a nagy jóléti rendszerek „dízájnerei” szinte kizárólag férfiak voltak, a végrehajtó személyzet kezdettől fogva nagyrészt nőkből állt.

Mielőtt azonban rátérnénk a „maternalizmus” részletes tárgyalására, egy táblázatban foglaljuk össze a hagyományos és a gender-szenpontú szociálpolitikai elemzés legfontosabb szempontjait:

1. táblázat. A hagyományos (osztály-központú) és a gender-központú szociálpolitikai elemzés alapvető dimenziói

	<i>Osztály-központú (power-resources)</i>	<i>Gender-központú és „interszekcionális” elemzés</i>
<i>Szerzők (pl.)</i>	W. Korpi; G.Esping-Andersen; J. Alber; P. Flora	A. Orloff; J. Lewis; S. Michel; M. Lake; F. Williams
<i>A szociálpolitikai elemzés központi kérdése</i>	Az osztályok-rétegek közötti egyenlőtlenségekre gyakorolt hatás	Férfiak-nők, épek és egészségesek, többségi és kisebbségi etnikai csoport közötti hatalmi viszonyra gyakorolt hatás
<i>Az elemzés tárgya</i>	Pártok és koalíciók	A különböző nyomásgyakorló csoportok is (pl. nőmozgalmak)
<i>Az elemzés makro-fókusza</i>	Állam – Piac közötti viszony	Állam – Piac – Család; Családon belüli viszonyok.
<i>Az elemzés mikro-fókusza</i>	A férfi munkavállaló („average worker”) a középpontban	Részmunkaidős foglalkoztatás + nők fizetetlen munkája is.
<i>A szociálpolitika eredményességének mérése (pl.)</i>	Dekommodifikációs index	Az önálló háztartás létrehozásának lehetősége

2. A nők szerepe a jóléti rendszerek felépítésében és fenntartásában: A „maternalizmus” elmélete

A „maternalizmus” kifejezés több jelentést takar. Egyfelől a „paternalizmus” ellentétéként egy olyan társadalmi berendezkedésre utal, amelyben a nők és az általuk nevelt gyerekek állnak a középpontban. A szociálpolitikában a „paternalizmus” egyrészt azt jelenti, hogy a hatalom az állampolgárokkal alá-fölé rendelt viszonyban van, és a szociális jogokat mintegy „adományként” nyújtja a hozzá hűséges „alattvalóinak”. Másfelől arra is utal, hogy az államigazgatás és a politikai rendszer csúcsain férfiak ülnek, és mintegy apai szerepben jutalmaznak vagy büntetnek a gyermeki létben tartott állampolgárokat. Az államszocializmus politikai rendszere, szimbolikája és szociálpolitikája sok tekintetben tekinthető paternalistának, bár, mint látni fogjuk, ezzel egyidejűleg a „maternalizmus” is jelen volt politikában csakúgy, mint a szociális ellátórendszer egyes szegmenseiben (ld. a kötetben Adamik Mária és Lynne Haney írásait). A „maternalizmus”, a „paternalizmussal” szemben a nők szerepét hangsúlyozza a politikában és a közéletben. Habár maternalista, a nők által uralt berendezkedést a modern társadalmakban nem ismerünk, a maternalista szociálpolitika jelenségére számos példát tudunk hozni. Ez szociálpolitika a nőket tekinti az ellátások elsődleges alanyának, szemben azokkal az ellátásokkal, amelyekhez a nők a férjeik útján, mint „hozzátartozók” juthattak hozzá. A maternalista szociálpolitika (f)elismeri a nőknek a jólét fenntartásában játszott központi szerepét, és abból indul ki, hogy mivel a nők képesek gyermeket szülni, biológiailag is ők vannak a gondoskodó munkára, a gyermek és családtagok gondozására „determinálva”. A nőknek a modernitásból fakadó számtalan probléma megoldásában betöltött kulcsszerepét hangsúlyozza az az amerikai szerző, aki 1915-ben úgy fogalmaz, hogy a modern nő *„közel áll ahhoz, hogy a társadalomban meglévő összes jónak forrása legyen. (...) Szelíd harcos, aki halálos küzdelmét nem a férfiak ellen, de a férfiak és a nők közös ellenségei ellen vívja.”*⁹ A „közös ellenségek” elsősorban a kapitalizmus és a modernitás „bűnei”, amelyek elsősorban a nagyvárosok munkásnegyedeiben vannak jelen, és amelyekkel a harcot egy *„újragondolt Éva”* képes felvenni: A modern „Éva” nőként, anyaként és állampolgárként teremti újra a békét, nem utolsó sorban a nőmozgalmakon, a női karitatív munkán keresztül. Mint Koven és Michel kifejtik:

„... ezek a társadalmi mozgalmak alapvetően megváltoztatták a nőknek a „civilizációs” folyamatokban játszott szerepét és egyúttal átalakították a nőknek egymáshoz, a férfiakhoz, az államhoz és a társadalomhoz való viszonyát is. (...) A nőmozgalmak feléledése és a jóléti állam kiépülése egymáshoz szorosan kapcsolódó folyamatok, amelyek nem véletlenszerűen történtek azonos időben és helyen: egymást erősítő jelenségekről van szó, amelyekben olykor a személyek is azonosak.” (Koven és Michel 1993: 2)

A „maternalizmus” a nők és férfiak közötti különbségekre, és a nőknek az anyaként betöltött szerepére épít.¹⁰ Ennek megfelelően nem a férfiaknak járó jogokat kéri számon a hatalomtól (mint például az egyenlőség feminista hívei, a

⁹ Mary Beard (1915) *Women's Work in Municipalities*. Idézi Koven and Michel (1993) p1.

¹⁰ E tekintetben – mint azt Koven és Michel is megjegyzi – az anyaságot hangsúlyozó, maternalista nőmozgalmak és politikák rokonságot mutatnak a különbségen alapuló feminizmussal (ún. „difference feminism”), amely, szemben a liberális és a marxista feminista mozgalmakkal a nők erejét éppen a férfiaktól eltérő biológiai, pszichológiai, szellemi különbségben látja, és a társadalomtól azt várja el, hogy ezeket a tulajdonságokat ugyan úgy értékelje, mint a „férfias” tulajdonságokat (mint a küzdelem, harc, fizikai erő stb.).

szüfrazsettek), hanem azt, hogy a nők a speciálisan női/anyai szerepük révén jussanak szociális és egyéb jogokhoz, valamint közéleti szerephez. A nőknek az anyai mivoltából kiinduló szociális, oktatási és közéleti szerepe azonban kezdetektől fogva magában hordozott egy alapvető ellentmondást: Egyfelől azt hangsúlyozza, hogy a nőknek anyaként kell elsősorban megállni a helyüket, tehát gyermekeket kell szülniük, és a gyerekekről, csakúgy, mint férjeikről gondoskodniuk kell. Ez a megközelítés, amely a modernizációval alakult ki (Magyarországon nagyjából a XIX. század derekától – ld. Gyáni 1998), a női lét számára a „magánéletet” jelöli ki, míg a férfiak számára tartja fenn a „közélet” legkülönbözőbb területeit. A hagyományos (valójában a történelem viszonylag rövid szakaszában egy viszonylag szűk osztályra, a középosztályra jellemző) férfi-női szerepfelfogás alapján a férfiak vállalnak munkát, míg a nők a családi életről, a „konyha melegéről” gondoskodnak. A fent ismertetett folyamat azonban, amely a nőknek a jóléti rendszer különböző szegmenseiben juttatott (gondoskodó) feladatokat, ellentmond ennek, hiszen ezzel a társadalmi szerepvállalással a nők kilépnek a privát szférából és átlépnek a közélet és a munka világának területére. A szociális munka és a pedagógusi munka a századfordulótól kezdve, de még inkább az 1920-as, 1930-as években a középosztálybeli nőknek a munkaerőpiacra való beáramlásának szinte kizárólagos csatornája volt. A gondoskodás társadalmi színterein keresztül kezdődött meg az otthon szűk világából való kilépésük, amit a szerzők „társadalmi anyaságnak” (*social motherhood*) neveztek el.

„A nők az anyákkal és a gyermekekkel kapcsolatos szakpolitikák formálásában jutottak meghatározó szerephez. Ez a terület szorosan kötődött a hagyományos női világhoz, ezért nem véletlen, hogy a nők elsőként éppen itt nyertek maguknak teret. Az általunk „maternalistának” nevezett társadalmi diskurzusok és stratégiák által az eredendően a magánülethez tartozó anyai szerepet közéleti szereppé változtatták. (...) A jóléti állam kialakulásának időszakában a nők (egyéni és szervezeten is) beleszóltak az anyák és a gyermekek szükségleteinek meghatározásába, és az igények kielégítésére létrehozandó intézményrendszer kialakításába.” (Koven és Michel 1993: 4.)

Mint azt számos kutatás igazolja, a férfiak hozzáállása ehhez a folyamathoz ellentmondásos volt (és talán az még ma is). Egyrészt azért, mert a nők – először a történelem során – kritizálni kezdték a fennálló elosztási rendszereket és politikákat. Másrészt azért, mert a nő közéleti szerepe, a másokért vállalt gondoskodó szerepe az otthoni gondoskodó szereptől vonta el őket. Mint egy amerikai szerző megfogalmazta 1914-ben, a folyamat lényege, hogy az „*anyaság, mint társadalmi szolgálat*” felváltja „*a férfiak szolgálatát*”. „*A férfiak (...) mint vizet pocskolták el a nők életét*” korábban: eljött a nők társadalmi szerepvállalásának ideje.¹¹

Ehhez kapcsolódik, hogy a XX. század elején-közepén, egyes országokban még ma is, a polgársághoz, és a felsőbb osztályokhoz tartozó nők fizetett munkavállalása arra az időszakra korlátozódott, amíg nem mentek férjhez. Európai, észak-amerikai és ausztrál példák is mutatják, hogy polgári (közép) iskola elvégzése után lehetett valaki tanítónő, közegészségügyi nővér, szociális munkás stb. azonban ezzel a tevékenységgel fel kellett hagynia, amint férjhez ment: „*Az otthon fenntartása a legfontosabb. A férjzett nőnek nem szabad dolgoznia. Az ő kötelessége, hogy férjét és gyermekeit szolgálja.*” (Lake 1993: 388). A másik lehetőség az volt, hogy nem ment az illető férjhez soha, és legfőképpen, nem vállalt gyermekeket, így életét a szociális/társadalmi gondoskodásnak tudta szentelni. Erre jó példa a magyar Salkaházy Sára élete: Kalandos ifjú évei után a katolikus Szociális Missziótársulatban találta meg élete értelmét, gondoskodott a rászorulókról, és mentett zsidóként üldözötteket az 1940-es években.¹² Más

¹¹ Charlotte Perkins Gilman-t idézi Koven és Michel, 1993. p3.

¹² Salkaházy Sárát boldoggá avatta a katolikus egyház. Halálát náci fegyveresek okozták: a Dunába lőtték pártfogoltjaival együtt.

országokban (például Svájcban) élénk diskurzus folyt arról, hogy a gyermektelen nők inkább a szociális feladatoknak szentelni önmagukat, részben azért, mert „ösztönös késztetéseiket” nem férjükkal és gyermekeikkel szemben élik ki.

A „maternalista” politikák, az anyák szerepének hangsúlyozása, és az anyaság támogatása szinte mindenütt összekapcsolódott a nemzetépítés, a nemzetállam megalkotásának folyamatával. Az anyák, mint a „nemzet fenntartói”, „táplálói” válnak különösen fontossá: Míg a férfiak (férjek és fiúk) a nemzet védelméért fegyverrel küzdenek, addig a nők, mint anyák a hátszínre jelentik. Ők gondoskodnak a „reprodukcióról”: feladatuk, hogy minél több egészséges (fiú)gyermeket hozzanak világra és tápláljanak, valamint gondoskodjanak a harcban és/vagy munkában megfáradt férjeikről. Hogy távoli, mégis ismerős példát hozunk: Az ausztrál nemzetállam születésekor, a századfordulón a parányi (mintegy négymilliós) nemzet az idegen (nagy)hatalmaktól és a tengertől való kiszolgáltatottsága közepette a politikusok a „nemzet elveszésétől”, „kihalásától” tartottak. Az ausztrál nemzet védelmében fontos szerep hárult az anyákra: *„Mennél több ifjú ausztrál születik, annál gazdagabb lesz országunk.”* Nem minden „ausztrál” megszületése volt azonban kívánatos: A bennszülöttek gyermekeit sokszor hatalmi eszközökkel vették el őket családjaiktól és „fehér” családokhoz adták nevelésre. Maguk az ausztrál bennszülött felnőttek is folyamatosan ki voltak téve a fizikai bántalmazásnak, a többség terrorjának.

A maternalista politikák tehát sokszor összefonódnak a befogadás és kirekesztés kettős folyamatával. Bizonyos, etnikailag, politikailag, vallásilag, viselkedés szempontjából, vagy éppen a test épsége (*able bodiedness*) szempontjából „jó” anyák kaptak az államtól támogatást a maternalista szociálpolitika keretében, míg a valamely szempontból nem megfelelő anyákat, családokat kizártak az ellátásból. A családi pótlék ausztráliai bevezetésekor (egyébként igen korán, az 1910-es években) egyértelmű volt, hogy az őslakos családok nem részesülhettek az ellátásban, csak a betelepültek. A korabeli érvelés szerint *„a fehér nőknek kulcsszerepük van a nemzet népesedési programjában: a nők értéke abban rejlik, hogy képesek életet adni és táplálni, más szóval „táplálni” az erősebb és izmosabb nemzetet.”* (Lake 1993: 379.) A fehér nők közül sem mindenki vált azonban az – egyébként univerzális – ellátásra automatikusan „érdemessé”. Mint Marilyn Lake bemutatja, heves viták folytak arról, hogy vajon az élettársi kapcsolatban, vagy egyedül élő nők is megkapják-e a családi pótlékot, vagy csak a férjezetek. Végül a házasságon kívül született gyermekek után is járt az ellátás (csakúgy, mint a magyarországi 1938-as törvény esetében). Azonban voltak politikusok, akik ennek helyességét időről időre megkérdőjelezték: *„Vajon helyes volt-e nem tenni különbséget a tiszteletreméltó anyák, akik házasság szent törvénye alapján szültek gyermeket, amelyet az állam elismer, mint a nemzeti jólét valódi alapját, és azok között, akik tiszteletlenül lettek anyák, akiknek az anyává válását az állam nem tudta elismerni?”* (Lake 1993: 382.)

3. Maternalista politikák Magyarországon a két háború között

A „szociális állam” kiépítésének folyamata, amely az 1930-as években kapott lendületet Magyarországon, csakúgy, mint Európa más országaiban, a társadalmi befogadás, „beemelés” és a kirekesztés folyamatoként is értelmezhető. A támogatásra érdemesek között megtaláljuk a hagyományosnak tartott szociálpolitika által felkarolt ipari munkásság mellett a mezőgazdaságban dolgozó nincstelen rétegeket, valamint a munka nélkül élők bizonyos csoportjait is. A kirekesztettek között ott vannak: elsősorban a zsidótörvények sorával a társadalomból fokozatosan kiszorított zsidóság tagjai, a politikailag „megbízhatatlannak” (a baloldallalhoz kapcsoló munkások és értelmiségiek voltak), valamint a cigányság tagjai. A cigányságot, akiket korábban is szinte semmibe vett a magyar szociális gondoskodás, most különböző intézkedésekkel még inkább igyekeztek ellehetetleníteni (Katz 2005). Az állami gondoskodásba „beemelendő” csoportokat az állam a legkülönbözőbb nevelési akciókkal és a kontroll különféle formáival igyekeztek a „keresztényi” és „polgári” lét felé terelni, amelynek legfontosabb építőkövei a hagyományos szereposztással működő család és a munka voltak (Hátori 2003).

A szociális- és nevelőmunka kezdetben – Magyarországon is – összekapcsolódott. A nők kiemelt szerepe ebben a folyamatban a kor diskurzusa szerint, mint azt fent megmutattuk „biológiai másságukon” alapult. A nőket, e szerint az érvelés szerint, az teszi a társadalom számára értékké, hogy olyan tulajdonságaik vannak, amelyekkel a férfiak, úgy mond, nem rendelkeznek. Az „anyai ösztön”, amely, szélesebben értelmezve „gondoskodási ösztönné”, a rászorulókon való segítség igényévé válik, társadalmi szintre emeli az anyák otthoni gondoskodó munkáját. Az alábbiakban a két háború közötti magyar szociálpolitika történetének három kulcsfontosságú területét vizsgáljuk meg a bennük tetten érhető maternalista politika alapján: A Zöldkereszt Mozgalma, a settlement-mozgalma, valamint a produktív szociálpolitikát, illetve annak állami megvalósulását, az ONCSA-programot. Mindhárom programra jellemző, hogy bár a kezdeti lépések megtételében, a mozgalom megszületésénél nők is bábáskodtak, annak állami szintre emelését – elsősorban a közigazgatásban betöltött funkcióik által – férfiak végezték el. Úgy is fogalmazhatunk, hogy onnantól, hogy az adott mozgalom, kezdeményezés államilag fontossá válik, a nők kiszorulnak annak vezetéséből. Az alsóbb szinteken azonban mindhárom program esetében megtaláljuk a nőket. A konkrét szociális munkát, a családokkal való kapcsolattartást jórészt nők végzik, és elmondható, hogy ahol gyermekekkel és anyákkal kapcsolatos egészségügyi és szociális tevékenységet találunk, ott szinte kizárólag nők azok, akik a rászorulókkal közvetlen kapcsolatban állnak. A nők tehát a szociálpolitika végrehajtási szintjein voltak tömegesen jelen, az irányításban csak elvétve. Ezzel a hierarchikus viszonytal függ össze, hogy a nők fizetése – képzettségük ellenére – a hasonló, vagy olykor alacsonyabb végzettségű, ugyan azon a területen dolgozó férfiakénál jóval alacsonyabb volt.

A családpolitika – vagy ahogy ebben az időben nevezték, a „családvédelem” – hazai rendszere a korabeli Európa egyik legfejlettebbje volt (Tárkányi 1998). Magyarországon már 1912-től járt családi pótlék az állami alkalmazotknak, és 1938-ban bevezették a gyermeknevelési pótlékot az összes gyári munkás részére. A közalkalmazottak családi pótléka jóval magasabb volt, mint a munkásoké (és a köztisztviselőké ezen belül kiemelkedően magas), viszont míg a munkásoknak akkor is járt a pótlék, ha nem „törvényes” gyermekük volt (tehát nem voltak összeházasodva), addig a közalkalmazottak ebben az esetben elestek az ellátástól. A családi- illetve a gyermeknevelési pótlék eredeti célját tekintve az ú.n. „családi munkabér” gondolatából indult ki: Ez azt a célt szolgálta volna, hogy a családos munkások magasabb keresethez jussanak, mint a gyermeket nem nevelők (Bikkal

1938). Habár a családi munkabérből nem lett semmi, a gyermeknevelési pótlék bevezetése sikeres volt. (Hozzá kell tenni ugyanakkor, hogy nem az állam viselte annak költségeit, hanem kötelezte a gyárosokat annak megfizetésére.) Habár a bölcsődei ellátás – hasonlóan a többi országhoz – ekkor még gyerekcipőben járt, a hazai óvodai ellátás európai összehasonlításban szintén fejlettnak volt mondható: Már 1891-ben törvényt hoztunk a kötelező óvodáztatásról, és bár ezt nem sikerült betartatni, 1938-ra a 3-6 éves gyermekek egyharmada járt óvodába. Ez persze főként a városi gyermekekre volt igaz, a falusi, tanyasi környezetben a gyermekek jelentős része a kötelező iskolai éveket sem járta ki.

A trianoni békeszerződés által „megcsonkított” Magyarországon azután a már korábban is jellemző nemzetféltő gondolatok felerősítették az anyákkal és gyermekekkel kapcsolatos politikákat. Az egészséges gyermekeket szülő és róluk megfelelően gondoskodó anyák a „kis Magyarország” megmentőiként, a nemzet továbbélésének letéteményesévé váltak. Éppen ebben a hangulatban volt nagy jelentősége az „egykéről” kialakult társadalmi diskurzusnak: Habár az „egykézés” csupán az ország bizonyos területein (elsősorban dél-Baranyában), egy jól körülhatárolható társadalmi rétegre (a módosabb gazdákra) volt jellemző, a kérdés kitágításával a magyar nemzet, és főként a „tisztá”, „romlatlan” falusi lakosság eltűnését lehetett vizionálni. Ezzel párhuzamosan erősödött a városi középosztályhoz tartozó nők „önzéséről” folyó diskurzus, amely a fogyasztást, az élvezetek hajszolását vetette azon nők szemére, akik nem vállaltak (megfelelő számú) gyermeket.

3.1. Maternalizmus a Zöldkeresztes Mozgalomban

A Zöldkeresztes Mozgalom a vidék egészségvédelmével foglalkozó átfogó közegészségügyi program volt, amely 1925-ben jött létre. Az „alapító atya” Johan Béla volt, aki amerikai útja során találkozott a Rockefeller Alapítvány képviselőivel, és tanulmányozta az ottani egészségházak működését. A Rockefeller Alapítvány adományának segítségével hozták létre az első egészségházakat Magyarországon, és kezdte meg működését a mozgalom. A Zöldkeresztes Mozgalom valójában az 1915-ben létrehozott Stefánia Szövetség munkáját folytatta és terjesztette ki. A Stefánia Mozgalom fő célkitűzése éppen a csecsemőhalandóság csökkentése és a „nemzet számbeli erősítése” volt:

„Az egész akció gerincét a hivatásos és megfelelően kiképzett védőnői szervezetnek kell képeznie. Miképpen az egész közegészségügy az orvosi karon, a szülészet a jól képzett bábákon nyugszik, azonképpen az anya- és csecsemővédelemnek az elméletileg és gyakorlatilag képzett hivatásos védőnői testületeken kell nyugodnia.” (Tauffer 1918.)

Európai viszonylatban egyedülálló volt az a védőnőkre épülő rendszer, amelyet egy évtized alatt kialakítottak. A mozgalom kezdetben magánadományokból, később azonban állami támogatást is igénybe véve működött. Az állam által támogatott Zöldkeresztes Mozgalom felbukkanásakor azonban a Stefánia Mozgalom fokozatosan elveszítette önállóságát, és amikor, 1941-ben (Johan vezetésével) létrehozták az Országos Közegészségügyi Intézetet, abba (tiltakozásuk ellenére) beolvasztották a Stefánia Mozgalmat.¹³

¹³ A Stefánia Mozgalom nevét az alapító Lónyai Elemérné, Stefánia hercegasszonyról kapta. Nevéhez fűződik a védőnői képzés kialakítása is: Ez a Vas u. 3-ban, a mai Pedagógiai Intézetben működött 1915-től.

A Zöldkeresztes Mozgalom a falu lakosságának egészségügyi ellátását, a járványos betegségek elleni küzdelmet, a csecsemőhalandóság csökkentését tűzte ki céljául. A mozgalom, mint azt Kádár és Vági könyvükben részletesen bemutatták, szorosan összefonódott az eugenika és a „fajvédelem” programjával. Egyfelől a Zöldkeresztes tej- és cukorakciókat a jórészt zsidók által fenntartott élelmiszeripar „megsarcolásából” és később államosításából finanszírozták. Másfelől a számos eredményt felmutató (csecsemőhalandóság csökkentése, tuberkulózis visszaszorítása) gödöllői közegészségügyi „mintajárás” vezetője, Endre László hírhedt fajvédő volt, aki nem csak a cigányok „koncentrációs táborokba” zárásáról értekezett, de elsőként vezette be Magyarországon (még az 1920-as években) a zsidók kitiltását a helyi strandokról (Kádár és Vági 2005). Johan Béla maga 1940-es évek elejétől a Belügyminisztérium kötelékében dolgozott és vezette a Közegészségügyi Intézetet. 1944-ben aktívan részt vett a zsidók gettósításában és elszállításuk megszervezésében. Ender László és Johan Béla személye tehát különösen jól illusztrálja a modern szociálpolitika és a fajelmélet összefonódását.

A Zöldkeresztes közegészségügyi munka szervezésében és vezetésében elsősorban férfiak vettek részt központilag és helyben egyaránt. Az orvosok és tisztiorvosok, akik helyben irányították a programot, férfiak voltak, míg a konkrét egészségvédelmi munkát kizárólag nők, az ú.n. „zöldkeresztes nővérek” végezték. Fő feladataikat a következők voltak: „1. anya- és csecsemővédelem, 2. iskolaegészségügyi munka, 3. nemi betegségek és tuberkulózis elleni küzdelem, 4. szegény betegek otthoni ápolásának megszervezése, 5. szociális gondozás.” (Johan 1939: 64.)

Miközben Taufer 1918-ban még a „társadalom saját gyermekének” nevezi a „Stefániás nővéreket”, addig a Zöldkeresztes Mozgalomban kikristályosodik a nővérek által megtestesített „társadalmi anyaság”. A Zöldkeresztes Nővérek állami alkalmazottak voltak, nagyjából a tanítónők fizetésének megfelelő bérrel (kezdőknél 126 pengő, tíz év szolgálat után 149 pengő). *„Tekintettel arra, hogy képzettségük: érettségi vagy tanítónői oklevél s utána 3 éves ápolónő-védőnő intézeti képzés –, fizetésük magasnak nem mondható”* fogalmaz Johan Béla. (Johan 1939:63.) A nőknek a fizetett munka világába való betagozódást és társadalmi megbecsülést jelentett a „nyugdíjas állás” (társadalombiztosítással), és az is, hogy fényképes „zöldkeresztes igazolványt” kaptak. Habár 1939 közepén még csupán 300 ilyen nővért alkalmaztak a Zöldkeresztben, és 750 főt a Stefánia szolgálatában, Johan elképzelései szerint *„a megnagyobbodott országban összesen kb. 2200 egészségügyi védőnőre van szükség, ami kb. 1 védőnőt jelent 5000 lakosra”*. (u.o.) A védőnők „szolgálati egyenruhát” kaptak, amely valamelyest emlékeztetett az egyházi szolgálatban álló nővérek ruhájához, azzal a különbséggel, hogy a színe fehér volt, a nővérek karján pedig zöld kereszttel díszített szalag volt látható.

A Zöldkeresztes védőnők többnyire hajadonok voltak. Johan könyvében több bekezdést is szán a nővérek „erkölcsös viselkedésének”. Szinte atyai intelmeket idéz ezekhez az „egyedülálló leányokhoz”: *„Ne feledje, hogy ha élete olyan, hogy elveszti a falu népének megbecsülését, aha őt – okkal vagy ok nélkül – „nyelvére veszi a falu”, akkor ott eredményes munkát többé végezni nem tud: a védőnői munka természete feltételezi a védőnő iránti bizalmat, megbecsülést.”* (Johan 1939: 69.)

Mint azt a maternalizmus elméletének tárgyalásánál említettük, a középosztályhoz tartozó nők fizetett munkavállalása a korabeli elvárások szerint (és ez többnyire a férfiak elvárását jelentette) férjhezmenetelükig tarthatott. Ez persze nem csak az adott személy, de a rendszer szempontjából is problémát okozhatott. A férfiak, majd a születendő gyermekek kiszolgálása, gondozása elvonta az illetőt a köz szolgálatától. A férfiakkal kapcsolatban nem merült fel soha, hogy munkájukat emiatt felfüggeszszék, sőt: A nős munkavállaló „megbízhatóbbnak” bizonyult, és ha gyermeke született, családi- illetve gyermeknevelési pótlékkal díjazták az apát.

A „polgári” származású, képzett nőkkel szemben azonban nem csak azt várták el, hogy – mint az ipari munkásnők esetén – szülés után a munkát pár hétre megszakítsák, de azt is, hogy, hogy férjhezmenetelkor, de legkésőbb az első gyermek megszületésekor örökre felhagyjanak a hivatásukkal:

„Sokat vitatott kérdés: menjen-e férjhez az egészségügyi védőnő, illetve megtarthatja-e állását ha férjhezment? Erre a felelet nézetem szerint csak egy lehet: – természetesen menjen férjhez, ha megfelelő férfi kéri meg a kezét. A kérdés nehezebbik fele, hogy tartsa-e meg, illetve megtarthatja-e ezután is állását? Helyesebb – nézetem szerint –, ha lemond állásáról. Az élet azonban sokszor nem engedi meg az elméletileg leghelyesebb megoldást. Védőnőink közül többen férjhezmentek. Ezek egy részének megengedtük, hogy azután is állásban maradhassanak, egyrészt, mert nem volt védőnőnk, akivel őket pótolhattuk volna, másrészt mert nem egyszer a férj keresete olyan gyenge volt, hogy csak abból megélni nem tudtak volna. A szolgálatban maradásának nehézségei különösen akkor mutatkoznak, amikor gyermeke születik, s a gyermekére felügyelnie, azt rendszeresen táplálnia kell. Ilyenkor a legtöbb védőnő megváltik állásától.” (Johan, 1939: 70. – kiemelés az eredetiben.)

3.2. Maternalizmus a hazai settlement mozgalomban¹⁴

Az 1880-as években Angliából (London, Toynbee Hall) útjára indult settlement mozgalom lényege a munkásság „felemelése” volt. Ezt elsősorban az oktatáson és a nevelésen keresztül kívánták megvalósítani. A szociális munka más módszereitől eltérően a settlementben a szociális munkások személyes mintát kívántak nyújtani a megsegített rétegeknek, így elsődleges volt, hogy ne csak segítsenek, de együtt is éljenek a munkásokkal, ezért a settlement-ek a munkásnegyedekben jöttek létre. A mozgalom másik célja az volt, hogy a felsőbb osztályhoz tartozó fiatalok megismerjék a munkáskultúrát, és ezzel kialakuljon bennük a szolidaritás érzése (Hátori 2000). A settlement, szemben például a marxizmus tanaival, híd kívánt lenni a társadalmi osztályok között, méghozzá kezdettől fogva a keresztényi értékek alapján (u.o.). Az első, férfiak által alapított és vezetett settlement után nagyon korán megalakult az első „női” settlement amerikában Jane Addams vezetésével (Hull House), majd 1901-ben Ausztriában Else Federn alapított hasonló intézményt. Magyarországon először Kolozsvárott nyílt settlement 1905-ben, amely azonban nem volt hosszú életű. Ennek munkáját, és a settlement angolszász hagyományát megismerve határozta el az akkor az úpesteri városházán dolgozó Hilscher Rezső a settlement létrehozását 1912-ben. Az úpesteri settlementben elsősorban gyári munkásokkal foglalkoztak: munkaközvetítő iroda nyílt, gazdag könyvtárat hoztak létre, művelődési programokat szerveztek, és segítettek a munkásoknak ügyes-bajos dolgaik intézésében. Amennyire ma ismerhetjük az úpesteri settlement munkáját, az elsősorban a férfi munkásokra koncentrált, és nem jelentek meg benne a sajátos női igények és erre adott válaszok.

1926-ban egy különleges kísérlet indult Szegeden Budai György vezetésével: Orvostanhallgatók, jogászok, művészek fogtak össze, hogy létrehozzák az első agrár-settlementet. Orvosi és jogi segítséget nyújtottak a szegedi tanyavilágban élőknek, és emellett folyamatosan dokumentálták az építészeti és az életmód korabeli sajátosságait.

¹⁴ Az alábbi fejezet a Juhász Borbálával és Varsa Eszterrel közös kutatásunkra, és azok eredményeire épít. A Kozma utcai settlementről itt írunk bővebben: Juhász Borbála – Szikra Dorottya – Varsa Eszter (2008): A lány villamosa. Határátlépő nők a két világháború közötti szociális munkában Földy Ilona és Göntér Zsuzsanna életrajzán keresztül., In Bakó Boglárka – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban. Nyitott Könyvműhely, Budapest., 2008.

Céljuk az volt, hogy az emberek tudomást szerezzenek jogaikról, információhoz jussanak ahhoz, hogy nyomorúságos helyzetükből ki tudjanak emelkedni. Ennek érdekében rádióállomást is létesítettek. A korabeli hatalom azonban nem nézte jó szemmel működésüket: szemben az újpesti és más Pest-környéki, ipari munkásokkal foglalkozó settlementekkel, a szegediek működését ellehetetlenítette.

Az 1930-as években már nyolc settlement vagy ahogy magyarul nevezték, „Jószomszéd telep” működött Budapesten és környékén. Ezek közül többet maga a városháza alapított vagy támogatott, és, a kor uralkodó ideológiájának megfelelően, egytől egyig a keresztény gondolat alapján álltak, és az új, „szociális állam” kiépítésén fáradoztak. A „Jószomszéd telepek” egy része területen nagyon aktív női szerzetesrendhez, a Szociális Missziótársulathoz kötődött.¹⁵

A Missziótársulat világi tagjai közé tartozott a karizmatikus egyéniségű és szociálisan mélyen elkötelezett Földy Ilona, aki 1935-ben életre hívta a kőbányai Kozma utcai settlementet. Az alapítást olyan elismert személyek támogatták, mint például Rottenbiller Fülöp büntetőjogász.¹⁶ A Jószomszéd Telep bejáratánál a Missziós nővérek jellegzetes kereszt szimbóluma fogadta a látogatót. A settlementet hamarosan a hivatalos városvezetés is elfogadta, és 1938-tól a Székesfőváros IX. Szociálpolitikai Ügyosztályának részeként működött tovább; az alkalmazottak fizetését is a főváros biztosította. Bár a Telep szociális munkásai sem kevés megjelent írásukban, sem interjúikban nem definiálták „női settlementként” a Földy Ilona által alapított Telepet, a külföldi példákkal összehasonlítva bátran nevezhetjük annak, hiszen elsősorban női szociális munkásokkal dolgoztak – szemben például az újpesti settlementtel –, valamint a munkásnők és gyermekeik igényeit állították munkájuk középpontjába.

Tanay Magda, a József Nádor Közgazdasági Egyetem szociális kurzusán oktató elismert szakember szerint *„a női settlementek pionírok voltak a gyermekegészségügyi központok, gyermekjátsszóterek, napköziotthonok, bölcsődék munkájának beállításában, amelyre a férfi-settlementek csak igen nehezen, vagy sehogysem vállalkozhattak volna”* (Tanay 1937: 47).

A Kozma utcai Jószomszéd telepet alapító Földy Ilonát az ott dolgozó szociális munkások (főként a lányok) szinte anyjuknak tekintették. Bár „Ilus”, ahogy ők nevezték, nem volt sokkal több harminc évesnél, életét a settlement megszervezésére tette fel: gondoskodó, szervező egyénisége miatt az ifjabbak és a megsegített családok is igazi anyaként fordultak hozzá. A maternalista szociális gondoskodásra kitűnő példa az élete: Bár férfi-kapcsolatai voltak, soha nem ment férjhez. Lakásán eligazításokat tartott szociális munkásoknak. A szociális munkásokkal készített interjúink alapján¹⁷ ezek az alkalmak egyúttal lelkigyakorlatok, valamint az életre való felkészítést is jelentették. Földy Ilona, miután a háború alatt elhagyta az országot, az Amerikai Egyesült Államokban telepedett le és élete végéig szociális munkásként dolgozott.

¹⁵ A rendet Farkas Edit alapította, és Prohászka Ottokár volt a lelki vezetője. Slachta Margit, az 1920-as évek nőpolitikusa is e rendben kezdte munkáját, majd innen kiválva hozta létre 1923-ban saját, Szociális Testvérek Társasága névre keresztelt rendjét. Erről bővebben lásd: Mona 1997.

¹⁶ Börtönügyi-, valamint a Magyar Gyermekvédő Szövetség főtitkára, a patronázs-mozgalom egyik vezetője. Az átmeneti fiú- és leányotthonok megszervezése az ő nevéhez fűződik.

¹⁷ Ezeket az interjúkat 2006 és 2007 folyamán készítette Juhász Borbála, Varsa Eszter és Szikra Dorottya. Részletesen ld. „A lány villamosa” ibid.

A maternalista, anyaként gondoskodó szociális munkás tevékenységét Tanay Magda a nőknek a férfiakétól eltérő biológiai tulajdonságokra vezeti vissza, egyben összekapcsolja a női érzékenységet az anyai ösztönnel: *„Természetes, hogy a női lélek és szem más problémákat lát meg, mint a férfiaké [...] A női lélek intuitív ereje, benyomások iránti érzékenysége, reakcióinak frissessége, idegen helyetekbe való könnyebb beilleszkedni tudása s ösztönösebben áradó segítőkészsége számára eszményi keret a settlement...”* (Tanay 1937). Ebben a felfogásban a gondozott gyermekként, a szociális munkás pedig anyaként jelenik meg. Baloghy Mária gondozónő, szintén 1937-ben szinte egyenlőséget tesz az anyai hivatás és a szociális munka közé:

„A szociális gondozó munkája valóságosan anyai hivatás, melynek alkotó eleme a segítség, az odaadás, a gyermekekkel, a gyengével, az elesettel való azonosítás képessége [...] Az anya szerepe a családban: az all round gondozó: szervez, adminisztrál, véd, gondoskodik, ha kell, büntet. A szociális gondozó [...] szervező, adminisztrátor, orvos, nevelő, pszichológus, tanító, gyógypedagógus, diplomata, rendőrmozgó egyszemélyben.” (Baloghy, 1937: 23)

3.3. Maternalizmus és a produktív szociálpolitika¹⁸

A “szociális állam” építésének központi eleme a “produktív szociálpolitika” volt. Ennek lényege, hogy a nincstelen, főként mezőgazdasági népességet igyekezett “bekapcsolni a gazdaság vérkeringésébe” (Esztergár 1939). A “produktív szociálpolitika” redistribúciót, újraelosztást kívánt végrehajtani a társadalmi csoportok között, és mint ilyen, szervesen kapcsolódott az “örségváltás” korabeli antiszemita gondolatához, amely a javakat a “gazdag zsidóság” irányából igyekezett a “szegény, keresztény, magyar” csoportok felé újraosztani (Ungváry 2002). A “produktív szociálpolitika” alapvető újraelosztási elvéhez tartozott az, hogy a kedvezményezettnek “kereszténynek” és “magyarnak” kellett lennie.¹⁹

A produktív szociálpolitika állami szintre emelésének fontos eleme volt a férfi és a női megsegítettek közötti egyre élesebb különbségtétel. Míg Esztergár Lajos pécsi és szatmári kísérletében még nem szerepelt a női és férfi szerepek éles elválasztása, az ONCSA programjában már egyértelműen elváltak egymástól a “produktivitás” és a “reproduktivitás”: a hagyományosnak tartott családi szerepeknek megfelelően a férfinak “dolgoznia” kellett, ami alatt meghatározott “produktív munkát” értek. A nőknek ezzel szemben az otthon megteremtése és a gyermekszülés, gondozás volt az elképzelt feladatuk. Ennek megfelelően az ONCSA keretében csak a négy- és többgyermekes családok voltak a támogatandók, annak gyakorlatában pedig a férfiak munkavégzését, csakúgy, mint a nők “helyes” gyermekgondozási szokásait, szorosan ellenőrizték a korabeli szociális munkások, az ú.n. „szociális nővérek” (Hátori 2003). A segítségért cserébe a szociális nővérek a megsegített családok legintimebb belső életébe is igyekeztek beavatkozni: Nem csupán az anyák főzési szokásait igyekeztek megváltoztatni, de tanácsot adtak a

¹⁸ Az alábbi fejezet a következő tanulmányból is merít. Ebben részletesen kifejjük az ONCSA működését. Szikra Dorottya (2008): A szociálpolitika másik arca. Fajvédelem és produktív szociálpolitika az 1940-es évek Magyarországon. In Századvég, Új folyam, 48. szám, 2008. 2. szám. pp35-77., 2008.

¹⁹ Az idézőjelek annak szólnak, hogy a „kereszténység”, „magyarság”, „zsidóság” kategóriáit folyamatosan újradefiniálták 1930-as, 1940-es évek antiszemita törvényei, méghozzá úgy, hogy a „zsidóként” definiált, egyre tágabb társadalmi csoportot kirekesztették a „magyarság”, a magyar nemzet fogalmából.

„keresztény” házassággal kapcsolatban is (Hámori 2003). A „tanácsok” be nem tartása a támogatás megvonását jelenthette, bár az iratokból úgy tűnik, sok ilyen eset nem lehetett. A szociális gondozók többnyire a Zöldkeresztes mozgalom védőnői közül, valamint a katolikus karitászbán, a szociális munkások képzésében korábban is élen járó Szociális Testvérek Társaságának és a Szociális Missziótársulat szociális munkásai közül kerültek ki. 1943-as adatok szerint az 1200 egészségügyi védőnőből „kerekén 800 végez az alap megbízása alapján szociális környezettanulmányt illetőleg családgondozást”, és a szerző szerint 500 védőnőt át is képeztek szociális munkára.²⁰

A korábban is szociális területen tevékenykedő katolikus szociális nővérek tisztában voltak a megnövekedett feladatukból adódó felelősséggel. Mint a környezettanulmányok elkészítését hosszán taglaló kiadványból kitűnik, az „oncsás” szociális gondozásnál különös gondossággal kellett a valóban érdemeseket kiválasztani. Vizsgálni kellett például, hogy

„...azért nincs bútor, mert bár jól keres a férj, mindent eliszik, vagy kártyás, az asszony alig győz annyit keresni, hogy a lakbért és a szükséges élelmet előteremtse... Így ideje nincs, hogy a gyermekeket gondozza, nevelje. A gyermekek részére ruhaszegély adhatunk, de pénzt nem, mert azt másra költenék”.²¹

Ha kisebb összegű segélyről van szó, inkább kapjon két érdemtelen, minthogy egy érdemes elessék a segélytől. Azonban, ha „nagyobb segélyre – pl. ONCSA-ház – ajánlunk egy családot, lényeges, hogy mindenre kiterjedjen előterjesztésünk, mert nem a környezettanulmány-végzőt, hanem a Missziót fogják megróni, ha felületes adatokat mond be, vagy nem megfelelő egyént terjeszt elő juttatásra”.²²

A juttatás feltételeit az ONCSA-törvény egyik végrehajtási rendelete úgy foglalta össze, hogy az „ellátmányból ...a kellő anyagi feltételekkel nem rendelkező, arra érdemes, elsősorban több gyermekes családok részére az önálló megélhetési lehetőségek megteremtéséhez szükséges anyagi eszközöket kell biztosítani és a munkanélkülieket hasznos munkával foglalkoztatni”.²³ A központilag előírt környezettanulmány, amelyet egy, erre a célra rendszeresített, több oldalas nyomtatványon vezettek, a család életének összes részletét tartalmazta. A család tagjainak vallása, családi állapota, szakképzettsége mellett az egészségi viszonyokat, a lakást és a vagyoni viszonyokat is felvették. A leghosszabb rubrika a „Család története. Erkölcsi viszonyok. Egyéni megfigyelések” címet viseli, ahol többek között a házasság törvényességére, a származásra, és arra is kitértek, hogy az illető család miféle könyveket olvas, és járát-e folyóiratot, s ha igen, melyet.²⁴

A rendelkezésre álló dokumentumok alapján úgy tűnik, hogy kisebb természetbeni támogatásokat kaphattak akár gyermektelen szegények, ház- és földjuttatásban, kis- és nagyállat juttatásban azonban szinte kizárólag négy vagy

²⁰ Hendel Ottó: A balatonkenesei értekezlet. Nép- és Családvédelem, 1943. III. évf. 10. szám. Pp58- 65

²¹ A Szociális Missziótársulat Országos Szervezetének Vezérkönyve (Irányzat és gyakorlat). Kiadja Szociális Missziótársulat Országos Szervezete.1944. p62.

²² U.o. p64.

²³ A m. kir. belügyminiszter 1941. évi 200. számú rendelete az Országos Nép- és Családvédelmi Alappal kapcsolatos feladatoknak ellátásáról a törvényhatóságokban. Magyar Rendeletek Tára (...) p522.

²⁴ Mivel a szociális nővéreknek óriási területeket kellett ellátniuk, viszonylag ritkán részletezték ezeket a kategóriákat.

többgyermekes családok részesültek. Gyöngyösön például úgy döntött a képviselőtestület, hogy csak gyöngyösi születésű, „legalább öt élő gyermekes” családot fog házzuttatásban részesíteni.²⁵ A gyerekszám és a rászorultság mellett a „megbízhatóság”, a „munkaszeretet” és az „erkölcsös élet” szerepelt alapvető kritériumként. Több helyen találunk megjegyzést az „őskeresztény” valamint „magyar” származást fontosságára. Ez utóbbira hoz példát Berey, amikor egy szociális nővér beszámolóját idézi:

„30 házra tettünk javaslatot, 23 javaslatot elutasított [a Szövetkezet] minden indoklás nélkül. Valószínűnek tartjuk, hogy idegen hangzásu nevük miatt történt, bár ezt nem tudatták velünk. Ujabb felterjesztésünket jóvá hagyták, természetesen csak magyar nevűeket terjesztettünk fel.” (Berey, 1980 :39.)

Korábban öt, nem magyar nyelvű család kapott ezen a telepen házat, mind az öten magyarosítottak a beköltözéskor. Berey Katalin szerint több névmagyarosítás történt Balassagyarmaton is, Pécsen pedig a névmagyarosítás „ajánlatos” volt, a juttatási esélyek növelése érdekében.

A rendszeres munkavállalás, stabil családi élet, és megbízhatóság kritériuma persze azt is jelentette, hogy meglehetősen leszűkült a nagyobb összegű kölcsönhöz juttatottak köre. Az ONCSA tisztségviselőinek 1943-as fogalmazásából kitűnik, hogy valójában az eredeti, nagyformátumú társadalomjobbító tervekről már lemondtak: „Az Alap azokat a családokat juttatja egzisztenciához, amelyek minőség szempontjából messze kiemelkednek...csak a legalább egy fokkal magasabb társadalmi osztályba emelhető, különösen tehetséges, dinamikus családok támogatását tűzte ki céljául.” (Gádososi 1943: 244.)

²⁵ Gyöngyös város polgármesterének levele a Heves vármegyei Közlöleti Szövetkezethez. Tárgy: O.N.Cs.A. házak kiosztása. Gyöngyös, 1944. április 18. Heves Megyei Levéltár, 4407/ki. 1944.

4. Maternalizmus az államszocializmus korszakában

Az államszocializmus szociálpolitika-történetét kutatók a korszakban két határpontot jelölnek ki: egyrészt az '50-es évek legelejét, amikor a korábbiaktól lényegében eltérő gazdaság- és családpolitika formálódott, a másik korszakváltó időpontként pedig a GYES bevezetését (mely nem véletlenül esett egybe az „új gazdasági mechanizmusrá” való áttéréssel) jelölik ki. A hazai családpolitika-történetet vizsgáló szerzők (Haney 2002, Tárkányi 1998) az így felosztott (az '50-es évektől 1967-ig, illetve a '70-es évektől a rendszerváltásig tartó) időszakban a nőkkel, anyákkal kapcsolatos politikai elvárások és szerepek eltérő jellegét hangsúlyozzák: míg az '50-es, '60-as években a nők reprodukciós szerepe elvben alárendelődött a gazdasági produktivitásnak (a valóságban mindkettőt elvárták), a '60-as évek végétől a családaneyai szerepkör vált dominánssá.

A szocialista fordulatot követően a diktatúra első éveiben végbement a társadalom totális átalakítása. A társadalom és a gazdaság valamennyi szegmensét, alrendszerét érintették a változások, amelynek legfontosabb elemei a tervutasításos gazdasági rendszer bevezetése, a politikai pluralizmusról áttérés az egypártrendszerre, ez erőltetett iparosítás, valamint a társadalmi mobilitás lehetőségének megnyitása a korábbi alsóbb osztályok számára (Andorka 2004, Ferge 1986, Romsics 1999 és mások). Az államszocializmus alatt a sajátos ideológiai/politikai érdekek és akaratok a szociálpolitikai juttatások valamennyi szegmensét érintették, így a Párt a család és nőpolitikában is gyökeres változtatást hirdetett meg.

A „dolgozók” egészségvédelmi és családvédelmi ellátásának az ügye a *„nép állama számára a legfőbb érték az ember”* jelszó alapján már az első öt éves tervben (1949.évi XXV. tv.) is fontos elemként jelent meg, részint a munkahelyi egészségvédelemmel összekapcsolva. A törvényben előírányzott fejlesztések, illetve új létesítmények felépítése és a szolgáltatások bevezetése a jóléti és kulturális juttatások strukturális és progresszív átalakítását ígérte: a kórházak és rendelőintézetek számának növelését, a szülőotthonok fejlesztését, a fizetett szabadság nagyvonalúbb biztosítását, a szakoktatás rendszerének átalakítását, valamint a bölcsődei és az óvodai férőhelyek (elsősorban napközi otthonok) számának megemelését.

A társadalom, gazdaság és politika minden területét érintő legfőbb jelszó „a termelés fokozása” volt az 1950-es években. Az erőltetett iparosítás, az ágazatokon belül történt elmozdulás (pl. a hagyományos, paraszti-családi gazdaságok megszűnése) a teljes társadalmi pozíció átalakulását jelentette, és ezzel egyidőben a nők (családok) területi mobilitását eredményezte. A női munkavállalás elterjedése alapvetően a férfi-munkaerő tartalékainak a kimerüléséből következett. Mindeközben a bérek nivellálásával a hatalom gazdasági nyomást gyakorolt a családokra, a kétkeresős családmodell felé terelve őket. (Schadt 2003: 42) A nők munkavállalását kikényszerítő politikai döntéseket nemcsak a párt hivatalos iratai és rendeletei tartalmazták, de az agitációt tükrözte a kor szinte valamennyi nőikkel és/vagy családdal foglalkozó sajtó- és médiatermék is. Mindezek azt eredményezték, hogy hazánkban a kétkeresős családmodell nem organikus fejlődés eredményeképpen jött létre, azaz a nők munkavállalásának az alapvető motivációit nem annyira az önkéntes, emancipációs törekvések határozták meg, sokkal inkább a gazdasági tervszámok és a pártpolitikai érdekek alakulása. Ebbe beletartozott a „polgári család” intézményének lejáratása, valamint a családi kötelek lazítása és az intim légkör kialakulásának a megakadályozása. S miközben kikényszerítették a nők teljes (és meglehetősen rugalmatlan) munkavállalását, a hagyományos női feladatoknak (a gyermekek, idősek és betegek gondozásának, ápolásának, a háztartási teendők, legfőképpen a főzés ellátásának) a társadalmosítása folyamatos lépéshátrányban volt az igényekhez és a

szükségletekhez képest, ami a nők „kettős terhelését” eredményezte. A „kettős teher” (a fizetett munka és a háztartási munka) ugyanis – világít rá Lévai Katalin – valójában nem a szocialista emancipáció egyfajta speciális képződménye, hanem sokkal inkább azt jelzi, hogy ez az emancipáció egész egyszerűen nem valósult meg. (Lévai 2000)

A nők kereső tevékenységének és a családi szerepek közötti konfliktusnak egyik további fontos eleme, hogy az előzőekben bemutatott trendek egybeestek a többgenerációs családok felbomlásával. Ez egyrészt a modernizációs/urbanizációs folyamatok természetes következménye, de nagy szerepe volt benne a sajátos szocialista gazdaság- és területfejlesztési politikának is, amely fokozott ütemben építette fel a szocialista iparvárosokat, felgyorsítva ezzel a fiatalok városokba költözését.

A lakosság életszínvonalának fokozatos romlása és a nők tömeges mértékű megjelenése a munkaerőpiacon azonban az '50-es évek elejétől kezdődően automatikusan maga után vonta a születésszám drasztikus csökkenését.

A nők reprodukciós szerepének az erősítését, illetve az anyák és a családok védelmének a biztosítását szolgálva az '50-es években számos „szociális vívmányt” vezettek be, ezzel párhuzamosan az állam újból, fentről irányítva átértékelte a nők társadalmi szerepének a kérdését, miközben a férfiak az egész korszakban „megtarthatták” hagyományos szerepeiket. Ilyen volt a gyermektelenségi adó, valamint a mindössze 3 évig hatályos 1952-es abortusztilalom is, mely utóbbi mind következményeiben, mind pedig morális-etikai dimenzióját tekintve is vitatható, és a társadalom széles rétegeiben ellenállást kiváltó intézkedésnek tekinthető.²⁶

A pénzbeli ellátások tekintetében a legfontosabb tétel a családi pótlék volt, amely az 1912-es, meglehetősen szűk társadalmi csoportot érintő bevezetése után egyre több csoport számára vált hozzáférhetővé. Ez az ellátás is jól illusztrálja, hogy a politikai jelszavak szintjén egyenjogúként kezelt nők tulajdonképpen másodrendű állampolgárok voltak: a családi pótlék ugyanis automatikusan az apának járt, és az anya csak abban az esetben igényelhetette, ha a gyermekek apja elhalálozott, eltűnt, ismeretlen volt, vagy ha a gyermeket az anya tartotta el. Nagy értékű szociális hozzájárulás volt a gyermekvállaláshoz, hogy valamennyi újszülött több száz forint értékben kapott csecsemőkelengyét (az állam „magától érthető módon”, természetben biztosította ezt, nem pedig pénzbeli juttatásként).

Az egészségügyi ellátások kiterjesztése közé tartozik, hogy a gyermeket váró nők terhességük ideje alatt legalább háromszor ingyenes orvosi ellátásban részesülhettek, a terhesgondozási könyvvel rendelkező anyák emelt szintű anyasági támogatást kaptak, s a védőnő feladatává vált az egész terhességi folyamat nyomon követése. A gyermekek egészségügyi gondozásának javítását szolgálta a szülőotthonok és a kórházak fejlesztése, számuk növelése, a különböző védőoltások biztosításának a kötelezése és kiterjesztése, a kisgyermekek tejjelátásának a javítása.

A nők munkaerő-piaci pozíciója, az egyenlő(bb) esélyek lehetőségének adott keretet a szabályozás, amely megtiltotta, hogy a munkáltató felmondjon várandós nőnek vagy szoptató anyának. Az anyák számára összesen 24

²⁶ Jól mutatja politikai súlyát, hogy a társadalmi feszültségek érezhető növekedésekor, az 1956-os forradalom kitörése előtti pillanatokban enyhített az abortusz-szabályozáson a korabeli államhatalom.

hét szülési szabadságot biztosított (12 a szülés előtt és ugyanannyi a szülés után), illetve a szoptató és dolgozó anyák részére előírta naponta két alkalommal szoptatási idő biztosítását.²⁷

A vizsgált időszak egészében, de különösen az 1950 és 1975-ig tartó időszakban folyamatosan nőtt a gyermekintézményeknek, illetve azokban a férőhelyek száma. A kezdetben kizárólag mennyiségi, kapacitási kérdésként értelmezett szolgáltatási rendszerben a '60-as évektől egyre hangsúlyosabbá vált a minőség kérdése is.

Míg az '50-es évek közepéig a családok számára történő újraelosztás jelentékenyebb része az (ingyenes) szolgáltatások biztosítását jelentette, addig a '60-as évek második felétől egyre nagyobb részt képviseltek a pénzbeli transzferek. Ez az eltolódás rámutat a Rákosi-korszak és a későbbi Kádár-korszak alapjaiban eltérő családpolitikájára: míg a diktatúra időszakában a politika természetesen az élet valamennyi részét szabályozni és ellenőrizni kívánta, addig a „kádári politika” depolitizálta a családi/baráti közeget, s a családok belső köreivel kapcsolatos kérdést kivonta a közügyek tematikájából. Ami a két attitűdben közös volt: a valódi választási lehetőségek hiánya.

A viszonylag bőkezű és széles ellátórendszer ellenére a korszak átlagos családnagysága egyre kisebb lett. Fokozatosan nőtt a gyermeket nem vállalók száma (1960-ban 30% volt), átlagot az egy vagy két gyermeket vállalók jelentettek (1960-ban a családok fele tartozott ide), eközben csökkent a lélekszám-gyarapító családok aránya (1960-ban a családoknak mindössze ötöde vállalt három vagy annál több gyermeket). (Pető 1985:710)

A hazai családpolitika történetének következő s kiemelkedően fontos időpontja a gyermekgondozási segély 1967-es bevezetése.²⁸ A GYES bevezetését két, egymás mellett létező társadalmi probléma tette szükségessé. Egyrészt a teljes foglalkoztatottság ideájának és gyakorlatának a fenntartása ösztönözte, mivel az „új gazdasági mechanizmust” követően egyre nehezebb volt a „kapukon belüli munkanélküliség” finanszírozása. Másrészt benne egy, a termékenység növelését célzó pronatalista politika jelent meg, hiszen a '60-as években egyre égetőbb kérdéssé vált a világviszonylatban is kiemelkedően alacsony nyers születési arányszám. (Tárkányi 1998).

Az előbbieket mellett léteztek – bár kevésbé hangsúlyosan – egyéb szempontok is: egyrészt a bölcsődék rendkívül magas költsége, de a bevezetésében szerepet kaptak a gyermek pszicho-szociális fejlődésével kapcsolatos kutatási eredmények is.

A várakozással ellentétben a Gyes bevezetésével elindított „komplex népesedési csomag” (az 1973-as népesedési határozat²⁹, az 1970-es nőpolitikai határozat³⁰ vagy a családban nevelkedő gyermek mint szempont a lakáelosztásnál) nem növelte számottevően, illetve tartósan a születésszámot, ellenben máig tartó hatásként betonozta be azt a nők esetében azt politikai döntést, mely szerint a nőknek a produktív munka és a reprodukciós feladatok közül elsősorban az utóbbiban kell jeleskedniük.

²⁷ Megjegyzendő, hogy ez nem jelentett jelentős változást az 1927-es törvényhez képest, amely ugyan ilyen hosszan biztosította a szülési és gyermekágyi fizetett szabadságot.

²⁸ 3/1967. (I.29.) Korm. sz. rendelet a gyermekgondozási segélyről

²⁹ 1040/1973. (II.13.) MT számú határozat

³⁰ MSZMP KB. 1013/1970. sz. nőpolitikai határozat

A korábbi kutatások egyértelműen szembeállítják, szoros korszakhatárokhoz kötik az '50-es években létező család és nőpolitikát a fordulat évét megelőző, illetve a későbbi, a Gyes bevezetését követő politikával.³¹ Kutatásaink során számos olyan tényre bukkantam, amelyek megkérdőjelezzik az említett korszakok éles elválasztását. Ezért érdemesnek tartjuk feltenni a kérdést, hogy a hazai szociálpolitika-történetben, és különösen annak gender-narratívájában a Rákosi-korszak valóban példa, illetve előzmények nélküli sajátosságot képvisel-e.

³¹ A kutatók szemléletmódjától és a kutatások perspektívájától függően egyes korszakok (így az '50-es évek is) eltérő érték kategóriába helyeződhetnek.

5. A Magyar Nők Demokratikus Szövetsége

Ahhoz, hogy megvizsgáljuk e kérdést, fontosnak tartjuk a politika és a társadalompolitika makro- szintjéről inkább a mezo/mikroszint felé fordulni s egy nőszervezet történetén keresztül újra vagy átértelmezni a bevett szociálpolitikai korszakolásokat és tartalmakat. A szerepek (és a mögötte meghúzódó normák és értékek) árnyaltabb megjelenítéséhez nélkülözhetetlen a nemi alapon szegregált jelentősebb társadalmi szervezetek vizsgálata. Egyrészt azért, mert történetükben (diskurzusaiban) kirajzolódik, hogy a különböző társadalmi tevékenységekbe hol, hogyan vonják be a nőket, másrészt azért mert a szervezetekben folyó „belső” diskurzusok, azaz az érintett társadalmi csoport identitása, önreflexiója összevethetővé válik a hatalmi döntésekkel. Mindehhez értelmezési keretként a maternalizmust³² szolgál, mely nem csak a szociálpolitika, de a szociális munka történetében is egy új értelmezői horizontot kínál. Fő kérdése, hogy mikor, milyen formában és legfőképpen hogyan történt meg egyes társadalmakban az „anyaság társadalmasítása”, milyen diskurzusok, politikai/hatalmi döntések következményeképp rögzülnek vagy változnak a társadalmi nemi szerepek, a nők, anyák társadalmi emancipációjának folyamatában kik a nyertesek, vesztesek, azaz kik a befogadottak és ennek következtében kik válnak kirekesztetté.

Mindezekhez kézenfekvő az államszocializmus korszakának egyetlen legálisan létező nőszervezetének, az Magyar Nők Országos Szövetségének (MNDSZ) a vizsgálata, melynek jelentősége nemcsak azért elvitathatatlan, mert születése egybeesett az (új) jóléti állam kialakulásával és mert tagjai a fontosabb szociálpolitikai döntések időpontjában végig a történetek releváns aktoraiként voltak jelen, hanem azért is, mert a szervezet sok tekintetben mindvégig hiánypótló munkát végzett a szociálpolitika mikro- és mezoszintjén.

Az MNDSZ története ezen túl sajátos kordokumentumként értékelhető, hiszen azt, hogy a női kezdeményezések az államszocializmus időszakában mélységükben hogyan, milyen csatornákon segítették a családokat, az anyákat és gyermekeiket, illetve a nők társadalmi emancipációját, mi sem magyarázhatja jobban, mint a korszak egyetlen „női”, „politikai” szervezetének a története. Történetében születésétől kezdve hol kódoltan, hol explicit módon megjelentek azok a dilemmák és kettősségek, amelyek tetten érhetők az egész Kádár-rendszernek a nőkről, nőkkel alkotott (szociál)politikai gondolkodásmódjában, diskurzusaiban.

5.1. A szervezet keretei

Az MNDSZ³³ 1944-ben alakult meg Szegeden. Az alapszabályban lefektetett célok a teljes nőtársadalom érdekképviseletére, a férfiakkal egyenlő jogok megszerzésére, az intézményes anya- és gyermekvédelem előmozdítására, valamint népművelési és oktatási feladatok ellátására terjedtek ki.

Az MNDSZ lényegében az Magyar Kommunista Párt (MKP) „nőtagozataként” alakult meg, s a Párt számára mindvégig fontos csatornaként szolgált a női szavazók megnyeréséhez. A konkurens nőszervezetek ellen intézett

³² Ez a perspektíva persze az adott kérdés interszekcionális vizsgálatakor nem válik külön.

³³ A szervezet 1956-ig létezett, amikor Magyar Nők Országos Tanácsa néven alakult át/újja.

kezdeti óvatos, majd egyre határozottabb fellépés, végül pedig a civil szervezetek betiltását követően 1948-tól egyedüli, a nők és anyák érdekeit képviselő tömegszervezetté tette. (Pető 1998).

A koalíciós időszakban a szervezet „első generációs” vezetőinek szereposztásában még jelentősége volt annak, hogy politikailag színes összkép látszatát nyújtásák. Így egyrészt a mozgalmi múlttal is rendelkező, befolyásos kommunista vezetők feleségei (Rajk Lászlóné, Erdei Ferencné, Gerő Ernőné vagy Révai Józsefné), másrészt a szélsőbaloldalhoz nem tartozó, de emblematikusnak számító nők (Tildy Zoltánné) vettek részt. A diktatúra éveiben aztán a vezetőség kiválasztását már csak a Párthoz való lojalitás és szervilitás határozta meg, így a szervezetben 1949-től súlytalan, autonóm véleménnyel csak igen kevésbé rendelkező vezetők kerültek pozícióba. 1951-re az akkor már közel 750 ezer fős tagság munkáját³⁴ a függetlenített városi és megyei titkárság irányította, akik az országos központtól kapták feladataikat. Az '50-es években a szervezet évente több mint 20 millió forinttal gazdálkodhatott.

Az MNDSZ funkcionáriusainak a társadalmi összetétele a '40-es évek végéig heterogén volt: a tagok nagy része munkás-, közel negyedük parasztszármazású, de jelentős a polgári, értelmiségi szereplők, sőt, a háztartásbeli nők aránya is.³⁵ Az '50-es évek elejére azonban a Párt közvetlen utasításának megfelelően, a vezetőségben a korábbi, jellemzően középkorú, polgári/értelmiségi vagy munkásszármazású tisztségviselők helyett a fiatalabb korosztály munkás- vagy parasztszármazású³⁶ lányaiból, asszonyaiból választottak dolgozókat, akik örömmel jelentkeztek, hiszen az MNDSZ-ben betöltött funkciók nem csak a jól fizető munkát, de a politikai karrier és a társadalmi részvétel lehetőségét is jelenthette számukra. A szervezet „megújítása” természetesen kiterjedt a párttagsággal nem rendelkezők egyre szűkebb körére is.³⁷ Az új funkcionáriusok egyre alacsonyabb társadalmi státusza azonban a szervezet presztízsének amortizációját okozta, ezért az MNDSZ – részben a saját eredményességével szemben megfogalmazott kritikái (1951-től ezek száma ugrásszerűen növekszik), részben a Párt pressziója miatt – az '50-es évek első felétől kezdve nagy erővel toborzott a tagságába értelmiségi nőket is.

Az MNDSZ történetének rövid vázlatához további kihagyhatatlan adalék, hogy 1945-től „Asszonyok”, később „Nők Lapja” néven szerkesztett és adott ki országos hetilapot. A hetilap az '50-es évekre a magyar nők legolvasottabb sajtótermékévé vált.

³⁴ A tagság létszáma 1949-ben 408 ezer, 1951-ben 743 ezer volt. (Schadt 2007/a)

³⁵ PIL-895.f.21.ől 1950.

³⁶ A szervezet „népfrontos” politikája, a vidéki, mezőgazdaságból élők felé való nyitás a tévesztés miatt volt kiemelt fontosságú, aminek agitációjában a nőszervezet nagy erővel vett részt. A levéltári iratok szerint a funkcionáriusok sokszor a parasztasszonyokkal szembeni saját előítéleteik miatt nem tudtak hatékonyan agitálni a különböző célok eléréséért.

³⁷ A Pártiskolának (melynek időtartama 4 héttől 1 évig terjedt) vagy az MNDSZ politikai iskolájának elvégzése a tagok kötelező feladata lett.

5.2. Hogyan dolgoztak?³⁸

Az MNDSZ megalakulásakor a munkásmozgalom, valamint a 2 világháború közötti időszak nőmozgalmainak tapasztalatait felhasználva szerveződött: tevékenységük a korábbi civil nőszervezetek emancipációs törekvéseiből erőt merítő és életre kelő nőnevelés, népművelés és a (felső)középosztálybeli hölgyek jótekonyságának sajátos ötvözetét (illetve annak látszatát) mutatta. A korabeli filmhíradókban gyakran jelent meg a nőszövetség áldozatos szociális tevékenysége, amely a *jótekonysági*, *adományozó* akciókat az anyákra és gyermekekre irányuló ünnepekkel kötötte össze. Bár az akciók tartalmi részét a szervezeten belül és a Pártból is gyakran támadták, amiért „reakciós” hagyományokat őriznek, a kommunisták számára mégis nagyszerű nyilvános alkalmakként szolgáltak arra, hogy propagálják a szervezet demokratikus, népfrontos jellegét.

A szervezet indulásától egészen a Rákosi korszak végéig nemigen találkoztunk olyan hivatalos politikai állásfoglalással, amelyben a *nőkről* való diskurzus ne a „dolgozz, termelj” jelszó köré csoportosulna. Az extenzív iparosítás korszakában a nők munkavállalását kikényszerítő politikai döntések, elvek³⁹ ott vannak kiplakátolva az utcákon, szólnak a hangosbemondókon, de még az óvodákban, iskolákban sem beszélnek máshogyan, másképpen a nőkről. A Párt az egyenlőség (sztahanovisták, traktoroslányok, bányász nők) mellett érvelt és agitált, s a levéltári iratokból úgy tűnik, mintha az MNDSZ-ben sem a vezetőségnek, sem pedig a tagoknak nem lett volna saját, kiforrott véleménye a kérdéssről. Cselekedeteikben többnyire alázatosan szolgálták a párt irányelveit, nem tiltakoztak, sőt, fontos segítői, tulajdonképpen beszerzői voltak a traktoroslányoknak, bányász nőknek és a női építőmunkásoknak. Az MNDSZ aktivistái beszéltek rá a szülőket, hogy ne hallgassanak az orvosokra, nőgyógyászokra, nem lesz a lányaiknak semmi bajuk, lehet attól még gyerekük, hogy napi 10 órában (férfiaknak is) nehéz fizikai munkát végeznek.

³⁸ Az MNDSZ a „Hogyan dolgozzunk” c. szervezeti értesítőben tájékoztatta a tagságot valamennyi, a tömegszervezet életében fontos hírről, döntésről.

³⁹ Ezeknek a változásoknak az okai ugyan nagyrészt a rendszer totális, diktatórikus politikájából fakadtak, de számos átalakulás belső modernizációs folyamat eredményeként értelmezhető. Pl. már a két világháború közötti gazdaságban is fokozatosan nőtt az iparosodás, amely a szocialista fordulat nélkül is minden bizonnyal a mezőgazdaságból élők társadalmi mobilitását, valamint a nők nagyobb arányú munkaerő-piaci részvételét indukálta volna.

Erre jó példa, ahogy az MNDSZ 1951-ben az „5 éves tervet” propagálva agitálja a nőket, hogy álljanak és harcoljanak (ahogyan korábban anyaként azt tették) az újjáépítésért, a termelés szolgálatában:

„... az a nő, aki az üzemben, a termelésben megismerkedik az alkotó étellel, jobban megérti férjét, akivel már nem csak a család aprólékos gondjait, de a tervet, a versenyt, a mozgalmi munkát is megbeszélheti. Jobban tudja gyermekeit fejlődésükben segíteni, mert ő maga is állandóan fejlődik. Gazdagabb, szebb lesz az élete, tökéletesebb összhang lesz a családban. A termelésben résztvevő nő nem csak felneveli a gyermekét, de megtanul harcolni gyermeke jobb életéért, békéje biztosításáért.

*Beszéljünk az asszonyokkal azokról a nőkről, akik a múlt rendszerben csak a mosogatódézsájukat ismerték. Milyen nagy utat tettek meg, amióta bekapcsolódtak a termelésbe és emelték szaktudásukat.”*⁴⁰

Valójában a szervezet, ahogyan arra Petőék (Pető-Szapor 2003) is rámutatnak már megalakulásától kezdve folytonosan az egyenlőség-különbégtevés csapdájába került. S ez a meghasonlás a politikai agitációban (mint látni fogjuk, minden egyéb területen is) már az egyenlőség korszakában is megjelent. Az „egyenlőség”, a „férfiasság” ugyanis mindvégig csak „látszat” maradt, és nem csak azért, mert valós politikai súllyal rendelkező képviselte a nőknek gyakorlatilag nem volt. Az MNDSZ iratanyagában a sorok közt olvasva kitűnnek azok a klisék, amelyek zárójelbe teszik a politikai határozatokat, jelszavakat, és megjelenítik a saját női szerepkörüket a történetekben. Jól látszódik például abban, hogy az MNDSZ vezetősége a fenti, termelésben való részvételre hívó harcos agitálása mellett az aktíváknak a következő utasítást adja: *„Mutassuk meg az asszonyoknak, hogy a Minisztertanács határozatából olyan szeretet árad a családok, az asszonyok, a gyerekek felé, amilyennel az ember az édesanyjára, a hűgára, a feleségére gondol.”* A nőknek a (Szovjetunióból) importált szocialista nőideáltól eltérő hagyományos, férjéről gondoskodó szerepköre valójában tehát változatlan maradt.

Egy további példa erre egy 1951-ben íródott feljegyzés, amelyben a bányászok Rákosinak tett felajánlásai kapcsán felsorolja a bányászfeleségekre háruló feladatokat:

„Minden bányászfeleségnek, bányásmunkásnőnek segítenie kell abban, hogy a Rákosi elvtársnak tett ígéretet teljesítik, hogy a Terv megvalósítását meggyorsítják. Rákosi elvtárs mindig bízott az asszonyokban, meg kell mutatnunk, hogy nem fog csalódni bennünk. A bányászfeleségek segítsenek abban, hogy a férfiak minden nap pontosan elinduljanak a munkába. Biztassák őket, sarkallják lendületüket azzal, hogy érdeklődnek munkájuk iránt, számon tartják, hogyan állnak tervük teljesítésében. Ne hagyják, hogy indokolatlanul otthon maradjanak, hogy elkéssenek.

Mi az MNDSZ tagoknak a konkrét feladata?

Az MNDSZ nevében meglátogatják azokat a családokat, ahol a dolgozók későn járnak a bányába, indokolatlanul hiányoznak, figyelmeztetik a feleségeket, hogy segítsék ezt a hiányosságot kiküszöbölni... Foglalkoznak a bányásznők szálláshelyeivel az ottani tisztaság, felszerelés kérdéseivel. Törődnek a telepre került új munkásnők

⁴⁰ PIL-895.f.7.öl 1951.

egyéni problémaival. Idősebb asszonyok, mint pótanyák vállalják a legényszállások fiatal lakóinak a patronálását, a takarítást, holmijaik rendbehozását stb.

Vállalják, hogy a bányában dolgozó nők gyermekeire vigyáznak, amennyiben nincs lehetőség arra, hogy a területen napközit szervezzenek.”⁴¹

Az előbbihez hasonlóan az Asszonyok c. lapban megjelent több írás is a nőképviselet önmagába, saját egyenlőségébe vetett hitét (akaratát?) kérdőjelezi meg, s a fentebb már említett „kettős teher” példáját kiválóan illusztrálja: *„Mint az elmúlt esztendőkből, úgy idén is hivatalos dicséretben részesülnek azok az önfeláldozó MNDSZ asszonyok, akik a gyermekekért saját nyári pihenőjüket feláldozták, s emellett egy pillanatra sem szüntenek meg jó családayák és feleségek lenni, mert a napi fáradtságos munka után a házimunkájukat is elvégzik.”*⁴² Egy másik cikkben pedig így szerepel a kialakítandó „ideális”, dolgozó nő képe: *„Ma a dolgozó parasztasszony munkája mellett nem hanyagolja el gyermekei nevelését sem. Hazáját szerető, becsületes, öntudatos emberré igyekszik nevelni őket.”*⁴³

Az MNDSZ a legtöbb esetben tehetetlen volt azokkal a nőkkel kapcsolatban, akik láthatóan nem fértek bele a „szocialista nőkről” felállított kategóriába. A Sztálinváros építéskor megjelenő „rossz” iparitanuló-lányokról (akik, „miután leisszák magukat, az ablakon ugrálnak ki”), a kamaszlányok szárnypróbálgatásairól csak elvétve, lesütött szemmel folyt diskurzus az MNDSZ-en belül, és többnyire az erkölcstelenség felszámolásának „hiábavaló munkájáról” szólt. Ez az attitűd tökéletesen idomult az államszocializmus sajátosan prűd, „nem nélküli” társadalmának nőkről való diskurzusába, hiszen a nő, amint elhagyta a „munkavállaló” vagy az „anya” kategóriáját, akkor csak mint „deklasszált elem” jelenhetett meg (Rév 1993).

Az '50-es évek elején (a '30-as évek „egyke”-kérdése után először) a népesedési kérdés megjelenését a születésszám drasztikus csökkenése okozta. Az MNDSZ történetében mindennek nyitánya az „Anyasági Érdemrendhez” és az 1953-as „Az anya- és gyermekvédelem továbbfejlesztéséről” szóló Minisztertanácsi Határozathoz⁴⁴ kapcsolódik, amelyekben a maternalista elvek egyértelműen, de a későbbi pronatalista politikák még csak halványan jelennek meg.

A szovjet mintára 1951 és 1957 között kiadott „Anyasági Érdemrendet” (1951.évi 9. tv.)⁴⁵ a hat vagy annál több gyermeket nevelő anyáknak adományozta az állam az MNDSZ javaslati és felterjesztése alapján (a 4 fokozatú érdemrendből az aranyfokozat a tizenegy vagy annál több gyermekes anyáknak járt). A kitüntetés arról a nőkkel kapcsolatos maternalista szemléletről, politikáról árulkodik, amelyben az anyaság egyfajta „termelési feladatot” jelent.

⁴¹ PIL-895.f.-9.öl

⁴² In: *Hogyan dolgozzunk?* 1948. 2. évf. 7. sz.

⁴³ PIL-895.f. 11. ö.e.. 1952. *Javaslat a falusi és városi olvasókönyvek tematikájára.*

⁴⁴ 1.004/1953. (II.8.) sz. MT határozat Az anya- és gyermekvédelem továbbfejlesztéséről

⁴⁵ A kitüntetésen (I. fokozatú) egy háromgyerekes anya képe látható, aki lobogó vörös zászlót és csecsemőjét tartja karjában, mögötte két másik gyermeke áll, s mindannyian harcosan és bizakodva néznek a távoli jövőbe. Nehéz nem észrevenni a hasonlóságot Delacroix híres szabadságharcos nőalakjával.

„Az anya elsősorban férfiakat termelt: katonafiatalokat, akik megvédik a békétábor, egészséges munkásfiatalokat, akik felhúzták a szocializmus építményének, a béke- és egyéb táboroknak a falait.” – írja Rév István a cikkében. (Rév 1993)

A kitüntetés célja és mögöttes tartalma csak nagyon kevésbé tér el a „Sokgyermekes Magyar Anyák Szent István Napi Kitüntetésétől”, amelyet a két világháború között a „nemzethű” asszonyok kaphattak meg (Hámori 2003). A két érdemrend közötti párhuzamot erősíti, hogy az „Anyasági Érdemrend” esetében a termelés⁴⁶ mint általános cél mellett politikailag meghatározott volt (és az MNDSZ által ellenőrzött), hogy ki kaphatja meg a kitüntetést.

A Párt felkínálta a lehetőséget a szervezetnek, hogy néhány, a családok (ezalatt az anyákat és a gyermekeket értették) életét közvetlenül befolyásoló törvénytervezet előkészítésében részt vállaljon. 1951-ben bevonta⁴⁷ az első 5 éves terv szellemében megszülető, az anyák és gyermekek fokozottabb egészségügyi és jóléti ellátásának a garanciáit tartalmazó rendelkezés megalkotásába.⁴⁸ A nőszervezet legfontosabb feladatául a „dolgozó nők” (az „anyaság” tematikájába természetesen csak a dolgozó munkás- és termelőszövetkezeti tag anyák kerülnek be) problémáinak az összefoglalását és a megoldási javaslatok összegyűjtését kapta.

Az MNDSZ javaslatai között szerepel, hogy a gyermekintézményekben külön „gyengélkedő” szobát lenne szükséges biztosítani az enyhén beteg gyerekeknek, hogy az anya dolgozhasson.⁴⁹ (Ezt később, elsősorban egészségügyi okokra hivatkozva, az Egészségügyi Minisztérium elvetette.) Emellett a nőszervezet a közlekedési járműveken külön helyet biztosítana a terhes és a kisgyermekes anyáknak (sőt, volt olyan javaslat is, amely megfelelő időközönként külön villamosokat indított volna számukra.)

A javaslatokból kitűnik, hogy bár az MNDSZ bizonyos kérdésekben az egyenlőségdiskurzus mellett érvelt (például abban, hogy a munkahelyek ne tilthassák meg, hogy a terhes nők dolgozzanak, sőt közülük se legyen hozzá), egyes kérdésekben viszont, követve a Párt irányvonalát, a különbségtevést támogatta (a nőket ne alkalmazzák nehéz testi erőt igénylő munkára).⁵⁰

Az MNDSZ történetében a *gyermekek* nevelésének, ellátásának a kérdése a kezdetektől fogva központi helyen szerepelt. A szervezetnek a gyermekekkel kapcsolatos tevékenysége – karöltve a különféle segélyszervezetekkel – először csak a közvetlen szociális segítségnyújtásra volt elegendő (ruhaosztás, élelem és tűzifaszállítás), később, az eredeti koncepciónak megfelelően, a gyermekek nappali ellátását és gondozását végző intézményrendszer kiépítése

⁴⁶ A diktatúra időszaka a statisztikáról, a számok bűvöletéről szólt. (Talán nem véletlen, sőt kézenfekvő, hogy az irracionálist éppen a rációval magyarázzák, támasztják alá.)

⁴⁷ PIL-895.f.7.öl 1951.

⁴⁸ 1004/1953. (II. 8.) M.T. sz. határozat az anya-és a gyermekvédelem továbbfejlesztéséről

⁴⁹ A nőszervezetet panaszos, elégedetlen anyák tömegei keresték meg, mivel az akkoriban még nem létező gyermekápolási táppénz hiányában a gyermekük betegsége alatt vagy a munkájukat kellett feladni, vagy pedig a gyermeküket nem tudták megfelelően ellátni, ápolni.

⁵⁰ PIL-895.f.5.öl 1952.

lett az egyik legfontosabb cél. Az ezekhez szükséges források nagy részét az MNDSZ a megszüntetett, „bekebelezett” nőegyletek vagyonából biztosította. (Pető 1998).

Az MNDSZ egyik központi feladata a gyermekintézmények kiépítésében az állami apparátus felé való jelzés volt: a nőszervezet helyi aktívái folyamatosan gyűjtötték az információt arról, hogy hol, milyen felszereléssel, infrastruktúrával milyen intézményt kellene létrehozni (törekedtek arra, hogy a forráshiányos időszakban valóban a szükségleteken alapuló rendszert építsenek ki). Bizonyos esetekben azonban (jellemzően a nyári, időszakos gyermekintézményeknél, napközi otthonoknál) a szervezet tagjai aktívan részt vettek nemcsak az intézmények megalapításában, hanem működtetésében, fenntartásában is.

A társadalmi szervezetek munkája ellenére, elsősorban az állami szerepvállalás erőtlensége miatt (Bicskei 2006) az '50-es évek első felében a bölcsődék, óvodák és napközik olyan mértékben voltak leterhelve, túlszűfolva (persze azok számára, akik egyáltalán bekerültek a hosszú várólistáról), hogy az már közvetlenül a működtetésüket is veszélyeztette. Az MNDSZ, a totalitárius rendszer aktoraként, próbálta egyrészt a már korábban létező, de a hatalom által megsemmisített gyakorlatokra, másrészt a természetes kapcsolati hálókra emlékeztető mintákra felfűzve kiépíteni az úgynevezett „nagyamama-mozgalmat”. Az 1952-es kezdeményezést a szovjet „Babuska-mozgalom” mintájára kívánták megszervezni, melyről a nőszervezet vezetősége már korábban, tapasztalatcserék keretében értesült.⁵¹

A „nagyamama-mozgalmon” belüli szervezeti és működési módok alapjaiban nemigen tértek el a korábbi (bár betiltott, de illegálisan még mindig létező) magánosok által biztosítottaktól: egyszerre több, 1 és 9 éves kor közötti gyerekekre vigyáz a „nagyamama” (aki háztartásbeli nő vagy nagymama korú, például MNDSZ aktivista). A nőszervezet a tárgyi feltételek mellett a személyi feltételek minimumát is meghatározza: *„A nagymama személyében gyermekszerető, tiszta, egészséges, megbízható asszony legyen. Lehetőleg MNDSZ tag, de lehet szervezetünkön kívülálló is.”*

A korábban magánellátásként, az '50-es évek elején pedig állami irányítás alatt működő szolgáltatás közti különbség leginkább a Párt/MNDSZ részéről gyakorolt kontroll funkcióban⁵², valamint az ellátás térítési szabályainak tekintetében (a költségeket a szülő és az állam megosztva fizeti) jelenik meg.

A „szolgáltatás” jelzi a '30-as, illetve az '50-es évek mentalitásbeli kontinuitását: míg a '30-as években a hatalom az anyákat presszionálta azért, hogy a gyermekek nevelésének önzetlen (és persze fizetség nélküli) munkájával a nemzet fennmaradásáért küzdjenek, addig ez az '50-es évekre egy csavarral a nyugdíjas korú asszonyokra hárult, akik a szocializmus építéséért társadalmi munkában⁵³ végeztek ugyanezt: *„Az MNDSZ feladata, hogy a nagymamákkal megértesse, hogy ezt a munkát ne kereseti főforrásként nézzék. Ennek a munkának a jelentősége abban áll, hogy a nagymama azáltal, hogy segíti a nőknek a termelő munkába állását, ő maga is közvetve részese lehet az ország építésének.”*

⁵¹ PIL-895.f.5.öl 1952.

⁵² A szolgáltatás ellenőrzését az MNDSZ, az Egészségügyi Minisztérium és a védőnők végezték.

⁵³ Gyermekenként havonta 40-50 Ft járt a „nagyamamának”, ami a korabeli átlagkereseteknek az egytizedét sem jelentette.

Az iskolákban létrehozott „Szülői Munkaközösségek” egyrészt a pedagógusok közvetlen politikai ellenőrzésére szolgáltak, másrészt a szülőket, a családokat az iskolai élettel kapcsolatos szabályokra, kötelezettségekre kívánták megtanítani. Az MNDSZ helyi aktivái a „Szülői Munkaközösségekben” a nyilvánvaló politikai, agitációs feladataikon túl (például a munkaközösségek elnökeinek kiválasztásában vettek részt) sok esetben *szociális segítő tevékenységeket* is végeztek, amelyet talán lehet az egyébként tiltólistára helyezett szociális munka korabeli megnyilvánulásának is tekinteni. Ennek keretében családlátogatásokon vettek részt, elmentek a napközibe rendszertelenül járókhoz, hogy megtudják ennek az okait és szükség esetén segítsenek, segítettek továbbá a tanulószobák felszerelésének a biztosításában, a diákotthonban ellátást nem szerző vidéki diákokat pedig családoknál helyezték el.⁵⁴

Az MNDSZ a „Szülők Iskolája” elnevezésű kezdeményezésében az iskolai (állami) és a családi (magán)nevelés összhangjának megteremtésére törekedett. Ezeken a rendszeres iskolai találkozókon a politikai, agitációs propaganda helyett kizárólag a gyermekneveléssel foglalkoztak, általában ismeretterjesztő előadások keretében (például a gyermek tanulásának a segítése, a megfelelő, egészséges táplálkozás biztosítása konkrét receptekkel stb.). A szocialista, harcos, jövőbe tekintő és főleg fegyelmezett gyermek nevelésére vonatkozó kérdések mellett megjegyzendő, hogy az előadások tematikájába már az '50-es évek elején is olyan fontos, korszerű pedagógiai témák kerültek be, mint például a játék szerepének a hangsúlyozása az óvodás gyermekek életében, a gyermekek részére biztosítandó intim tér kialakítása, vagy a kirándulások és séták szerepe a család életében.⁵⁵

A szervezet *népművelési, kulturális* feladataiban kezdettől fogva szerepet kapott a társadalom (át)nevelése, ami a politikailag „helyes magatartás” kialakítása mellett a családi élet „intimebb” tartalmaira és tevékenységeire is vonatkozott. Ebben szintén egyfajta kontinuitást fedezhetünk fel a háború előtti korszakkal: Ugyanis, ha lefejtjük a direkt politikai tartalmakat, akkor a kultúra, a népművelés és a szociálpolitika összekapcsolása nemigen tér el az előző korszak szemléletétől, amelyben a szociálpolitika gyakorlati megvalósításában a népművelés központi helyen szerepelt. Ennek egyik fontos színtere lett a szervezet által szerkesztett és terjesztett „Asszonyok”, majd a „Nők Lapja” c. hetilap, de kiemelkedő volt az MNDSZ szerepe a hazai bábmozgalmak megalapításában és működtetésében is.

Az MNDSZ már megalakulásától kezdve kiemelt feladatként foglalkozott a *népegészségügy* kérdésével. A második világháborút követő néhány évben ez többnyire kimerült a szervezet Egészségügyi Szolgálatának eseti munkájában. Az MNDSZ a háborús károktól sújtott országban vándorautón⁵⁶ vitte orvosi szolgáltatásait (gyógyszereket, műszeres orvosi eszközöket, gyermektápszer) az ország több pontjára. Ezek az utak ugyan többnyire csak az alap egészségügyi szűrésekre voltak elegendőek, de a korabeli viszonyok ismeretében (intézményrendszer hiányosságai, fizetős egészségügyi szolgáltatások) biztosan állítható, hogy sokaknak ez is óriási segítség jelenthetett.

⁵⁴ A Nők Lapjában ugyanezen a néven indult rovat, amelyben a konkrét nevelési tanácsok mellett a szülői munkaközösségeknek, illetve a Szülők Iskolájának a munkájával foglalkoztak.

⁵⁵ PIL-895.f.10.öl 1952.

⁵⁶ <http://filmhiradok.nava.hu/watch.php?id=6200> és <http://filmhiradok.nava.hu/watch.php?id=6400>

Később az MNDSZ a Vöröskereszttel együttműködve „népegészségőr tanfolyamokat” szervezett, majd részt vett az Egészségügyi Minisztérium által irányított „Véradásra kész mozgalom” megszervezésében és lebonyolításában is. Mindezekkel párhuzamosan, az újjáépülés időszakában, az üzemek, intézmények egészségügyi helyzetének, higiénés viszonyainak a feltérképezése szintén feladata lett a szervezetnek.

A közösségért, a szocializmus építéséért dolgozó nők munkaerő-piaci részvétele magával vonta a *háztartási munkák* társadalmisításának célját, s a nőpolitikában fontos szempont lett a nők munkavállalásának és családi kötelezettségeinek az összeegyeztetése.⁵⁷ Az ígéret megvalósítása szervezési és propagandavonalon az '50-es évek elejétől kezdve az MNDSZ-nek is a kiemelt feladatai közé tartozott.⁵⁸ Egyfelől számos javaslattal éltek a Párt felé: Például, hogy a kocsmákat alakítsák át üzemi étkezőhelyekké, a közértek a dolgozók munkaidejéhez alkalmazkodva legyenek nyitva, a mosodák fogadjanak színes ruhákat stb. Másfelől, a szervezet rendszeresen tartott az üzemekben dolgozó nők számára ankétokat. Erre jó példa a „Dolgozó nő háztartása és családja” vagy a „Könnyítsük meg háztartási munkánkat” c. előadássorozatok, melyek keretében az üzemi konyhákról, a kész és félkész ételek elkészítéséről, a „Patyolat gyorsmosásról”, vagy a „tervszerű beosztásról a háztartásban” hallgathattak előadásokat a munkásnők.

Az '50-es évek elején az MNDSZ néhány, valóban alulról szerveződő, jellemzően a kultúrotthonokban működő *közösségi, szabadidős kezdeményezés* (különböző „női” szakkörök, mint például szabás-varrás) irányítását vonta maga alá „Gazdasszonykörök néven”. A tematikát – a már meglévő szabás-varrás, népi hímzés, csipkekészítés, kötés-horgolás mellett – kibővítette, olyan területekre, mint az „egészséges és takarékos táplálkozás”, a „baromfitenyésztés” vagy a „kertápolás”. Ezek a témák szintén a háború előtti időkből ismerősek: a *settlement* mozgalom és az ONCSA szociális nővérei ugyan ilyen témákban tartottak foglalkozásokat a korabeli ipari és mezőgazdasági munkásnőknek.

⁵⁷ Ennek „kettős terhétől” – hiába volt a diskurzusok központi kérdése – az állam a szocialista korszak végéig sem szabadította meg a nőket.

⁵⁸ PIL-895.f.7.öl 1951.

Összefoglalás

Az anyákra irányuló jóléti ellátásokat és a nőknek, mint „anyáknak” a jóléti állam kialakításában betöltött kulcsszerepét nevezték el a kutatók „maternalizmusnak”, amit talán „anya-központú jóléti politikának” lehet fordítani. A „maternalista” jóléti politikát azután egyes kutatók használták az államszocialista családpolitika megjelölésére is. Lynne Haney (2002) az 1968 és 1985 közötti magyar jóléti politikát jellemezve azt emeli ki, hogy a szükségletek „maternalizálódtak”, magyarul, az ellátásokra való jogosultság egyre inkább az anyaság lett (és nem a szociális rászorultság, vagy egyéb érdemesség). Ez Adamik (2001) fent idézett gondolatmenetére rímel: a nők elsősorban mint anyák juthattak támogatáshoz, és a diskurzus is anyai mivoltukban ragadta meg őket. A maternalista szociálpolitika a modern államokban összefonódott a jóléti állam kiépülésével. Mint azt tanulmányunkban bemutattuk, ez nem csupán a „nyugati” országokra, de kelet-európára is igaz. A két háború közötti szociálpolitika fő programjaival illusztráltuk, hogy a magyar „szociális állam” kiépülésével hogyan fonódtak egybe a maternalista politikák és a szociális munka maternalista gyakorlata. Az 1950-es évek szociálpolitikájával, és azon belül a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének szociális tevékenységével azt mutattuk be, hogy az éles politikai és gazdasági váltás ellenére az anya-központú, maternalista politikák továbbéltek a Rákosi-korszakban. Mint Haney és Adamik írásai bemutatják kötetünkben, ezek a politikák felerősödtek az 1960-as évekre, és a GYES-sel mintegy kiteljesedett a nők hagyományos szerepbe való visszaterelése.

Bár hazánkban az '40-es, '50-es évek fordulóján a nők társadalmi szerepváltozásában sok szempontból kiemelt szerepe van a politikának, dolgozatunkban, a korszak legfontosabb nőszervezetének belső és a hatalommal folytatott diskurzusain keresztül arra irányítottam rá a figyelmet, hogy a nőket érintő társadalompolitikai döntések több szempontból egyenes úton vitték tovább a '20-as, '30-as években megszületett családpolitikai eszményképeket. Ebben a kontinuitásban az összekötő kapocs a maternalizmus. E sajátos „útfüggőségnek” lett az egyik egyenes következménye a Gyes bevezetését követő időszakban a hatalom részéről a politikai és a társadalmi nyilvánosságban is felvállalt maternalizmus. Az előbbieket nem csupán arról szólnak, hogy bizonyos, a nők alapvető jogait és társadalmi szerepét érintő gyakorlatok a maternalizmus fókuszából történelmi korszakhatárokon átvélve tartották meg eredeti jellegüket, hanem sokkal inkább arról, hogy bár politikai jelszavak tekintetében az épülő szocializmus teljes elhatárolódást, szembehelyezkedést mutat a '30-as évek politikai, társadalmi hagyányaival, a szokásrendek, a diskurzusok mélyebb rétegeiben a két korszak valójában összemosódik.

A bemutatott társadalmi szervezetek történetéből kirajzolódik, hogy nemi alapon nemcsak maguk a tevékenységek, hanem a diskurzusok⁵⁹ is teljesen szegregáltak, zárt színpadon történtek: a társadalompolitika színterén nők csak nőkkel és kizárólag női témákról beszélhettek. Ebben a viszonyrendszerben, valóságban pedig (a felszín alatt) még a legharcosabb egyenlőségdiskurzus időszakában sincs különbség akár a második világháború előtti, akár a Gyes bevezetését követő időszak attitűdjei között. Ami a korszakok között különbségként értelmezhető, az csupán családpolitikai, pontosabban a népesedési célok hangsúlyosságának az intenzitásbeli eltérésből adódik, mely egyértelműen tematizálta nőkkel kapcsolatos politikai döntéseket: a gazdaság/társadalompolitikai határozatok „a

⁵⁹ Az értelmezés szempontjából fontos, hogy ezek a diskurzusok – miután az MNDSZ-t a Párt először közvetetten, majd közvetlenül irányította – legtöbbször a Párt által diktált tartalmak voltak.

termelő, dolgozó nő” címkéjét előbb „a dolgozó nő és anya” fogalomkörére módosították, később pedig „az anya” kategóriájába került át minden, a nők életével kapcsolatos politikai kérdés.

Felhasznált irodalom:

Andorka Rudolf (2004) Társadalmi változások és társadalmi problémák (1940-1990). In: *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. Budapest, Osiris Kiadó.

Berend T., Iván and Ránki, György. *A magyar gazdaság száz éve*. Budapest: Kossuth, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1972.

Berey Katalin: *Szociálpolitikai kísérlet Magyarországon a 40-es évek elején. (Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap munkássága)*. Szociológiai Füzetek 25. Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya, Budapest, 1981.

Bibó, István (1986, 1st ed. 1948): Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: *Válogatott tanulmányok II. [Selected Works II]*. Budapest: Magvető, pp. 621-799.

Bikkal Dénes. Családi munkabér külföldön és Magyarországon Budapest : Magyar Családvédelmi Szövetség, 1938.

Bikkal, Dénes: *Magyar szociálpolitika. A dolgozó társadalom szociális védelme Magyarországon*. Budapest: Danubia Könyvkiadó, 1943.

Bock, Gisela (1991): 'Antinatalism, Maternity and Paternity in National Socialist Racism'. In: Bock, Gisela and Thane, Pat (eds): *Maternity and Gender Policies. Women and the Rise of the European Welfare States, 1880-1950*. London: Routledge, pp. 233-255.

Bock, Gisela and Pat Thane (eds.) *Maternity and Gender Policies. Women and the Rise of the European Welfare States, 1880s-1950s*. Routledge, London and New York, 1991.

Bock, Gisela. *Women in European History*. Oxford and Malden, Massachusetts: Blackwell, 2002.

Castel, Robert (1998) : *A szociális kérdés alakváltozásai. A bér munka krónikája*. Budapest: Max Weber Alapítvány, Wesley Zsuzsanna Alapítvány, Kávé Kiadó.

Donzelot, Jacques (1977): *The Policing of Families*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, pp. 48-96.

Esping-Andersen, Gosta: *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press, 1990.

Fejtő, Ferenc (2000) *Magyarság, zsidóság*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.

Félix, Péter: "Johan Béla érinthetetlensége, in: *Magyar Narancs*, Vol. 18., Issue 23rd February. 2006. pp24-25.

Ferge Zsuzsa (1986) *Fejezetek a szegénypolitika történetéből*. Budapest, Magvető Kiadó.

Ferge Zsuzsa: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Gondolat. 1986.

Flora, Peter/Alber, Jens (eds). *The Development of Welfare States in Europe and America*. New Bruswick: Transaction Books, 1981

Gádosori Miklós: A szociális gondozás fogalma. In. Nép- és Családvédelem, 1943/7. sz. 244-247.

Gerlach, Christian/Aly, Götz (2005): *Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása. 1944/1945.* Budapest: Noran.

Gordon, Linda (ed.). *Women, the State, and Welfare.* Madison: The University of Wisconsin Press, 1990.

Gönczöl, Katalin (1991): *Bűnös szegények.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Gyáni, Gábor – Kövér, György (2001) *Magyarország társadalomtörténete.* Osiris, Budapest.

Gyáni, Gábor (1998): 'A regulázó gondoskodás'. In "A tettetésnek minden mesterségiben jártasok..." Koldusok, csavargók és veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon. Új Mandátum Kiadó. Budapest.

Gyurgyák, János (2001): *A zsidókérdés Magyarországon.* Budapest: Osiris.

Hámori, Péter (2006): A magyar kormány szociálpolitikája a visszacsatolt Felvidéken és Észak-Erdélyben. In. *Magyar Szemle.* Új folyam, XVI. In http://www.foruminst.sk/publ/disputa7/disputa7_hamoripeter.pdf

Haney, Lynne (2002) *Inventing the Needy. Gender and the Politics of Welfare in Hungary.* London, University of California Press.

Haney, Lynne, Engendering the Welfare State: A Review Article, *Comparative Studies in Society and History*, 40 (1998): 4, pp. 748-767.

Haney, Lynne/Pollard, Lisa (eds). *Families of a New World. Gender, Politics, and State Development in a Global Context.* New York and London: Routledge, 2003.

Hering, Sabine and Waaldijk, Berteke (2006): *Guardians of the Poor – Custodians of the Public: The History of Eastern European Welfare.* Opladen: Barbara Budrich Publishers.

Hobson, Barbara, Jane Lewis, and Birte Siim, eds., *Contested Concepts in Gender and Social Politics* (Cheltenham, UK: Edward Elgar. 2002)

Hubai László: A politikai irányzatok választási eredményeinek kontinuitása 1920-1947. Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben II. Szerk.: Püski Levente, Tímár Lajos és Valuch Tibor. KLTE Történelmi Intézet új- és legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, Debrecen, 2000.

Johan Béla dr. Gyógyul a magyar falu. Magyar Királyi Országos Közegészségügyi Intézet Közleményei. 7. sz. Budapest, 1939.

Juhász, Gyula (1986): 'Barbár korhullám. A Magyar szellemi élet és a zsidókérdés a második világháború előtt és alatt (1938-1944). In: *A háború és Magyarország 1938-1945.* Budapest: Akadémiai Kiadó, pp. 54-120.

Juhász, Gyula (1988): 'Nemzettudat, magyarságtudat a XX. században'. In: *Honismeret* 1988/6. pp9-13.

Kádár Judit (2002) *Otthonod az uradé. Három 20.századi magyar képes hetilap nőképe.* In: http://www.mediakutato.hu/cikk/2002_04_tel/07_otthonod_az_urade/01.html

Kádár, Gábor and Vági, Zoltán (2005): *Hullarablás. A Magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*. Budapest, Jaffa Kiadó.

Karsai László: A magyarországi zsidótörvények- és rendeletek, 1920-1944. In: Molnár Judit (szerk.): *A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Balassi Kiadó, Budapest, 2005. pp140-163.

Kéri Katalin (2000) *A nők helyzete Magyarországon az 1950-es években*. In: <http://kerikata.hu/publikaciok/text/nok50ben.htm>

Koven, Seth/Michel, Sonya (1993) *Mothers of a new world: maternalist politics and the origins of welfare states*. New York, N.Y., Routledge.

Kövér György - Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris kiadó. Budapest. 1998. Első kiadás 167-356. o. Osiris Tankönyvek.

Larsen, Eirinn (2011) *Maternalism as a Historical Concept and its Consequences*. In: <http://www.ub.uib.no/elpub/1996/h/506002/eirinn/eirinn-Maternal.html>

Lévai Katalin (2000) *A nő szerint a világ*. Budapest, Osiris Kiadó.

Matzke, Margitta and Illona Ostner. 2010. "Introduction: Change and Continuity in Recent Family Policies." *Journal of European Social Policy* 50 (5): 387-398.

Mihelics, Vid. *Az új szociális állam*. Budapest: Szent István Társulat, 1931.

Ormos, Mária: *Magyarország a két világháború korában, 1914-1945*. Debrecen: Csokonai Kiadó, 1998.

Pető A.-Szapor J. (2003) *A női esélyegyenlőségre vonatkozó női felfogás hatása a magyar választójogi gondolkodásra 1848-1990*. In: http://www.phil-inst.hu/recepcio/htm/7/705_belo.htm

Pető Andrea (1998) *Nőhistóriák: a politizáló magyar nők történetéből 1945-1951*. Budapest, Seneca Kiadó.

Pető Iván – Szakács Sándor (1985) *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-1985. I.kötet*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Pető, Andrea: 'Minden tekintetben derék nők, in: Nagy, Beáta – S. Sárdi, Margit (eds). *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben. [Roles and Creation. Female Roles in Society and Arts]*. Debrecen: Csokonai Kiadó, 1997, pp268-279.

Pik, Katalin (2001): *A szociális munka története Magyarországon, 1817-1990*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.

Pinker, Robert, Ki az atya? in.: *A jóléti állam*, szerk.: Ferge Zsuzsa - Lévai Katalin. T-TWINS, Bp., 1991

Rév István (1993) *Nemek nélküli társadalom. Nincs nő, nincs vágy, nincs szex*. In: *Rubicon 1993/7*

Romsics Ignác (1999) *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó.

Schadt Mária (2003) *„Feltörekvő dolgozó nő”: nők az '50-es években*. Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány.

Schadt Mária (2007/a) Struktúra és funkcióváltások az MNDSZ-ben 1950 és 1953 között. In: *A nő és a politikum* (szerk.: Palasik Mária). Budapest, Napvilág kiadó.

Schadt Mária (2007/b) Női vezetők a Kádár-korszakban. In: *A nő és a politikum* (szerk.: Palasik Mária). Budapest, Napvilág kiadó.

Schilde, Kurt and Schulte, Dagmar (eds) (2005): *Need and Care – Glimpses into the Beginnings of Eastern Europe’s Professional Welfare*. Opladen and Bloomfield Hills: Barbara Budrich Publishers.

Szabó, Zoltán: *Cifra nyomorúság*. Püski Kiadó, Budapest, 1937.

Szikra Dorottya (2010) Családtámogatási rendszerek Európában történeti perspektívában. In: *Családpolitikák változóiban* (szerk.: Simonyi Á.). Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet, Budapest.

Szikra, Dorottya and Varsa, Eszter (2005): ‘Gender, Class and Ethnicity-Based Differentiation in the Practice of Hungarian Social Work: A Case Study of the Kozma-Street Settlement, 1935-1945’. In: Schilde, Kurt and Schulte, Dagmar (eds). *Need and Care – Glimpses into the Beginnings of Eastern Europe’s Professional Welfare*. Opladen and Bloomfield Hills: Barbara Budrich Publishers, pp. 123-134.

Tárkányi Ákos (1998) Európai családpolitikák: a magyar családpolitika története. In: *Demográfia*. 2-3.sz.

Tauffer V. Az Anyák és Csecsemők Védelme. Országos Stefania Szovetség (1918) Az anya- és csecsemővédelem szervezete. OSSZ, 1918.17.

Ungváry Krisztián. ‘Árjásítás és modernizáció’. Adalékok Imrédy Béla miniszterelnöki működéséhez és a zsidótörvények geneziséhez in: *Századvég, Új folyam*, 26 (2002), pp. 3-37.

Ungváry, Krisztián (2001): ‘Értelmiség és antiszemita közbeszéd. In: *Beszélő*, 2001/6, pp. 74–92.

Vargha, József. Új utakon, az új, a népi Magyarország felé! Szociál- és népesedéspolitikai tanulmány. Kézdivásárhely: Home-print, 1943.

Lynne Haney

A "rászoruló" megteremtése: A társadalmi nem és a szociális juttatások politikája Magyarországon⁶⁰

Bevezetés: A jóléti állam fogalma

1954-ben egy fiatal magyar nő jelentkezett egy budapesti szociális ügyekkel foglalkozó irodában. Ügyének alakulásában kimutatható a magyar jóléti szolgáltatások struktúrájában lejátszódott minden fontos változás. Ő Kovács Mária, ki ügyünk kezdetén 17 éves, amikor felfedezte, hogy állapotos, szüleivel épp akkor költözött vidékről Budapestre. Szűkében lévén helynek, pénznek, a szülők egyetlen megoldást láttak lányuk számára: menjen férjhez, és költözzön el. De Mária tudta, ez nem megoldás: szexuális együttlétük óta nyoma veszett a gyermek apjának. Félelmében Mária elment a helyi állami hivatalba, a Gyámhatóságra. A hivatal négy szociális munkásának egyikét kinevezték Mária ügyintézőjének. Az ügyintéző nő azzal kezdte, hogy kinyomozta a gyermek apjának hollétét. Egy héten belül a vonakodó apa megjelent a hivatalban. A szocialista felelősségvállalásról tartott lelki fröccs és az apasági teszttel való fenyegetés után a szociális munkás „meggyőzte” az apát, hogy fizetése 20%-át fizesse Máriának gyerektartás címén. Ezután elintézte a Munkaügyi Minisztériumban, hogy a gyermek tizennyolc éves koráig vonják a gyerektartást a férfi fizetéséből. Majd állást keresett Máriának. Ám Mária képzetlensége és enyhe fizikai fogyatékosága megnehezítette a feladatot. Mégis egy hónap elteltével Mária az egyik helyi piacon dolgozott eladóként.

Az anyagi ügyek elintézését követően a szociális munkás megkereste Mária barátait és családját, hogy segítsenek Máriának. Levelet írt a kapcsolati háló mindegyik tagjának, tájékoztatta őket Mária helyzetéről és kérte őket, hogy segítsenek. A levélírást követően felkereste Mária közelben lakó rokonait – nagyszülőket, unokatestvéreket, nagynéniket és nagybácsikat. A családi látogatások alkalmával felmérte mindegyik rokon lehetőségeit és hajlandóságát. Nem egyértelmű, hogy Mária vajon tudott-e az eljárásról, illetve hogy egyet értett-e velük. Őt az eljárás egyik pontján sem kérdezték. Ezért Mária nagyon meglepődött, mikor éppen lánya, Judit megszületése előtt a szociális munkás az egyik nagybácsival elrendezett megoldásról tájékoztatta. Házköri munka fejében Mária beköltözhetett a nagybácsi lakásának egyik szobájába, aki vigyázott a babára is. Mária beleegyezett a megállapodásba és esete ezután hamarosan lezárult.

Tizenhét évvel később, 1972-ben a Kovács dosszié ismét megnyílt, amikor Judit lett terhes. Anyja tanácsára a gyámhatósághoz fordult, hogy állapítsák meg az apa kiletét. Addigra a szociális osztály létszáma kétszeresére nőtt, Juditot egy ügyintéző fogadta, akinek az volt a dolga, hogy felmérje a nő szükségleteit. Az ügyintéző tájékoztatta Juditot, hogy a törvény nem teszi lehetővé, hogy egynél több férfin végezzenek apasági tesztet. Ezért azt tanácsolta

⁶⁰ [Lynne Haney (2002): Introduction: Conceptualizing the Welfare State, in *Inventing the Needy: Gender and the Politics of Welfare in Hungary* (A "rászoruló" megteremtése: A társadalmi nem és a jóléti politikák Magyarországon), University of California Press, 1-22.]

Juditnak, hogy menjen inkább három évre gyermekgondozási szabadságra, gyésre Judit megfogadta a tanácsot és három évre gyermekgondozási segélyre ment munkahelyéről, ahol takarítónőként dolgozott, és otthon maradt lányával, Kátival. Két évvel később egy körzeti védőnő érkezett Juditékhoz, hogy felmérje Kati általános „jólétét”. A védőnő azt látta, hogy Judit és lánya, Kati együtt él Máriával egy egyszobás omladozó lakásban. Mivel aggódott, hogy Kati nem kap megfelelő ellátást, a gyámhatósághoz fordult és javasolta, hogy Judit kapjon megfelelő állami segítséget.

Ekkor egy szociális munkást rendeltek ki Judit mellé. A nő az irodájában találkozott Judittal és ideiglenes segítő bevonásával kívánt hozzájárulni meg a baba neveléséhez. Ezt követően egy családlátogatót küldtek Judit otthonába, hogy felmérje, jogosult-e Judit a rendszeres segítségre. A látogatás alkalmával a látogató háztartási jártasságáról faggatta Judit és arról, hogy miért nincs a lakása bebútorozva és rendszeren takarítva. Mivel nem találta Judit válaszait kielégítőnek, tovább irányította egy családpeszichológushoz. A szakértő egy sor pszichológiai vizsgálatot követően megállapította, hogy Judit „túláságosan kötődik” az anyjához és ezért Judit maga alkalmatlan az anyaságra. Felhívta a figyelmet, hogy ha nem szakítják meg a kört, akkor Kati is Judit és Mária veszélyes útjára lép. Néhány héten belül Kati az elhanyagolt gyermekek egyik intézetében került elhelyezésre. Judit folyamatosan kérvényezte Kati visszahelyezését. Minden fellebbezés újabb családlátogatást vont maga után, újabb felmérést és kioktatást arról, hogy miként kellene jobb anyának lennie. Az állami hivatal igyekezett rávenni Juditot, hogy vegyen részt gyermeknevelési tanácsadáson. Kezdetben Judit nem állt kötélnek. De a nyolcvanas években megadta magát. Judit és Mária kifestették a lakást és új bútorokat vettek. Mindketten elmentek a tanácsadásra is. Judit saját bevallása szerint kezdte kevésbé „ambivalensen” érezni magát az anyasággal kapcsolatban. Az állam kirendelte pszichológusok is hasonlóképp ítélték meg a helyzetet és azzal jutalmazták Juditot, hogy Kati otthon tölthette a hétvégeket.

1986-ban Judit azzal a kéréssel fordult a hatóságokhoz, hogy Katit végleg engedjék haza. A gyerek valamennyi „szükségletét” kielégítette és úgy érezte, joga van Kati nevelésére. Ám amikor a látogató felkereste Juditot otthonában, hogy megbizonyosodjon a kérelem jogosságáról, addig nem ismert újabb fegyelmezési eszközökkel felfegyverkezve érkezett. Egy mérőszalag segítségével lemérte Judit és Mária lakását és túl kicsinek ítélte azt három nő számára. Felmérte anyagi helyzetüket és megállapította, hogy messze a létfenntartási szint alatt élnek. Jövedelemkalkuláló számítások segítségével pedig megállapította, hogy a két nő együttes jövedelme nem volt elég három ember megélhetésére. Ekkor Judit kérvényét elutasították, a két nőt anyagilag „rászorulónak” ítélték és Kati eltartására képtelennek. Judit minden ezt követő kérvénye elutasításra talált azon az alapon, hogy ezek a nők szegények és anyagilag nélkülöznek. 1989-ben egy szociális munkás „patologikusan kezelhetetlennek” és „krónikusan nélkülözőnek” nyilvánította őket, ezzel egyszer és mindenkorra elzárta annak esélyét, hogy Katit valaha is visszahelyezzék hozzájuk.

A Kovács eset drámaian szemlélteti a magyarországi jóléti rendszer változásait az államszocializmus kezdeteitől egészen napjainkig. Ez alatt a harmincöt év alatt Mária és Judit szükségleteit háromféleképpen értelmezte a rendszer. Mária szükségleteit egy olyan jóléti rendszer konstruálta meg, ami Mária intézményes kapcsolatait akarta újraépíteni. Máriát többszörösen rászorulónak látta a rendszer, aki sokféle segítségre szorul. „Elhagyott nőként” egy „meglépett apa” felkutatásában segítségre szoruló nőnek látták. Lehetséges munkavállalóként munkalehetőségre szorulónak gondolták. Anyaként gyermekgondozásra és biztos lakhatásra szorulónak tételezték. Rokoni kapcsolatokban élő emberként pedig családi segítségre szorulónak látták. Mindezek a szükségletek egyszerre voltak

jelen és egyforma mértékben vették őket figyelembe. Két évtizeddel később Judit esetében az anyaságot emelik ki ezek közül elsődleges szükségletként. Szükségeit „anyaivá” tette az az államapparátus, ami mindenekelőtt az anya szerepében akarta Juditot újradefiniálni. Senki sem végzett apasági tesztet Juditnak, senki sem segített neki jobb munkát találni, senki sem próbálta meg mobilizálni a rokonságát. Helyette, az intézményekkel folytatott valamennyi kapcsolatfelvétele Judit „anya” identitása körül forgott csupán. Végül a mai Magyarországon ezek a nők szükségletek „anyagivá” lettek abban a jóléti rendszerben, ami a szegénység bürokratikus kezelésre irányult. A különféle szükségleteket egyetlen szükségletre, az anyagira redukálták. Röviden, a Kovács nők szükségleteit először szocializációs eredetűnek, aztán anyainak, végül anyaginak látta és láttatta a rendszer.

A Kovács eset arra is rávilágít, hogy a szükséglet folyton változó fogalma miként nyilvánul meg, ölt testet szociálpolitikai és intézményes gyakorlatokban. Mária terhességének idején csak kevés társadalompolitikai intézkedés irányult a Máriához hasonló helyzetben lévő nők segítésére. Az állami szolgáltatások inkább a fizetett munka biztosítása köré összpontosultak. Mária szociális juttatásra való jogosultsága a munkaerő piacon elfoglalt helyétől függött. Csak munkavállaláson keresztül fért hozzá szociális juttatásokhoz és szolgáltatásokhoz. Valójában ezeket a munkaalkalmakat kihasználva tudott saját lakásba költözni Mária 1956-ban. Mikor Judit megjelenik a színen, már másfajta szociálpolitika van érvényben. Az 1970-es évekre új szociális alrendszer jelenik meg, ami leválasztotta a jóléti szolgáltatást a munkavállalói státuszról. Judit hozzáférési jogosultsága anyaszerepén alapult. A három éves anyasági segély és a családi pótlék, ami minden anyának járt; a jövedelemtámogatás, amiben Judit részesült, minden olyan anyának járt, aki megfelelő otthonteremtő kompetenciáról tett tanúbizonyságot. Ha Kati anyja nyomdokaiba lép, valószínűleg a Judit által megtapasztalt második fajta szociálpolitikai lehetőség valamilyen változata vár majd rá. A mai Magyarországon nem annyira a munkában töltött ideje, sokkal inkább a jövedelme fogja meghatározni a lehetőségeit. Jövedelemtesztek fogják meghatározni, hogy jogosult-e gyermekgondozási szabadságra és milyen hosszú ideig. Arról is döntenek, hogy kaphat-e családi pótlékot. És környezete átlagjövedelme fogja meghatározni, hogy jogosult-e állami segélyre. A három nő életét tehát a szociálpolitika három különböző rendszere alakította.

A Kovács eset egyúttal betekintést enged a jóléti intézmények működésébe is. Az intézmények szintjén a három nő története a magyar jóléti rendszer működésének különbségeiről árulkodik: az apparátus méretének és struktúrájának változásairól. Mária idejében csak egyetlen jóléti intézmény létezett, csak egyetlen szociális gondozó foglalkozott az ügyével elejétől a végéig. Szétosztandó anyagi erőforrások nélkül a gondozó a meglévő intézményekhez és kapcsolati hálózatokhoz fordult. Utolérte a gyerek apját és mozgósította Mária tágabb családját. Ez a fajta segítség egészen más, mint az a megközelítési mód, amivel Judit két évtizeddel később szemben találta magát. Judit esetében számtalan állami szereplő vett részt, a szociális munkástól a környezettanulmányt készítőkön át a családterapeutáig. Mindegyiküknek megvolt a maga helyzefelmérő eszköze. A gondozók háztartásvezetési tesztek segítségével (domesticity test) értékelték Judit háziasságát és inkompetensnek ítélték. Pszichológia tesztek segítségével a családsegítők úgy ítélték meg, hogy Judit anyjával való kapcsolatának megoldatlansága az oka saját eredménytelen anyaságának. Ezek az eredmények együttesen vezettek Kati intézetben való elhelyezéséhez. A későbbi évek során, mikor Judit kérvényezte, hogy Kati kerüljön vissza hozzá, újabb eljárásokkal találta magát szemben. A szociális munkások szegénységi teszteket alkalmazva dokumentálták Judit lakásának méreteit, jövedelmének nagyságát, és anyagi forrásait. Végül Juditot „túl” nélkülözőnek találták ahhoz, hogy gondját viselje lányának. A három nő élete során a magyar jóléti rendszer fokozatosan specializálódott, szétaprózódott, és egyre büntetőbb lett.

1. Az államideológiától az állami jóléti rezsimekig

A magyar jóléti rendszernek ezek az állami közpolitikában és intézményi gyakorlatokban 1948 és 1996-ban lejátszódó változásai adják ennek a könyvnek a vázát. Azzal, hogy én többes számban beszélek a „változásokról”, elemzésem eltér sok, a területet kutató történelmi periodizációt követő megközelítési módjától. A kelet-európai politika-szociológusok, vagy a maguk választotta néven „átmenetkutatók” (tranzitológusok) gyakran egy kettős modellről beszélnek, ami két egyértelműen elkülöníthető szakaszra osztja fel a régió történelmét, egy „állami szocializmus” és a „jóléti kapitalizmus” szakaszra. A statikus periodizáció logikái következményeként az átmenetkutatók nem értenek egyet az 1989 előtt és után működő elosztó és újraelosztó rendszerekkel, a David Stark és Bruszt László által „tükrözött opposíció”-nak nevezett megközelítési mód következtében.⁶¹ Mivel ezeket minőségileg annyira másnak gondolják el, a kutatók eleve elkerülik szisztematikus összehasonlításukat öt.⁶² Ehelyett az állítólag merev állam-szocialista rendszert szembeállítják a jóléti kapitalizmus dinamikus jellegével – ami az államszocializmus homogenizáláshoz és a múlt cenzúrázásához vezetett.

Noha a kelet-európai történetírás ezen a szembenálláson alapul, néhány kutató ennél kifinomultabb képet fest a térségben lejátszódó változásokról, különösen azok a társadalmi kutatók, akik elutasítják a nagy narratívákat, hogy különféle társadalmi folyamatokat és viszonyokat elemezzenek. Ráébredve, hogy hatalmas űr tátongott a hivatalos államideológia és a valóság között, e kutatók közül sokan dokumentálták az állam gazdasági szférába történő beavatkozásának átalakulását. Például a magyar kutatók általában egyetértenek abban, hogy nem kettő, hanem három gazdasági rendszer alakult ki az államszocializmus kezdete óta. Szerintük az első rendszer közvetlenül a háborút követő szakasz, amit a „bürokratikus állami koordináció” és a „központosított újraelosztó intervenció” jellemezte.⁶³ Ez a társadalom államosításának periódusa, amikor a „diktatúra” uralkodott a „szükségletek” fölött.⁶⁴ Az 1968 utáni időszakkal azután beköszöntött a második szakasz, a „reform szocializmus” korszaka, ami az államnak a termelési szférából való részleges visszavonulásán alapult. A második gazdaság megjelenése együtt járt a gazdasági gyakorlatok diverzifikációjával. A piac számtalan újraelosztó és fegyvelmező funkciót vett át, melynek következtében a bürokratikus irányítás átadta helyét egyfajta részleges kommodifikálódásnak, s az állam

⁶¹ David Stark and László Bruszt, *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*, p. 3.

⁶² Lásd János Kornai, *The Economics of Shortage*; Iván Szelényi, "Urban Inequalities under State Socialist Redistributive Economies"; és Iván Berend and György Ránki, *The Hungarian Economy in the Twentieth Century*.

⁶³ Lásd Iván Szelényi and Róbert Manchin, "Social Policy under State Socialism: Market Redistribution and Social Inequalities in East European Socialist Societies," és Ferenc Fehér, Agnes Heller, and George Márkus, *Dictatorship over Needs*. Vannak, akik két különböző szakaszra bontják ezt a periódust, és úgy érvelnek, hogy a háborút követő „klasszikus szocializmus” a „konszolidált szocializmus” szakaszába lépett az 1956-os magyar forradalmat követően. Lásd Szonja Szelényi, *Equality by Design: The Grand Experiment in Destratification in Socialist Hungary*.

⁶⁴ Lásd János Kornai, "Paying the Bill for Goulash Communism"; Ákos Róna-Tas, *The Great Surprise of the Small Transformation*; László Bruszt, "Without Us but for Us? Political Orientation in Hungary in the Period of Late Paternalism"; és Gil Eyal, Iván Szelényi, and Eleanor Townsley, *Making Capitalism without Capitalists. The New Ruling Elites in Eastern Europe*.

paternalizmusa „érettebbé” vált.⁶⁵ Ezt követte a harmadik, az 1989 utáni, további diverzifikációt, privatizációt és „piacosodást” hozó korszak. A kutatók figyelme az egyesről a többes számra váltott, a szocializmusról a kapitalizmusokra, az uralkodó elitől a kapitalistákra.⁶⁶ Következésképp, ahelyett, hogy a binárisok csapdájába estek volna, ezek a kutatók az állami kontrol visszaszorulásáról és az állam/termelési viszonyok diverzifikálódásáról beszéltek.

Más kelet-európai kutatók hasonló módon kezdték el elemezni a reprodukív területen lejátszódott állami beavatkozások változásait is. A produktív szféra kutatóihoz hasonlóan, ezek a kutatók is azt találták, hogy az állami szabályozás nem osztható egyszerűen két periódusra. Sőt, ők is úgy vélték, hogy a reprodukció területén is inkább három és nem két szakaszra osztható az állami intervenció rendszere. Az állami beavatkozás egyenletes csökkenése helyett az állami szabályozás fluktuációjáról – a beavatkozás növekedésének és csökkenésének váltakozásáról beszélnek.⁶⁷ Az állami szakpolitikákat és propagandát elemezve, a háborút közvetlenül követő években látják a legelső reprodukív periódust, amikor tiltott volt az abortusz és a fogamzásgátlókhoz való hozzáférés erősen korlátozott volt. A reprodukív szférában a „bürokratikus állami koordináció” erőszakos testpolitikát eredményezett, ahol a nők testét központilag ellenőrizték és reprodukív vágyaik a párt/állam szükségleteinek voltak alávetve.⁶⁸ A produktív szférához hasonlóan a második, 1968 utáni reprodukív rezsime az állami kontroll csökkenése, és egyes esetekben az állam viszonylagos visszahúzódása jellemezte. Ebben a szakaszban demográfusok és reprodukívval foglalkozó szakemberek hada vette át az állam fegyelmező funkcióinak egy részét, a tudományos technikák és eljárások sorával szabályozták a reprodukíót. Ezt követően a harmadik, 1989 utáni szakaszban az állami felügyelet ismét felerősödött az új abortuszszabályozás, fogamzáspolitikai, és a magzati életet védő demagógia révén. A kutatók itt is a rezsime sokszínűségét hangsúlyozták, az állami szabályozás és beavatkozás új szintjeinek sokféleségének megjelenését.

⁶⁵ Lásd Stark and Bruszt, *Postsocialist Pathways*; Eyal, Szelényi, and Townsley, *Making Capitalism without Capitalists*; Susan Gal and Gail Kligman, eds., *The Politics of Gender after Socialism*; és József Böröcz and Ákos Róna-Tas, "Small Leap Forward: Emergence of New Economic Elites in Hungary, Poland, and Russia." A „plurális” felfogás kritikáját lásd Michael Burawoy, "Neoclassical Sociology: From the End of Communism to the End of Classes."

⁶⁶ Lásd Gail Kligman, *The Politics of Duplicity: Controlling Fertility in Ceausescu's Romania*; Gal and Kligman, *The Politics of Gender after Socialism*; Susan Gal, "Gender in the Post-socialist Transition: The Abortion Debate in Hungary"; Katherine Verdery "From Parent-State to Family Patriarchs: Gender and Nation in Contemporary Eastern Europe"; és Sharon Wolchik, "Reproductive Policies in the Czech and Slovak Republics."

⁶⁷ A produktív szférához hasonlóan, a korai reprodukív szféra sem volt homogén. Mindenek előtt Sztálin halálát követően a régió számos országában liberalizálták az abortusz politikát, bár a nők testének központi szabályozása továbbra is megmaradt. Az 1950-es évek közepén jelentkező „enyhülés”-ről lásd Kligman, *The Politics of Duplicity*, és Wolchik, "Reproductive Policies in the Czech and Slovak Republics."

⁶⁸ A történelmi kontinuitás és diszkontinuitás elemzéséről lásd Michael Burawoy and Katherine Verdery, eds., *Uncertain Transition*, 1. fejezet.

A magyar jóléti rendszerek általam adott elemzése is nagy mértékben ebben a kritikus kelet-európai hagyományban gyökerezik. Az ő nyomukban én is elvetem a rendszerváltás nagy narratíváit, helyette az adott társadalmi területen belül lejátszódó változások dinamikáját kutatom. Hozzájuk hasonlóan én is elvetem a tükrözött opposíció módszerét és az általa implikált „állami szocializmus” kontra „kapitalizmus” dichotómiáját. Helyette a magától értetődőnek tekintett periódusokat, vagy „rendszereket” meghaladó társadalmi folyamatokat mutatom be. A merev megközelítési módok elutasítása nem csak azt teszi lehetővé, hogy a múltnak egy pontosabb történeti szociológiáját adjuk, hanem a régió jelenének és jövőjének teljesebb megértését is. Egyértelmű, 1989 nem jelenti, hogy tiszta lappal indult volna Kelet-Európa.⁶⁹ A történelmi örökség egyszerre behatárolja és előmozdítja az állam fejlődését a régió államaiban és állami között egyaránt.⁷⁰ Ez a történelmi örökség befolyásolja az egyes társadalmi csoportok állammal szembeni elvárásait is, illetve azt is, hogy miképp reagálnak annak változásaira.⁷¹ Csak a merev történelmi dichotómiák és modellek felforgatásával tárható fel az állam társadalmi életben való részvételének komplex újrendeződése.

Ugyanakkor, mivel osztom a kritikai területkutatók historiográfiai megközelítési módját, elemzésem szélesíteni kívánja egyúttal magát az állami beavatkozás fogalmát is. A Kelet-Európa tudományokban az állam társadalmi életbe való beavatkozásának szintjében lejátszódott változások kutatása lett a domináns tendencia. A tranzitológusok és a kritikai régió-kutatók egyaránt az állami beavatkozásban lejátszódó növekedés és csökkenés folyamatainak kutatására koncentráltak. Ezért vizsgálódásaik elsősorban az elit képződésének és uralmának fordulataira és változásaira fókuszáltak – arra, hogy ezek az elitek vajon a párt- vagy állami vezetők, a gazdasági döntéshozók, értelmiségiek, politikusok vagy a szakpolitika alakítóinak köréből kerültek-e ki.⁷² Ez a kutatói elfogultság némiképp érthető: Mivel a kommunista állam uralkodó eliteje gyakorta úgy beszélt magáról, mint aki korlátlan hatalommal bír, a társadalomkutatók egyáltalán nem meglepő módon maguk is hasonló kategóriákban írták le a helyzetet.⁷³ Noha az állami kontroll fokának vizsgálata fontos meglátásokat eredményezett, elvonta a figyelmet a társadalmi életbe történő állami beavatkozás módjában bekövetkező változások kutatásától. Ez a könyv ennek az elemzésnek a megvalósítására vállalkozik: az elmúlt ötven év hosszúságú periódusban lejátszódott állami szabályozás jellegében, a szociális juttatásokra való jogosultság feltételeiben, és a szükséglet fogalmában bekövetkezett változásokat elemzi. A szocializmus és poszt-szocializmus Michael Burawoy által „földalatti alternatíváknak”-nak nevezett jelenségeit kutatva tágítja a történeti vizsgálódás horizontját – vagyis beemeli az

⁶⁹ Lásd Stark and Bruszt, *Postsocialist Pathways*, és David Stark, "Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe."

⁷⁰ Lásd Szonja Szelényi, Iván Szelényi, and Winifred Poster, "Post-Communist Political Culture in Hungary."

⁷¹ A magyar kontextusban figyelemre méltó eltérés az elitista felfogástól Michael Burawoy and János Lukács, *The Radiant Past: Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism*; Martha Lampland, *The Object of Labor: Corn-modification in Socialist Hungary*; Zsuzsa Gille, "Cognitive Cartography in a European Wasteland: Multinational Capital and Greens Vie for Village Allegiance"; és Miklós Haraszti, *A Worker in a Workers' State*.

⁷² Köszönöm Martha Lamplandnak, hogy felhívta figyelmem erre az összefüggésre.

⁷³ Burawoy, "Neoclassical Sociology."

állami beavatkozás szenvedő alanyai által a beavatkozásnak tulajdonított jelentéseket és az általuk működtetett önvédelmi stratégiákat.⁷⁴

Az állam „alulról” történő vizsgálata nem csak újrafókuszálással jár, de újfajta fogalmak bevezetésével is. Mindenek előtt magának az állam fogalmának alternatív modelljét teszi szükségessé. A könyvbe az államot többretegű, sokféle és egymással gyakran konfliktusos viszonyban lévő apparátusokból felépülő jelenséggént definiálom. Bizonyos értelemben az államot újraelosztó és értelmező apparátusok szintjeinek látom.⁷⁵ Az állam nem csak újraelosztandó szolgáltatásokat állít elő, hanem a szükséglet történelmileg specifikus fogalmait is kitermeli. A „szükségletek architektúrája”-nak megkonstruálásával az állam meghatározza, hogy ki tekinthető rászorulóknak és miként kell ezeket a szükségleteket kielégíteni. Az állami újraelosztási és értelmezési folyamatok komplex viszonyban vannak egymással. Az állam, mikor adott redistribúciós utakat választ, egyúttal sajátos jelentéssel ruházza fel a szükségletet és a szükséglet látó figuráját. Ezek az értelmezések és ábrázolások aztán befolyásolják, hogy az elosztás szintjén mit gondolunk el megvalósíthatóknak. Az állam újraelosztóként és a szükséglet fogalmának értelmezőjeként való felfogása kitágítja a magyarországi jóléti rendszerelemzési lehetőségeit, túllép az állami beavatkozás szintjének pusztá leírásán és a társadalom életébe való állami beavatkozás jellegének változásait ragadja meg.

Az így elgondolt állam fogalmában az állam egy másik fajta rétegzettségére is rá tudok mutatni: az állam szociálpolitikából és intézményi politikából összetevődő rétegzettségére. Az állami újraelosztás és értelmezés folyamatai sokrétűek, több szinten működnek. E szintek egyike az állami szereplők által előállított nemzeti szintű politikai propaganda.⁷⁶ Ezt az ideológiát azonban konkrét társadalmi juttatásokra kell „váltani”. A jogosultsági kritériumok meghatározásának segítségével a szociálpolitika eldönti, melyik társadalmi csoportot célozza meg és milyen szükségleteket elégítsen ki. Ezeket a vezéreket aztán végre is kell hajtani és valós emberek életére alapozni; létező intézmények tevékenységébe kell őket integrálni. Ez az „átfordítási” feladat a jóléti állam intézményeinek gyakorlatát az államot vizsgáló kutatások újabb fontos területévé teszi. A szakpolitikákat alkotókkal egybevetve, a „terepen” zajló munkában résztvevő aktorok köre szélesebb: a szakértőktől a gondozókon át, a szociálismunkásokig terjed. Ezen aktorok munkája együttesen hozza létre az újraelosztás közvetlen feltételeit és a hozzájuk kapcsolódó jelentéseket. A helyett, hogy az állam sokféle szintje közül kitüntetnék egyet, vagy azt tételezném fel, hogy bármelyikük vizsgálata feltárhatná a többi jellegzetességeit, az államot egymáshoz lazán

⁷⁴ A jóléti állam hasonló felfogását lásd Nancy Fraser, *Unruly Practices* munkájában. A jóléti állam különböző felfogásainak és a belőlük adódó, az elemzést befolyásoló következményeik tárgyalását lásd Lynne Haney, "Engendering the Welfare State" and "Feminist State Theory: Applications to Jurisprudence, Criminology, and the Welfare State."

⁷⁵ Számos kutató dokumentálta ezt a propagandát a kelet-európai kontextusban. Lásd Kligman, *The Politics of Duplicity*; Joanna Goven, "The Gendered Foundations of Hungarian State Socialism: State, Society and the Anti-politics of Anti-feminism"; Éva Fodor, "Power, Patriarchy, and Paternalism: An Examination of the Gendered Nature of State Socialist Authority"; és Victoria Bonnell, *Iconographies of Power*.

⁷⁶ A „lazán kapcsolódó rendszer” fogalmának részletes tárgyalását lásd John Hagan, "The Everyday and the Not So Exceptional in the Social Organization of Criminal Justice Practices"; Ruth Horowitz, *Teen Mothers: Citizens or Dependents*; és Haney, "Feminist State Theory."

kapcsolódó szintek rendszereként gondolom el.⁷⁷ Az állam egymással szinkronban vagy ellentmondásban lévő alrendszerek összessége, s mint ilyen lehetővé teszi, hogy a nélkül vizsgáljuk az állami közpolitikákat, hogy azt az elitek vizsgálatára redukálnánk.

A kétféle rétegződés sajátosságainak megragadására a „jóléti rezsim” kategóriáját használom. A Gøsta Esping-Andersen által bevezetett és mások által tovább fejlesztett fogalmat általában az állam, a család és a piacok között a jóléti rendszerek által létre hozott kapcsolatok leírására használják.⁷⁸ Jelen kötetben újradefiniálom a fogalmat, hogy az államot alkotó különféle alrendszerek létét hangsúlyozzam. A jóléti rezsimet egyfelől a különböző szakpolitikai apparátusok összességének tekintem – a társadalmi élet struktúráját alakító és a szükséglet fogalmát kitermelő újraelosztó programok gyűjteményének. A jóléti rezsim az újraelosztó mechanizmusaiak helyszíne, a juttatások elosztási módja, valamint az igénybejelentés jellegzetessége szerint különbözik egymástól. Másfelől a jóléti rezsimet a jóléti ügynökségek hálózata megtestesüléseinek tekintem – a kliensek életét alakító és szükségleteit közvetlenül és direkt módon értelmező helyi testületek hálózatának. Ebből a szempontból a jóléti rezsim az intézményekben foglalkoztattak körét, az intézmények munkaszervezését, és a kliensek problémáinak értelmezését tekintve különbözik egymástól. A jóléti rezsim az állami közpolitikák és intézményes gyakorlataik történelmileg sajátos szerveződése, melyek együttesen alakítják az állami újraelosztás és értelmezés feltételeit.

Ebben az elméleti keretben a magyar jóléti rezsimet három szakaszra történő felosztását indítványozom. A tranzitológusok leírásától eltérően, az általam javasolt periodizáció nem kétosztatú. Sokkal közelebb áll a kritikai régió tanulmányok három-elemű modelljéhez. Ugyanakkor, ez utóbbiaktól eltérően, akik a harmadik rezsim megjelenését 1989-re teszik, az én periodizációm azt állítja, hogy mindhárom rezsim gyökerei 1989 előtt keresendők. Archiv anyagokra, interjúkra és résztvevői megfigyelésre alapozva jelen könyv felrajzolja az 1948-1968 közötti jóléti társadalom, az 1968-1985 közötti anyaságra épülő jóléti állam, és az 1985-1996 között létrejött liberális jóléti állam körvonalait. Ezek a rezsim az szükségletek egymástól eltérő architektúráját kódolták. Egymástól eltérő módon látták és láttatták, ki a rászoruló és miként kell szükségleteiket kielégíteni: A jóléti társadalom társadalmi intézményeket vett célba, az anyaságra épülő jóléti állam társadalmi csoportokat vett célba, míg a liberális jóléti állam egyes elszegényedett egyéneket. A rezsimnek más-más volt az „építész” tervezője. A jóléti társadalmat gazdasági tervezők és szakszervezetek hozták létre, míg a másik két rezsim a szakértők felnövekvő csoportjainak tervei alapján készült. Az 1. számú ábra foglalja össze az egyes rezsim állami apparátusait és az őket létrehozó tervező építészeket.

A magyar jóléti rezsimet első periódusát az államszocializmus korai éveire teszem, 1948 és 1968 közé, ami társadalmi, gazdasági és politikai átalakulások ideje. Számomra ez az időszak nem pusztán a bürokratikus kollektivizálás ideje, hanem a jólét újfajta felfogásának ideje is. A periódus célkitűzése a jóléti társadalom megteremtése, ahol a magyarok jólétét a létező társadalmi intézmények voltak hivatottak biztosítani. Az anyagi

⁷⁷ Lásd Gøsta Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, and Ann Orloff, "Gender and the Social Rights of Citizenship."

⁷⁸ Nehéz angolra fordítani az intézmény nevét. A legközelebbi fordítás a „Child Protective Services” lenne, mert a Gyámhatóságnak áll jogában a gyerekeket kiemelni családi környezetükből és állami gondozásba helyezni. De, mint azt itt leírom, a Gyámhatóság végezte a teljes adminisztrációt, munkaközvetítőként lépett fel, és kikérdezte a szülőket a gyermeke neveléséről. Ezért, amikor a hatóság dolgait tárgyalom, a hatóság magyar nevét fogom használni.

szükségeket a hatékony gazdasági szervezés volt hivatva biztosítani, míg a „gondoskodás” jóléti munkájának a család lett volna a terepe. Állami közpolitikai határozatoknak kellett ezeket az intézményeket átalakítani. A gazdasági és társadalmi életet átalakító társadalompolitikai intézkedések láttak napvilágot ebben a szakaszban. E közpolitikák jó része az államilag centralizált bérrendszerben, a foglalkoztatás garantálásában, és ártámogatásokban realizálódott. Mások a vállalatokhoz kapcsolódtak. Ide tartoztak a készpénzben kapható juttatások, mint a családi pótlék és a nyugdíj, és a természetbeni juttatások, mint az állami egészségbiztosítás rendszere, a gyermekintézményektől, és az étkezési juttatások. A szolgáltatások ilyen megoszlása a gazdasági tervezőket és a szakszervezeteket helyezte ennek a rezsimnek a középpontjába. Annyiban, amennyiben a társadalmi közpolitikák diszkrecionálisak voltak, annyiban a munkahelyen elfoglalt pozícióhoz és teljesítményhez kötődtek. Ezért ennek a rezsimnek a közpolitikai apparátusa a társadalmi élet átstrukturálását eredményező terveken és munkavégzésen alapuló juttatásokból tevődött össze a lakosság általános jólétének érdekében.

A jóléti hivatalok szintjén a jóléti társadalom egyetlen állami testületet, a Gyámhatóságot nevezte ki a meglévő társadalmi intézmények irányítására.⁷⁹ A gyámhatósági hivatalokban nem volt munkamegosztás. Egyetlen szociális gondozó kezelte a teljes ügyet elejétől a végéig. A jóléti alapok híján a szociális munkások a társadalmi integrációra koncentráltak: bekapcsolták a klienseket a munka világába, visszakapcsolták őket a szűkebb családba és a tágabb rokonságba. A férjezett nőknek, akik már benne voltak ezekben az intézményekben, abban segítettek, hogy érvényt szerezzenek sajátos társadalmi szerepeiknek és szükségleteiknek. A gyermeküket egyedül nevelő nőknek, akik marginalizáltabb pozíciót foglaltak el, pedig abban segítettek, hogy növeljék a társadalmi intézményekben és támogató kapcsolati hálókban való integrálódásuk mértékét. Ezek az intézményi gyakorlatok a munkahelyet és a családot célozták meg. Ezért a rezsimben működő szükséglet fogalma meglehetősen strukturális természetű, a társadalmi intézmények és kapcsolati rendszerek zökkenőmentes működésében gyökerezik.

⁷⁹ A felfogásbeli eltérésekről lásd Haney, "Feminist State Theory."

1. számú táblázat. A magyar jóléti rezsimek áttekintése

Rezsim típusa			
	Jóléti társadalom (1948-1968)	„Maternalista” jóléti állam (1968-1985)	Liberális jóléti állam (1985-1996)
A szükséglet architektúrája	Társadalmi intézmények	Társadalmi csoportok	Társadalmi osztályok
A szükséglet tervezői	Gazdasági tervezők, szakszervezetek	Gazdasági reformerek, demográfusok, pszichológusok	Nemzetközi ügynökségek, szociológusok, közgazdászok
<i>Szakpolitikai apparátus</i>	<i>Társadalompolitika</i>	<i>Anyasági politika</i>	<i>Szociálpolitika</i>
Az újra/elosztás helye	Központi tervezés, vállalatok	Nemzeti kormány, helyi közigazgatás	Helyi állami szervezetek
Az újra/elosztás módja	Univerzális, munka-alapú	Univerzális, otthonfelmérés, pszichológiai teszt	Rászorultsági teszt, jövedelem teszt
Jogosultság kritériuma	Foglalkoztatottság, munkában elfoglalt pozíció	Foglalkoztatottság, Anyaság, anyai kompetenciák	Anyagi rászorultság
<i>Intézményi apparátus</i>	<i>Egyetlen struktúra: Gyámhatóság</i>	<i>Kétosztatú struktúra: Gyámhatóság, Nevelési Tanácsadó</i>	<i>Háromosztatú struktúra: Gyámhatóság, Nevelési Tanácsadó, Családsegítő</i>
Szociális munkás típusa	Esetgondozó	Esetgondozó, családszakértők	Esetgondozó, szociális munkás
Munkamegosztás a hivatalokban	Alacsony	Közepes	Magas
Munkamegosztás a hivatalok között	—	Amatőr kontra szakértő	Állami kontra nem állami

Az 1960-as évek végére ez a társadalmi-jóléti modell egy differenciáltabb jóléti rezsimnek adta át a helyet. 1968 és 1985 között a maternalista jóléti alrendszer jött létre a jóléti társadalomból. Nem az állam visszavonulásának, hanem az újrendeződés szakaszának látom ezt a periódust – olyan időszaknak, amikor a társadalompolitika adott ágát veszik célba azért, hogy a jóléti szolgáltatást leválasszák a munkáról, s ahol az újra/elosztás az intézményektől az nemzeti kormányhoz kerül. A szükséglet általános struktúrája ennek következtében megváltozik. A nőknek, mint anyáknak a szükségletei leválasztódtak a többi társadalmi csoport szükségleteiről. Új munkavállalási rendeletek tiltották meg a nők foglalkoztatását olyan munkakörökben, melyek veszélyeztethették reprodukciós képességeiket, új gyermekgondozási segély tette lehetővé, hogy a nők három évig otthon maradjanak gyermekük születését követően minden fizetett munkában töltött év után, és új gyermeknevelési alapok segítették anyagilag az anyákat. Ezek a juttatások új jogosultsági kritériumokat és elosztási modelleket hoztak magukkal. Az anyaság fontos új rászorultsági kritériummá lépett elő, az otthonfelmérések lettek a támogatás odaítélésének általánosan használt alapjai. A korábban egész társadalmi intézmények felmérésére irányuló jóléti apparátusok inntől a magyar anyák helyzetének felmérésére korlátozódtak csupán.

Ahogy differencializálódott a társadalmi-közpolitikai apparátus, úgy specializálódtak a jóléti intézmények. Ennek a folyamatnak egyik velejárója volt, hogy a szociális munkások elkezdték mérni, hogy klienseik mennyire felelnek meg a „jó anya” elvárásainak –ahol a roppant szűken értelmezett „domesztikálódási” kritérium rendszernek való megfelelés alapján döntöttek arról, hogy miként bánjanak a kliensekkel és milyen segítségre jogosultak. Az esetgondozók többé nem kísérelték meg integrálni a klienseket a létező intézményekbe. Ehelyett a rendelkezésre álló rendeleteket arra használták, hogy azt alakítsák, miként látták el az anyai feladatokat a nők. 1968-ban új, Nevelési Tanácsadókat hoztak létre. Ezekben a központokban új gyermeknevelési szakember káderek dolgoztak, akik a magyar család „racionalizálást” tekintették legfőbb feladatuknak, s akik a nőben számtalan családi probléma okát és megoldási lehetőségét látták. Nagyszámú nőt vonzottak magukhoz, hogy gyermekgondozási tanácsadást nyújtsanak nekik. Eközben a család egésze helyett még inkább az anyákra terelődött a figyelem. Kikristályosodtak a jóléti intézmények és megerősítették a jóléti rezsim új, maternalista ágát.

Végül az 1980-as évek közepén a magyar jóléti rezsim újabb átalakuláson ment keresztül. Az univerzális és maternalista szegmenseinek egyetlen döntéshozó apparátusba mosódásával egyre inkább a liberális jóléti rezsimre kezdett hasonlítani. Az 1980-as évek végén a helyi és nemzetközi szereplők egyaránt támadást indítottak az univerzális jóléti politika ellen: visszavonták az általános foglalkoztatást, leépítették az ártámogatásokat, és rászorultsági alapon határozták meg a gyermeknevelési támogatást. A kilencvenes évek közepén sorra került a maradék anyasági segélyrendszer is: a gyermekgondozási segélyt és a családi pótlékot jövedelemszinthez kötötték⁸⁰. Mikor a rászorultsági szint vált az újraelosztás legfőbb eszközévé, a magyarok többé nem tarthattak igényt támogatásra azon az alapon, hogy dolgozóként és anyaként hozzájárultak az állami bevételekhez. Az anyagi rászorultság lett az egyetlen legitim rászorultsági kritérium. Mi több, mivel a jóléti alapokat decentralizálták, a helyi önkormányzatok lettek az elosztás legfőbb színterei. A rendszer számtalan helyi megoldást termelt ki magából, ami további csoport- és jövedelmi réteg szerinti megkülönböztetésekhez vezetett a szociális támogatások révén és okán.

A szükségletek hasonló anyagi értelmezése jellemezte a korszak jóléti intézménystruktúráját is. A jóléti szolgáltató munka tovább specializálódott és fragmentálódott. A helyi gyámhatósági irodák közösségi-támogatási központokként

⁸⁰ A Bokros csomag idején, a fordító megjegyzése

működtek tovább, az eseti alapú munka teljesítmény alapúvá vált. Szegénységi tesztek váltották fel a környezetanulmányokat, a szociális munkás minden kliens problémáját anyagi problémára redukálta, és a szegénység bürokratikus kezelésére koncentrált. A változások nyomán új beszédmódok jelentek meg a kliensek patológusságáról és egyéni tökéletlenségeiről. Hasonló dinamikájú folyamat ment végbe a jóléti rendszer legújabb intézménye, a Családsegítő Szolgáltatások terén is. A rendszert 1986-ban azzal a céllal hozták létre, hogy segítse az elszegényedett családokat, s mint ilyen a hagyományos szegénysegítő intézményekhez hasonlóan működött. A segítő káderek új generációja szigorúan anyagi alapon képzelte el a feladatát: arra vállalkoztak, hogy megtanítsák klienseiknek, hogy hogyan osszák be a rendelkezésre álló jövedelmüket, és hogyan javítsák „hiányosságait”, mintha ez lenne a szegénység kezelésének egyik lehetséges módja. Az egykor a társadalmi intézmények, majd az anyák „szükségleteinek” biztosítására létrejött jóléti intézményrendszer ekkorra a „szükséget szenvedők, a rászoruló” osztályának ellátására vállalkozott.

A „segítségre szoruló” jelentés-változásait nem azért követem végig, hogy elemezzek a vizsgált periódus alatt meghozott minden egyes rendeletet. Sokkal inkább az a célom, hogy megragadjam a fogalomnak a magyar jóléti rendszer különböző szintjein végbement jelentésváltozásainak főtrendjeit. Ezért a könyvben a jólét fogalmát a szónak viszonylag tág értelemben használom, ami nem állítja egymással szembe az újraelosztást és az értelmezést, a szükségleteket és jogokat, illetve a rendeleteket és gyakorlatot.⁸¹ Értelmezésemben a szociális jólét olyan állami projekt, ami felöleli mindezeket a dimenziókat. A jóléti államok társadalmi határokat húznak meg, meghatározzák, hogy mely csoportok esnek az újraelosztási szférába, strukturálják, hogy ki milyen szolgáltatáshoz férhet hozzá, milyen alapon. A jólétnek ezzel a viszonylag tág definíciójával kísérletet teszek a jóléti kutatásokat jellemző strukturalista, poszt-strukturalista és kulturális megközelítési módok között feszülő megosztottságok áthidalására.⁸² A jólét ilyen tágabb értelmű felfogása a helyzet diktálta kényszer is. Ha ragaszkodtam volna a jólét szűkebb értelmű definíciójához, ami a piaci folyamatokba történő állami beavatkozásként vagy a szegények megsegítésére hozott jövedelem-fenntartó programokként írja le a jóléti politikát, akkor nem tudtam volna egyszerre megragadni a szocialista jóléti állam és a kapitalista jóléti politika dinamikáját. A tágabb értelmű definíció lehetővé teszi, hogy felhívjam a figyelmet mindhárom rezsimben a jóléti politika hatókörébe való be- és kikerülés folytonosan változó határait – s arra, hogy miként alakultak ezek a rezsimek a szociális intézmények szabályozásától, a csoportok szabályozásán keresztül az egyes egyén szabályozásáig.

⁸¹ Lásd Julia Adams, "Feminist Theory as Fifth Columnist or Discursive Vanguard: Some Contested Uses of Gender Analysis in Historical Sociology."

⁸² A terület alakulásáról lásd Ann Orloff, "Gender in the Welfare State."

2. A sex-szegregált jóléti államtól a társadalmi nemi alapon elkülönítő rendszerig

A változó magyar jóléti rezsimek nem csak az állami szabályozási rendszerek változását jelentették. A jólét határainak újrarajzolása konkrét következményekkel járt a társadalmi nemi viszonyokra is. Szabályozó tevékenységük révén ezek a rezsimek sajátos jelentéseket rendelnek a nemiség jelentéséhez is: meghatározzák, a nők és férfiak „megfelelő” tulajdonságait és felelősségeiket. Miközben a jóléti társadalom törvényei és társadalmi gyakorlatai átrendezték a munka és a család szféráját, azt is meghatározták, mit jelent „jó” szülőnek, társnak, dolgozónak, családtagnak lenni. Mikor a maternalista állam a reprodukcióval van szüntelenül elfoglalva, azt is értelmezte, ki felelős a gyermeknevelésért és mivel jár a „jó” anyaság. Miközben a liberális jóléti állam a szükséget szenvedőkre és az anyagilag rászorulókra koncentrált, leszűkítette a „szociális munka” jelentését és felerősítette a szülők és házastársak anyagi felelősségét. Röviden, mindhárom jóléti rezsimek más-más nemiség-rezsimen alapul, az általuk kitermelt „szükséget szenvedő” fogalom sajátos nemiség fogalmakra épül.

Miközben a kelet-európaiaknak kevés alkalmuk nyílt arra, hogy alakíthassák, miként gondolja el az állam a szükségletet vagy, hogy ezek a konstrukciók mennyiben termelnek ki nemiség szerinti egyenlőtlenségeket is, a feminista kutatók gazdag szakirodalmat hoztak létre a témában. Az évek tartó vita után, hogy a jóléti államra vajon nemi alapú megkülönböztetések is jellemzőek-e, a feminista kutatók bonyolultabban fogalmazták meg a kérdést: miként bánt az állam másként a nőkkel és férfakkal.⁸³ De továbbra sem értenek abban egyet, hogy miként tekintsenek az államra, s miként kellene kutatni annak nemi alapú különbségtevéseit, netán részrehajlását. Vannak feministák, akik az államot szolgáltatásokat nyújtó rezsimként fogják fel, és ez más-más következménnyel jár a férfiak és nők életében. Mások az államot a nemzeti szintű politikai harcok színtereként látják, mely küzdelemnek a nemiség jelentését érintő vetületei is vannak. Megint mások az államot a politikák helyi szintű intézményeként fogják fel, melyeknek a nők életét érintő gyakorlati következményei vannak. Az elméleti különbözőségnek köszönhetően többdimenziós képünk lehet arról, hogy az állam különböző szintjei és intézményei miként pozícionálják a polgárokat nőként és férfiként. Ugyanakkor ez a sokszínűség, ám megosztottság lényeges hátránnyal is jár: az állam nem szerinti részrehajlásának részleges észlelését és kifejtését eredményezte csupán.

Mivel a feminista rendszerkritika meglehetősen absztrakt szinten folyik, úgy tűnik, általános szinten ragadja meg az állam működése révén konstruált nemi viszonyokat. Esping-Andersen munkájának hatására ezek a feminista kutatók az állam-politikai rezsimek tipológiáját írták le.⁸⁴ Egyes feminista kutatók Esping-Andersen „a jóléti kapitalizmus három világa” modelljét veszik alapul a társadalmi nem szempontjának figyelembe vétele során.⁸⁵ Mások a saját modelljüket használják Esping-Andersennek helyett, akik szerint az államformák közötti eltérések legfontosabb dimenziója a nemiség.⁸⁶ Ezeket a jóléti államot kutató feminista munkákat sajátos megközelítési módjuk köti egybe –

⁸³ Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*.

⁸⁴ Lásd Orloff, "Gender and the Social Rights of Citizenship," and "Gender in the Welfare State"; Siv Gustafsson, "Childcare and Types of Welfare States"; és Julia O'Connor, Ann Orloff, and Sheila Shaver, *States, Markets, and Families*.

⁸⁵ Lásd Diane Sainsbury, ed., *Gendering Welfare States*, and Diane Sainsbury, *Gender, Equality, and Welfare States*; és Barbara Hobson, "Solo Mothers, Social Policy Regimes, and the Logics of Gender."

⁸⁶ Fraser, *Unruly Practices*.

az államot a javak újraelosztására irányuló politikák nemzeti szintű konfigurációjának tekintik. Ezek a kutatók a közpolitika struktúrákat a jogosultsági követelmények bizonyítékeként fogják fel, és a nők életére gyakorolt anyagi következményeiként kísérik nyomon. A rendszerelemzők így kimutathatták, hogy a különböző struktúrákban ki mihez fér hozzá. Miközben az elemzés rávilágít az anyagi természetű nemi viszonyokra, addig elhomályosít másokat. Mivel a rendszerkutatók gyakran adottnak veszik közpolitikák konstellációját, rendre figyelmen kívül hagyják a jóléti rezsimeket létrehozó történelmi folyamatokat. Az újraelosztás következményeinek nézőpontjából nehéz számot adni az állam reformálását és formálódását kísérő diszkurzív és a politikai küzdelmekről. A rendszerelemzőknek az államot „szükségletkielégítő”-nek láttató felfogása eltakarja az állam „szükségletértelmező” szerepét.⁸⁷

Ezzel szemben a feminista történészek az állam működését ebbe az értelmező keretbe helyezik. Nem azt kérdezik, hogy milyen típusú államok vannak, hanem azt, hogy miért változnak más-más módon az egyes államok. Új eredet történeteket hoztak létre, hogy rámutassanak, a nőreformerek, a maternalizmus és a professzionalizálódás hatására, milyen szerepet játszottak a nyugati jóléti államok megteremtésében.⁸⁸ Szétszedték a férfi politikai szereplők által követett forgatókönyveket is, hogy leleplezzék a nemek viszonyára irányuló céljait, noha és miközben a munka és a tőke, illetve a fegyverkezési mozgalmak harcaként írják le a jóléti rendszerek formálódását.⁸⁹ Az államot politikai küzdelmek terepeként definiálják, s így rá tudnak világítani arra, ami a rendszerelemzők munkáiból leginkább hiányzik: bemutathatják, hogy a valódi intézményi aktorok miként hozzák létre az államot, az államépítés ideológiai harcoktól terhes komplex folyamatát. Ám a nemzeti közpolitikáknak tulajdonított kitüntetett szerep miatt a legtöbb feminista történész nem tud teljes képet adni az államra vonatkozó értelmezési folyamatokról. Hajlanak arra, hogy feltétel nélkül elfogadják a reformerek szándékait, és csak ritkán követik nyomon az ő forgatókönyveiket azok működési helyszíneire, hogy megnézzék, miként íródtak át a gyakorlat nyelvére. Ezek a kutatások ezért megkerülik a közpolitikák következményeinek kényes kérdéseit. Az interpretáció elfedi a gyakorlatot – azt, hogy az állami közpolitikák miként fegyverzik le vagy éppenséggel fel a nőket konkrét minden napi küzdelmeikben.

Néhány feminista kutató sokkal inkább helyi perspektívából kezdte el kutatni a jóléti állam gyakorlatának következményeit. Noha kutatásaik érvényességi köre erősen behatárolt és elméletileg is kidolgozatlanok, mégis a jóléti rezsimek gyakorlatát és alkalmazását helyezik a középpontba. Azt vizsgálják, hogy egyes állami szereplők, a helyi szociális munkástól a fiatal-korúak bíróságának alkalmazottaiig és a gondozókig, miként alakítják a jóléti

⁸⁷ Lásd Robin Muncy, *Creating a Female Dominion in American Reform, 1890-1935*; Theda Skocpol, *Protecting Soldiers and Mothers*; Linda Gordon, *Pitied but Not Entitled: Single Mothers and the History of Welfare*; Seth Koven and Sonya Michel, eds., *Mothers of a New World: Maternalist Politics and the Origins of Welfare States*; és Gisella Bock and Pat Thane, eds., *Maternity and Gender Policies: Women and the Rise of the European Welfare State, 1880-1950*.

⁸⁸ Lásd Susan Pedersen, *Family, Dependence, and the Origins of the Welfare State: Britain and France, 1914-1945*; Alyssa Klaus, *Every Child a Lion: The Origins of Maternal and Infant Policy in the U.S. and France, 1890-1920*; és Gwendolyn Mink, *The Wages of Motherhood*.

⁸⁹ Linda Gordon, *Heroes of Their Own Lives*; Regina Kunzel, *Fallen Women, Problem Girls: Unmarried Mothers and the Professionalization of Social Work, 1890-1945*; Joanne Goodwin, *Gender and the Politics of Welfare Reform*; Lynne Haney, "Homeboys, Babies, Men in Suits: The State and the Reproduction of Male Dominance"; és Renee Monson, "State-ing Sex and Gender."

szolgáltatások elosztásának jellegét.⁹⁰ Leleplezik az állami gyakorlatban megtestesülő nemi viszonyokat, azok alakításának szándékát, és megvilágítják azt, hogy az állami intézmények miként fordítják le a nők szükségleteit adminisztratív és/vagy terápiát igénylő esetekre.⁹¹ Mi több, ezek a kutatók gyakran vizsgálják a kliensek államhoz való viszonyát is, azt, hogy a nők miként fordítják a maguk hasznára vagy alakítják az állami konstrukciókat önmaguk megvédésére.⁹² A helyi szintű jóléti szolgáltatások elemzése ott a legerősebb, ahol a rendszerelemzők és a történészek a leggyengébbek: a terepen lejátszódó intézményes megoldások megragadásában, illetve a szociális munkások és a kliensek közötti erőviszonyok dinamikájának elemzésében. A társadalmi nemi viszonyok bonyolult rendszerét pedig a hétköznapi életben működő állami gyakorlat hatásának elemzésével térképezik fel. De ezek a helyi szintű elemzések épp azokon a pontokon a leggyengébbek, ahol a másik két feminista megközelítés a legerősebb. A lokális elemzések csak elvétve alkalmaznak összevethető kategóriákat, többnyire eset-specifikusak. Az intézményi gyakorlatok újraelosztó és politikai kontextusának vizsgálata nélkül meglehetősen nehéz feladat ezekből az esettanulmányokból általános következtetéseket levonni.⁹³

A jóléti állam fent említett feminista kutatásai az állam nemi alapú megkülönböztetési gyakorlatának más-más sajátosságára világítanak rá. Azok a feministák, akik az államot közpolitikai rezsimként definiálják, jó eséllyel tárják fel, hogy az állam kiket céloz meg és határozatai milyen következménnyel járnak, ám kevésbé tudják a társadalmi nemet interaktív, egyezkedő, konszenzuserősítő folyamatként megragadni. Ugyanakkor, azok a kutatók, akik a nemzeti szinten zajló hatalmi harcokat elemzik, a jóléti politika nemi aspektusaira tudnak rávilágítani, de gyakran figyelmen kívül hagyják ezeknek a konstrukcióknak a konkrét megnyilvánulási formáit. Végezetül pedig, a jóléti politikák gyakorlati megvalósítását kutatók, noha rávilágítanak a szociális munkás/kliens viszony dinamikájára, nem tudják ezeket a helyi interakciókat tágabb kontextusba helyezni.

Jelen tanulmány, mely a magyar jóléti rendszert vizsgálja, egy átfogóbb elemzési keret kidolgozásával kívánja áthidalni a fenti konceptuális hiányosságokat. Ahogy az általam kidolgozott többrétegű állam fogalma lehetővé tudja tenni, hogy az állam fejlődésének egy történelemben ágyazottabb narratíváját adja, ugyanúgy megnyitja a lehetőségét annak is, hogy új perspektívából lássuk az állam társadalmi nemi viszonyok alakulására gyakorolt hatását. Túllép azon, hogy egyetlen állami szintre korlátozódjon, helyette számtalan állami apparátus működését tárja fel. Egybekapcsolja a rendszerek elosztó és értelmező aspektusait – melynek eredményeként rávilágít az egyes újraelosztó rendszerek interpretatív alapjaira, illetve az egyes diszkurzív konstrukciók újraelosztást alakító következményeire. Az állami konstrukciókat a nemzeti közpolitika formálódásának és azok helyi végrehajtásnak kontextusába helyezi, összekötve ezzel a közpolitikát és annak gyakorlatát.

Mint arra a feminista rezsim-kutatások rávilágítottak, a jóléti rendszerek szex-alapú szegregációk újraelosztó rendszerein keresztül alakítják a társadalmi nemi viszonyokat. Bizonyos mértékig jelen tanulmány támaszkodik

⁹⁰ Fraser, *Unruly Practices*, 7. fejezet.

⁹¹ Lásd Kunzel, *Fallen Women, Problem Girls*; Gordon, *Heroes of Their Own Lives*; and Haney, "Homeboys, Babies, Men in Suits."

⁹² Részletesebb elemzését lásd Haney, "Engendering the Welfare State."

⁹³ Lásd Robert W. Connell, *Gender and Power*.

ezekre a kutatási eredményekre a jóléti elosztási rendszerek általános változásaink feltárásához. A vizsgált ötven év hosszú periódus során a magyar jóléti rendszer szex-szegregáltságának mértéke folyamatosan növekedett. A jóléti társadalom a nőket és férfiakat egyaránt érintette. Annyiban, amennyiben különbözőképpen osztotta újra a rendelkezésre álló forrásokat, annyiban előnyösebb helyzetbe hozta a nőket. A rezsim nemcsak arra törekedett, hogy a nőket integrálja a munkaerőpiacba, hanem olyan intézmények sorát is létrehozta, melyek a nők érdekében avatkoztak a családi életbe. A késő államszocializmus korában az állam figyelme a nőkre terelődött. A férfiak, a második gazdaság és piaci rendszer regulációjára hagyva, kívül kerültek a jóléti rendszer főbb területeiről. Megjelent a nők közötti különbségtétel: a jóléti apparátus különbséget tett „jó” és „rossz” anya között, és ennek megfelelően mérte fel szükségleteiket. Végül, a legutóbbi periódusban nők újabb csoportjai kerültek az állami gondoskodás szféráján kívül. Az immáron a szegényeket érintő területként meghatározott jóléti apparátus az anyagi szükséglet szenvedőkre irányul. Vagyis a három periódust egybevetve, fokozatosan szűkül azoknak a köre, akik jogosultak a jóléti szolgáltatásokra: a férfiakról és nőkről a nőkre, majd pedig az elszegényedettekre korlátozódott. Elemzésem ezt a beszűkülést követi: különböző társadalmi csoportok kerülnek be és ki a narratívából, az ellátó rendszerbe be- és kikerülésüknek megfelelően.

Bár jelen mű rávilágít a jóléti rendszer címzettjeiben beállt változásokra, mégsem a nőknek és férfiaknak kijutó szolgáltatások állnak a mondottak középpontjában. A szex alapú szegregáció mögött egy mélyebb történet húzódik meg nem fogalmának értelmezésében beállt változásokról. Ezek leírásához túl kell lépni azon a kérdésem, hogy kinek a viselkedését szabályozta az állam, hogy feltárhassuk, milyen változások mentek végbe ezekben a szabályozó rendszerekben. Magyarországon összefonódtak ezek a szintek: ahogy szűkült a jóléti rendszer klienseinek hatóköre, úgy vettek részt a „rászoruló” fogalmát újradefiniáló értelmező gyakorlatok sorában. Az újrakategorizáló munka révén a jóléti rendszer egy sor különféle nemiségű új kliens szükségletét ismerte el jogosultnak. Az államszocializmus kezdetétől foga folyamatosan csökkent a jóléti apparátus által legitimnek elismert identitás kategóriák száma. A három rezsim közül az jóléti társadalom dolgozott a legsokfélebb identitás kategóriával. Rendeletei és gyakorlata egyszerre törekedett a „megfelelő” munkás, házastárs, és szülői tulajdonságok megteremtésére. A szükségletek ilyen széleskörű definíciója következtében az állam elég szélesre tárja a szabályozó hálót ahhoz, hogy a férfiak és nők egyaránt beletartozhassanak. A szocializmus késői korszakában a legitim identitások köre szűkült. Többé nem többszörösen pozícionált egyénekként látta a klienseket a rendszer, hanem csak anyákként és dolgozókként, ahol az anyaság élvezett prioritást. A rendszer a rászorulókat az anyaság attribútumainak jegyében határozta meg, ami nagymértékben kizárta a férfiakat. Végül a jelenleg is működő jóléti rezsim működik a legszűkebben definiált rászorulókkörével. A látszólag nemi szempontból semleges „szegény” és „gazdag” kategóriák révén a rendszer női és férfi klienseit az anyagi szükséglet látók fogalmára redukálja.

A legitimnek tekintett egyének körében beállt mennyiségi változáson túl ezek a jóléti rezsimiek minőségileg is más identitásokat hoztak létre. A jóléti társadalomban a nőket és férfiakat a társadalmi javakhoz dolgozóként és családtagként megtermelt hozzájárulásuk alapján ítélték meg. Ennek a hozzájárulásnak az elismerése következtében igyekezett aztán a rendszer integrálni a nők munkahelyi és családi életét. A férfiak házastársként és apaként betöltött szerepének felismerése készítette az állami szereplőket arra, hogy közbelépjenek a magánélet viszonyaiba. Ez a hangsúly aztán fokozatosan jelentéktelenedett a maternalista jóléti állam kialakulásával. Ebben a rezsimben a férfiak családban betöltött szerepe hangsúlytalanra vált, míg a nők anyai szerepe felértékelődött. A változás ellenére a nők jogosulttá nyilvánítása pozitív volt, mivel jogosultságuk a gyermeknevelőként végzett munkájuk elismertségéhez kötődött. A liberális jóléti állam megjelenésével oda lett a nők ilyen hozzájárulásának

elismerése. A jogosultság többé nem a nők pozitívnak látott dolgozó- és anya-identitásán alapult, a jogosultság megállapítása negatív alapon történt. Azon az alapon, hogy financiálisan és az anyagiakat tekintve miben szűkölködnek. Ezért az általam használt társadalmi nemi rezsim fogalma azt fogja bemutatni, hogy a jóléti rezsimben lejátszódott strukturális és újraelosztási változások milyen, az állam által elismert mennyiségi és minőségi változásokkal jártak együtt a társadalmi nemi identitások formáiban.

Az állami társadalmi nemi rezsim ilyen tág értelmű meghatározása előmozdíthatja annak újfajta vizsgálatát is, hogy mindezek miként hatnak a kliens fogalmának megkonstruálására. Ennek feltérképezéshez más feminista kutatók munkáira támaszkodom és a helyi, a lokális szintet vizsgálom. De tőlük eltérően, az egyes periódusokra jellemző elnyomás és ellenállás dialektikus viszonyának vizsgálatának köszönhetően a helyi szintet a tágabb rezsim-kontextusba helyezve vizsgálom mindvégig. Az állam szintjén elosztott javak és megkonstruált rászorultság fogalmak strukturálják azokat a szintereket, ahol a helyi szinten kliensek manővereznek. A „kliens manőverezési képessége” fogalom több szempontból is előnyösebb, mint a hagyományosan használt „ágens” vagy „autonómia” fogalmak. Ezeket a hagyományos kategóriákat túl gyakran gondolják el „vagy/vagy” relációban – az állam vagy lehetővé teszi a szabad cselekvés vagy megtagadja; az állam vagy növeli az autonómiát vagy aláássa. A manőverezési képesség

lehetővé teszi, azt a felfogást, hogy az állam egyszerre korlátozza és cselekvő képessé teszi a klienseket.⁹⁴ Az állam annak révén alakítja a kliens manőverezési képességét, hogy meghatározza, mit lehet jogosultsági elvárásként retorikailag megfogalmazni, illetve hogy mennyire részvétel orientált a domináns szükséglet-beszéd. A manőverezési lehetőségeket azzal is befolyásolja az állam, hogy konkrét eszközökhöz juttatja a klienseket érdekeik megvédésére. Újra/elosztó és értelmezési munkája eredményeként a jóléti állam behatárolja a kliensek diszkurzív, praktikus és intézményes manőverezési terét.

Bár kelet-európai kutatók is elemezték az állam változásainak társadalmi nemi viszonyokra gyakorolt hatását, munkájukat túl gyakran hatják át az államnak a társadalom életében vállalt szerepéről vallott liberális ideák. Szerintük az állam beavatkozik, a nők pedig ellenállnak; az állam beavatkozik a magánszférába, a nők pedig igyekeznek elkerülni vasöklét.⁹⁵ Ez a felfogás figyelmen kívül hagyja, hogy a nők és férfiak milyen komplex úton-módon használják az állam közpolitikáját és intézményeit önmaguk védelmére. Nem csupán arról van szó, hogy a magyar kliensek egyszerűen megadták volna magukat az állam dominanciájának. És nem is szüntelen ellenállásból állt az életük. A kliensek aktívan vették ki részüket az állam értelmezési munkájából, - egyszer elfogadva, másszor elutasítva az állam szükséglet-értelmezését. De mindvégig stratégikusan igyekeztek megszerezni a diszkurzív és anyagi javakat, akkor is, ha a rezsim, amiben éltek folyamatosan szűkítette manőverezési terüket.

A szocializmus kezdetén a kliensek számtalan társadalmi felelősségnek igyekeztek megfelelni. Ezért stratégiáik elsősorban integratív jellegűek voltak: az állami forrásokat a munka és család struktúrájába való beintegrálódásuk érdekében igyekeztek mobilizálni. Mikor a maternalista jóléti rezsim a nők gyermeknevelési feladatra korlátozta figyelmét, a nőkliensek manőverezése korlátozottabb lett. Stratégiáik expanzív jelleget öltöttek: küzdöttek, hogy az anyai teendőik tágabb társadalmi kontextusát is beemeljék az állam látókörébe, hogy bevonják az állami szereplőket

⁹⁴ Lásd Júlia Szalai, "From Informal Labor to Paid Occupations: Marketization from Below in Hungarian Women's Work," és Kligman, *The Politics of Duplicity*

⁹⁵ A két kifejezés angol nyelvű megfelelője "poor locale" és "industrial locale".

otthoni viszonyaikba. A liberális jóléti állam megjelenésével a kliensek manőverezési tere még tovább szűkült. Ez a helyzet „kiásási” stratégiákhoz vezetett: a kliensek megpróbálták elővenni egykori anyaszerepük fontosságát, és állami segítséget követeltek gyermeknevelési feladataik ellátásához. Kapcsolat van tehát az állami dominancia formája és a kliens-stratégiák fajtája között. A rezsimek befogadást és kirekesztést elhatároló feltételrendszerinek meghatározása sajátos reakciókat váltottak ki a kliensekből, akik saját jólétük megvédése érdekében manővereztek.

3. Az elemzés megkonstruálása

A magyar jóléti rendszer történeti elemzése az 1993 és 1995 között Budapesten végzett kutatásaimra támaszkodik. Bár a közpolitikai apparátus elemzése nemzeti szintű adatokon alapszik, a jóléti gyakorlat vizsgálata két budapesti kerületben végzett megfigyeléseimen alapul. Budapest választása egyértelműen a városi populációt privilegizálásával jár. Bár nem tudtam ezt az urbánus elfogultságot teljesen kiküszöbölni, de igyekeztem kiegyensúlyozni azt. A két kerület kiválasztását megelőzően megvizsgáltam Budapest mind a huszonnégy kerületét a lakosság nagysága, jövedelemmegoszlása, és nemzetiségi összetétele szempontjából. Ennek alapján választottam ki két azonos lélekszámú, de eltérő összetételű kerületet. A kutatásban résztvevők védelme érdekében nem fedhetem fel a két kerület nevét, az adott intézmények irányítóinak a kutatással kapcsolatban támasztott legfőbb kritériuma az anonimitás volt. Ezért mindvégig a „szegénytelep” és „ipartelep” megnevezést használok a kerületek beazonosítására.⁹⁶

1993-ban, kutatásom kezdetén mindkét kerület lakossága körülbelül 100.000 volt. A szegénytelepnek 93.741, az ipartelepnek 110.042 lakosa volt. Ez a lakossági létszám nagyjából megegyezett a Budapesten kívüli és belüli közigazgatási egységek nagyságával.⁹⁷ Bár a két kerület méreteit tekintve hasonló volt, lakossága összetételét tekintve eltértek egymástól. Szegénytelep történetileg elszegényedett kerülete volt Budapestnek. 1993-ban lakóinak 16%-ka volt munkanélküli, magasabb, mint az országos 13%-os átlag.⁹⁸ Budapest etnikai szempontból egyik legsokszínűbb kerülete volt: a lakosság kb. 7%-ka határozta meg magát romaként, vagy „cigány”-ként.⁹⁹ Ezzel szemben Ipartelep Budapest hagyományosan legiparosodottabb részéhez tartozott, nagy ipari szektorral. Voltak munkásosztály, középosztály és burzsoá részei. Ez a gazdasági sokféleség meglehetősen etnikai homogenitással párosult. Lakosságának durván 3%-ka vallotta magát romának 1993-ban. A kerületek közötti különbség egymástól eltérő lakosságú helyek jóléti intézményeinek vizsgálatát teszik lehetővé. A két kerület Magyarország más településeinek demográfiai jellegzetességével mutatott hasonlósága pedig lehetővé teszi, hogy amennyire csak lehet, általánosíthassam a kutatás eredményeit.

Mivel elsősorban a jóléti politikák és gyakorlatuk érdekelték elsősorban, nem elégedhettem meg a jóléti kiadások statisztikájával és az elosztási rendszerek sajátosságainak leírásával. Helyette négy féle adatot gyűjtöttem. Először is levéltári kutatást végeztem és áttekintettem az 1952 és 1995 között három jóléti intézményben, Gyámhatóságoknál, a Nevelési Tanácsadókban, és a Családsegítő Szolgálatoknál keletkezett 1203 ügyiratot. Az egyes eseteket tetszőlegesen választottam ki a halmazból, az ügyirat érkeztetési idejének megfelelően. Megközelítőleg száz esetet választottam a három intézményből külön-külön, minden egyes évtizedből. Mivel ezek az intézmények a családi név alapján tartották nyilván az ügyeket, az eseteket nem választottam az ügyeket a kliens neve alapján. Ezért mikor elemeztem az ügyeket, akkor azt figyeltem inkább, hogy a család mely tagja(i)t célozták

⁹⁶ Központi Statisztikai Hivatal (a továbbiakban KSH), *Statisztikai Évkönyv* (1995).

⁹⁷ World Bank, *Magyarország*, p. 11.

⁹⁸ Gábor Kertesi and Gábor Kezdi, *A Cigány Népesség Magyarországon*, p. 323.

⁹⁹ Ibid., p. 323.

meg, hogyan szabályozták őket, s hogy igyekeztek-e, s ha igen, miként, saját előnyükre megváltoztatni a szabályozás jellegét. Másodsorban, a kortárs periódus vizsgálatához a levéltári anyagot kiegészítettem helyi jóléti intézményekben végzett tizenhét hónapig tartó terepmunkával. Az intézmények működésének minden eleméhez hozzáférésem volt: részt vettem értekezleteken, megfigyeltem szociálismunkás/kliens találkozásokat, és elkísértem a szociálismunkásokat az otthonokban tett családlátogatásaikra. A 2. számú táblázat foglalja össze a levéltári kutatás és terepmunka során gyűjtött különféle esetek típusait.

Harmadsorban készítettem harmincegy interjút olyan magyarokkal, akik a 1952 és 1995 közé eső időben munkatársak voltak a jóléti apparátusban. A válaszadók között voltak szociálismunkások, pszichológusok, kormánytisztviselők és törvényalkotók. Ezek az interjúk segítettek teljesebb képet alkotni a jóléti munka változásairól, és a közpolitikai szférában lejátszódott változásokról. Mivel néhány válaszadó Budapesten kívül dolgozott, a tőlük hallottak kiegyensúlyozták a többi empirikus adatom urbánus elfogultságát. Negyedszer, a közpolitikai változások teljesebb bemutatása érdekében nagyszámú elsődleges és másodlagos anyagot gyűjtöttem programokról és törvényekről intézményi és nemzeti szinten egyaránt. Az intézményi szinten Budapest Csepel körzetéből öt gyárat vizsgáltam meg, hogy megbizonyosodjam az intézményi szintű elosztási gyakorlat természetéről és azoknak a munkások hétköznapijaira gyakorolt hatásáról. A nemzeti szinten számos dokumentumot vizsgáltam meg, hogy meghatározhassam az elosztás tágabb közegét és a szükséglet értelmezéseit, valamint, hogy feltárjam a szociális javak elosztásában estelegesen meglévő főváros/vidék megkülönböztetést.

2. számú táblázat. A kiválasztott esetek összegzése téma és periódus szerint (az összes megvizsgált ügyirat %-os eloszlásában)

Az eset típusa	Jóléti társadalom (1948-1968)	Maternalista jóléti állam (1968-1995)	Liberális jóléti állam (198-1995)
I. Munkához kapcsolódó	47	32	21
A. Munkára van szüksége	60	17	84
B. Jobb munkára van szüksége	23	77	14
C. Jobb munkahelyi viszonyokra szorul	17	6	2
II. Családhoz kapcsolódó	69	81	13
A. Élettársi probléma	27	19	31
B. Szülői probléma	41	76	69
C. Tágabb családi probléma	32	5	—
III. Szegénységhez kapcsolódó	6	18	78
A. Nem megfelelő lakhatás	91	27	44
B. Elégtelen bér	9	14	30
C. Anyagi veszélyeztetettség	—	59	26

Ezek a kategóriák nem inkluzívak, egyes esetek nem csak egyféleképp lettek besorolva. Többet erről a Módszertani Függelékben olvashatnak.

Ezekre az adatokra támaszkodva összehasonlító elemzést nyújtok a magyar jóléti rendszerekről az államszocializmus kezdetétől napjainkig. A könyv három részre van felosztva, a három jóléti rezsimnek megfelelően. Mindegyik rész két fejezetből áll. Az egyiket a jóléti politikákban és gyakorlatokban megtestesülő szükségletek állami szerkezetének szentelem, a másodikat a kliens manőverezési képességének és a rezsim kiváltotta nemi

stratégiáknak. Az Első Rész a jóléti állam 1948-1968 közé eső szakaszát tárgyalja. Az Első fejezetben azt vizsgálom, hogy miként társadalmiasította a rendszer a szükségletet a társadalmi élet fontos intézményeinek átstrukturálása révén. A nemzeti szintű közpolitikai adatokra és Budapest csepeli régiójában található gyárak dokumentumaira támaszkodva bemutatom, hogy a központi tervezéshez és a munkahelyekhez kapcsolódó juttatások miként kötik a rászorultságot a kliens intézményekben elfoglalt pozíciójához. Ezen túl elemzek két gyámhatósági hivatalból származó 407 gyámhatósági esetet, hogy bemutassam, miként strukturálják újra a szociális munkások a kliensek intézményekben kialakult viszonyait. A Második fejezetben az eseteket elemzem, hogy feltárjam a kliensek manőverezési terepét a jóléti társadalomban. Rávilágítok, hogy a domináns „rászorultság” fogalom milyen integrációs kliens stratégiákat hív életre: megvizsgálom, hogy a házasságban élő nők és a gyermeküket egyedül nevelő anyák hogyan fordítják a maguk hasznára az állami erőforrásokat intézményekben kialakult viszonyaik formájának és tartalmának megváltoztatása érdekében.

A Második Rész a szocializmus késői szakaszát vizsgálja, az 1968-1985 közé eső maternalista jóléti állam sajátosságait. A Harmadik fejezet azt vizsgálja, hogy miként rendeződött át a „szükséget szenvedő” fogalma az anyaság attribútumai mentén. Közpolitikai adatokra és közalkalmazottakkal készített interjúkra támaszkodva azt vizsgálom, hogy miként szabályozta a jóléti állam az anyaságot mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt. Ezen túl elemzek még a két korabeli intézményrendszerben, a Gyámhatóságnál és a Nevelési Tanácsadóban nyilvántartott 586 esetet, hogy rámutassak, miként vált egyre differenciáltabbá a jóléti szociális munka. Kimutatom a „jó-anyá mintájának” megjelenését, és bemutatom a szociális munkások által értékítéletei mentén rögzülő, az otthon körüli munkákban „kompetens” és „inkompetens” distinkciók megítélésének gyakorlatát. A Negyedik fejezetben a nőkliensek szempontjából értelmezem az eseteket. Azt állítom, hogy a kliensek manőverezési terepe annak függvényében változott, hogy a jó/rossz distinkció melyik oldalán találta magát. A „jó” anyák sikeresen tudták a domináns szükséglet-beszédet kiterjeszteni úgy, hogy házastársi és nő pozíciójukból adódó szükségleteiket is meghallják. A „rossz” anyáknak kevesebb tér nyílt a manőverezésre. Ez a fejezet nyomon követi a büntető szociálpolitikai gyakorlat megjelenését, és ennek a nők manőverezési lehetőségeire tett korlátozó hatását.

A Harmadik Rész az 1985-1995 közé eső liberális jóléti állam időszakát vizsgálja, miként írták újra a „rászoruló” fogalmát megint, ezúttal anyagi alapon. Az Ötödik fejezet azt mutatja be, hogy hogyan alakították át a neoliberais szegénység szabályozásáról szóló diskurzusok a központi és a helyi apparátusokat: az egyetemes és maternalista szociális szolgáltatásokat lebontották és azokat rászorultsági tesztek alapján megítélt segélyek váltották fel. 210 eset elemzése és a terepmunka során megfigyeltek alapján bemutatom, miként alakította át a szükséglet „materializálódott” fogalma a szociális munkát szociális darabberré, rutin esetmunkává és távolította el még inkább egymástól a szociális munkást és a klienst. Dokumentálom, hogy miként redukálta ez a szemlélet a „kliens” identitását az „anyagilag rászoruló”-ra, és gerjesztette tovább a patológikus magyar „jóléti család” mítoszt. A Hatodik fejezetben ezekre az esettanulmányokra és terepmegfigyeléseimre támaszkodva rávilágítok, hogy a szükséglet „elanyagiasítása” hogyan szűkítette még tovább a kliensek manőverezési terét. Ez a fejezet azt is bemutatja, hogy miként reagáltak az új helyzetre a nőkliensek, hogyan kísérlik meg előbányászni korábbi jogosultságait, hogyan hivatkoznak az anyaként és feleségként végzett munkájuk közjóhoz való hozzájárulásaira. Az utolsó fejezet számos általános érvényű következtetéseket von le ezekből az esettanulmányokból, melyek informatívak lehetnek a nyugati jóléti államelméletek és politika számára egyaránt. Végül a Függelékben részletesen megtárgyalom a tanulmányban használt levéltári adatokat, esettanulmányokat és interjúkat érintő módszertani kérdéseket.

Hivatkozott irodalom

Adams, Julia. "Feminist Theory as Fifth Columnist or Discursive Vanguard: Some Contested Uses of Gender Analysis in Historical Sociology." *Social Politics* 5 (1998): 1-16.

Andorka, Rudolf, and István Tóth. "A Jóléti Rendszer Jellemzői és Reformjának Lehetőségei." *Közgazdasági Szemle* 1 (1994): 1-29.

Berend, Iván, and István Tóth. *The Hungarian Economy in the Twentieth Century*. London: Croom Helm, 1988.

Bock, Gisella, and Pat Thane, eds. *Maternity and Gender Policies: Women and the Rise of the European Welfare State, 1880-1950*. New York: Routledge, 1991.

Bonnell, Victoria. *Iconographies of Power*. Berkeley: University of California Press, 1998.

Böröcz, József, and Ákos Róna-Tas. "Small Leap Forward: Emergence of New Economic Elites in Hungary, Poland, and Russia." *Theory and Society* 24 (1995): 751-781.

Bruszt, László. "Without Us but for Us? Political Orientation in Hungary in the Period of Late Paternalism." *Social Research* 55 (1988).

Burawoy, Michael, and János Lukács. *The Radiant Past: Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism*. Chicago: University of Chicago Press, 1992.

Burawoy, Michael, and Katherine Verdery, eds. *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. Lanham, Md.: Rowman & Littlefield, 1999.

Burawoy, Michael. "Neoclassical Sociology: From the End of Communism to the End of Classes." *American journal of Sociology* 106 (2001).

Burawoy, Michael. "Neoclassical Sociology: From the End of Communism to the End of Classes." *American journal of Sociology* 106 (2001).

Connell, Robert W. *Gender and Power*. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1987.

Deacon, Robert. "Social Policy, Social Justice and Citizenship in Eastern Europe." In *Social Policy, Social justice and Citizenship in Eastern Europe*, edited by Robert Deacon. Aldershot, England: Avebury, 1992.

Deacon, Robert. *Global Social Policy: International Organizations and the Future of Welfare*. London: Sage, 1997.

Esping-Andersen, Gøsta. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press, 1990.

Eyal, Gil, Iván Szelényi, and Eleanor Townsley. *Making Capitalism without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe*. New York: Verso, 1998.

Fehér, Ferenc, Agnes Heller, and George Márkus. *Dictatorship over Needs*. Oxford: Blackwell, 1983.

Ferge, Zsuzsa. "Social Citizenship in the New Democracies: The Difficulties of Reviving Citizens' Rights in Hungary." *International Journal of Urban and Regional Research* 20 (1993): 99-114.

Ferge, Zsuzsa. "Recent Trends in Social Policy in Hungary." In *Economic Reforms and Welfare Systems in the USSR, Poland, and Hungary*, edited by Jan Adam. New York: St. Martin's Press, 1991.

Fodor, Éva. "Power, Patriarchy, and Paternalism: An Examination of the Gendered Nature of State Socialist Authority." Ph.D. diss., University of California, Los Angeles, 1997.

Fraser, Nancy. *Unruly Practices*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1989.

Gal, Susan, and Gail Kligman. *The Politics of Gender after Socialism*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2000.

Gille, Zsuzsa. "Cognitive Cartography in a European Wasteland: Multinational Capital and Greens Vie for Village Allegiance." In *Global Ethnography: Forces, Connections, and Imaginations in a Postmodern World*, edited by Michael Burawoy, Joseph A. Blum, Sheba George, Zsuzsa Gille, Teresa Gowan, Lynne Haney, Maren Klawiter, Steven H. Lopez, Seán Ó Riain, and Millie Thayer. Berkeley: University of California Press, 2000.

Gordon, Linda. *Heroes of Their Own Lives: The History and Politics of Family Violence*. New York: Viking Penguin, 1988.

Gordon, Linda. *Pitied but Not Entitled: Single Mothers and the History of Welfare*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1994.

Goven, Joanna. "The Gendered Foundations of Hungarian State Socialism: State, Society and the Anti-politics of Anti-feminism." Ph.D. diss., University of California, Berkeley, 1993.

Gustafsson, Siv. "Childcare and Types of Welfare States." In *Gendering Welfare States*, edited by Diane Sainsbury. London: Sage, 1994.

Hagan, John. "The Everyday and the Not So Exceptional in the Social Organization of Criminal Justice Practices." In *Everyday Practices and Trouble Cases*, edited by A. Sarat, M. Constable, D. Engel, V. Hans, S. Lawrence. Evanston, 111.: Northwestern University Press, 1998.

Haney, Lynne. "Homeboys, Babies, Men in Suits: The State and the Reproduction of Male Dominance." *American Sociological Review* 61 (1996): 759-778.

Haney, Lynne. "Engendering the Welfare State." *Comparative Studies in Society and History* 40 (1998): 748-767.

Haney, Lynne. "Feminist State Theory: Applications to Jurisprudence, Criminology, and the Welfare State." *Annual Review of Sociology* 26 (2000).

Haraszti, Miklós. *A Worker in a Workers' State*. Harmondsworth, England: Penguin Books, 1977.

Hobson, Barbara. "Solo Mothers, Social Policy Regimes, and the Logics of Gender." In *Gendering Welfare States*, edited by Diane Sainsbury. London: Sage, 1994.

Horowitz, Ruth. *Teen Mothers: Citizens or Dependents*. Chicago: University of Chicago Press, 1995.

Kertesi, Gábor, and Gábor Kezdi. *A Cigány Népeség Magyarországon*. Budapest: Socio-type Kiadó, 1999.

Klaus, Alyssa. *Every Child a Lion: The Origins of Maternal and Infant Policy in the U.S. and France, 1890-1920*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1993.

Kligman, Gail. *The Politics of Duplicity: Controlling Fertility in Ceausescu's Romania*. Berkeley: University of California Press, 1998.

□□□ Kornai, János. "Paying the Bill for Goulash Communism." *Social Research* 6 (1995): 943-1040.

Kornai, János. *The Economics of Shortage*. Amsterdam: North Holland Publishing, 1980.

Koven, Seth, and Sonya Michel, eds. *Mothers of a New World: Maternalist Politics and the Origins of Welfare States*. New York: Routledge, 1993.

Központi Statisztikai Hivatal (KSH). *Népjóléti Statisztikai Évkönyv*. Budapest: Társadalmi Statisztikai Főosztály, 1995.

Kunzel, Regina. *Fallen Women, Problem Girls: Unmarried Mothers and the Professionalization of Social Work, 1890-1945*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1993.

Lampland, Martha. *The Object of Labor: Commodification in Socialist Hungary*. Chicago: University of Chicago Press, 1997.

Makkai, Toni. "Social Policy and Gender in Eastern Europe." In *Gendering Welfare States*, edited by Diane Sainsbury. London: Sage, 1994.

Mink, Gwendolyn. *The Wages of Motherhood*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1995.

Monson, Renee. "State-ing Sex and Gender." *Gender and Society* 11 (1997): 279-295.

Muncy, Robin. *Creating a Female Dominion in American Reform, 1890-1935*. New York: Oxford University Press, 1991.

Orloff, Ann. "Gender and the Social Rights of Citizenship." *American Sociological Review* 58 (1993): 303-328.

Orloff, Ann. "Gender in the Welfare State." *Annual Review of Sociology* 22 (1996): 51-78.

Pedersen, Susan. *Family, Dependence, and the Origins of the Welfare State: Britain and France, 1914-1945*. New York: Cambridge University Press, 1993.

Róna-Tas, Ákos. *The Great Surprise of the Small Transformation*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1997.

Sainsbury, Diane, ed. *Gendering Welfare States*. London: Sage, 1994.

Sainsbury, Diane. *Gender, Equality, and Welfare States*. New York: Cambridge University Press, 1997.

Skocpol, Theda. *Protecting Soldiers and Mothers*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992.

Stark, David, and László Bruszt. *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Stark, David. "Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe." *East European Politics and Societies* 6 (1992): 17-54.

Szalai, Júlia. "From Informal Labor to Paid Occupations: Marketization from Below in Hungarian Women's Work." In *Reproducing Gender*, edited by Susan Gal and Gail Kligman. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2000.

Szelényi, Iván, and Róbert Manchin. "Social Policy under State Socialism: Market Redistribution and Social Inequalities in East European Socialist Societies." In *Stagnation and Renewal in Social Policy*, edited by Gosta Esping-Andersen. New York: Sharpé, 1987.

Szelényi, Iván. "Urban Inequalities under State Socialist Redistributive Economies." *International Journal of Comparative Sociology* 1 (1978): 61-87.

Szelényi, Szonja, Iván Szelényi, and Winifred Poster. "Post-Communist Political Culture in Hungary." *American Sociological Review* 61 (1996): 466-477.

Szelényi, Szonja. *Equality by Design: The Grand Experiment in Destratification in Socialist Hungary*. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1998.

Wolchik, Sharon. "Reproductive Policies in the Czech and Slovak Republics." In *Reproducing Gender*, edited by Susan Gal and Gail Kligman. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2000.

World Bank. *Magyarország: Szegénység és Szociális Támogatások*. Budapest: World Bank, 1996.

Dr. Bányai Emőke – Benkő Fruzsina:

A feminizmus és a szociális munka: elmélet és gyakorlat

Bevezetés

Dolgozatunkban a teljesség bármiféle igénye nélkül bemutatunk néhány olyan területet, ahol a szociális munka és a feminizmus találkozik. Az első rész irodalmi áttekintés többnyire olyan munkákat összegez, melyek kevésbé ismertek a szociális munkában, holott kapcsolódásuk nyilvánvaló. A *Szociális munka enciklopédiája* (1987) szócikkének ismertetése után Selma Sevenhuijsen (2003) a gondoskodás etikájáról szóló cikkét mutatjuk be, majd a pszichoanalízis és a feminizmus kapcsolatát kétféle megközelítésből: elsőként Chodorow (2000) írását a lányok és fiúk eltérő szocializációjáról és ennek következményeiről, majd Terri Apter (2011) munkáját a lánytestvéri kapcsolatok dinamikájáról. A fogyatékoság és a feminizmus összefüggéseit Susan Wendell (2011) könyve nyomán mutatjuk be, a női csoportok jellegzetességeit Brigitte Durst (1996) cikke nyomán összegezzük. A posztmodern és a feminizmus néhány szépirodalmi, nyelvészeti összefüggését szemléltetjük Patricia Waugh (2008) és mások írásai alapján.

Dolgozatunk második fele a feminizmus és a szociális munka kapcsolatát a gyakorlat felől közelíti meg, felsorolva azokat a szakterületeket, ahol az ügyféllel való segítő kapcsolat folyamatára, minőségére és eredményére befolyással van a segítő szakember genderrel való viszonya. Benkő Fruzsina, a cikk ezen részének írója álláspontja szerint a gender-tudatosság a szociális munka legtöbb területén nagyon hatékonyan elősegíti az ügyfél és segítője közötti bizalom felépülését; a szociális munkás, a segítő munkára bénítóan ható elvárásainak lebontását; valamint az ügyfél képessé tételének hatékonyságát. A gender-tudatosságnak nagy jelentősége van, amikor olyan nőkkel dolgozunk, akik a nemen alapuló erőszak valamely formáját elszenvedték, de a nőkkel végzett munkában mindig segít, ha tisztában vagyunk a nők általános helyzetével társadalmunkban.

1. Irodalmi áttekintés

1.1. Feminizmus és szociális munka – a *Szociális munka enciklopédiája* szerint

Az *Encyclopedia of Social Work* (1987) a feminizmust a következőképpen határozza meg: „A feminizmus vízió, gyakorlat és ideológia. Arra ösztönöz, hogy a versengésen, hierarchián, tekintélyelvű viszonyokon alapuló világot alakítsuk át olyanná, melyben a nemek és a rasszok közötti egyenlőség jellemzi a társadalmi viszonyokat. A feminizmus elkötelezett amellett, hogy megváltoztassa azokat a folyamatokat, amelyek szerint a magán- és a közélet szerveződik. Alapvető célja, hogy véget vessen a dominanciának, és ellenálljon az elnyomással szemben.” (610-11.o.)

Az *Encyclopedia* (1987) szerint feminista szociális munka előzményei az 19. század végére, a 20. század elejére vezethetők vissza, erőteljes, markáns formájában azonban az 1960-as évektől bontakozott ki a hagyományos szociális munka radikális alternatívájaként. A feminista szociális munka másféle célokat tűz ki, újfajta eszközöket használ, értékszemlélete is eltér a hagyományos szociális munkától. A feministák hatalom-felfogása nagyban hasonlít Foucault-éhoz, aki szerint a hatalmat nem birtokolják, hanem gyakorolják. A hatalom befolyásként, felszabadító energiaként, erőként jelenik meg, ami politikai vonatkozásokat is magában rejt, hiszen lehetővé teszi, hogy az emberek döntéseket hozhassanak, irányíthassák az életüket.

Szintén a fent idézett szócikk szerint a feminista felfogásban a kliens erősségeit hangsúlyozzák, nem kizárólag a problémákkal foglalkoznak. A feminista megközelítés kifejezi nagyrabecsülését a nők iránt, figyelembe véve, hogy a hagyományos nemi sztereotípiák következtében a nők általában aláértékelik saját magukat. Egyformán értékesnek tartja a kenyérkereső munkát és a másokról való gondoskodást, és ezt nem köti egyik nemhez sem; mind a férfiakat, mind a nőket arra ösztönzi, hogy mindkét tevékenységből vegyék ki a részüket. A feminista szociális munkában fontos, hogy minél inkább egyenlőségre törekedjünk a szolgáltatást igénybe vevőkkel való viszonyban. A szociális munkás nem tekinthet úgy magára, mint aki a problémák szakértője; feladata az, hogy segítse a vele szakmai kapcsolatba kerülők megerősödési folyamatát; szociálpolitikai kontextusba helyezze ezt a folyamatot, így segítse megérteni azokat a társadalmi erőket, melyek a helyzetet befolyásolják.

A feminista szociális munka hangsúlyt fektet arra, hogy olyan női csoportokkal foglalkozzon, melyek tagjai valamilyen traumát szenvedtek el: menekülniük kellett, bántalmazták, fogva tartották, megalázták vagy megerősztakolták őket. A tapasztalatokat nemcsak érvényesítik a többi csoporttagok hasonló tapasztalatai, hanem a személyes anyag politikai vonatkozást is nyer ebben a folyamatban. A szociális munkás felelőssége, hogy felfigyeljen bármilyen, a szociális szolgáltatások keretében előforduló, a nők sérelmére megvalósuló gyakorlatra, és kezdeményezze ennek megváltoztatását – összegzi az *Encyclopedia* (1987) a szociális munka és a feminizmus közös jellemzőit.

1.2. A gondoskodás etikája – Selma Sevenhuijsen

Selma Sevenhuijsen (2003) filozófus a feminizmus és a szociálpolitika, szociális munka összefüggéseit a „gondoskodás etikája” fogalomkörében mutatja be. Cikkének kiindulópontja, hogy a holland társadalom két, egymással párhuzamosan futó és egymással összefüggő folyamatot élt át a 2000-es évek elején: a politika és a

gondoskodás helyszínének áthelyeződését. E két folyamat együttesen azt eredményezte, hogy a szociálpolitikának át kellett gondolnia korábbi alapfeltevéseit. Mivel mindannyian emberi kapcsolatokban élünk, és kölcsönös függőségben vagyunk egymástól, a gondoskodásnak, illetve az ehhez való jognak az állampolgári gyakorlat részévé kell válnia – hangzott a következtetés.

A gondoskodás sok országban az utóbbi időszakban került be a közpolitikák tematikájába; különféle problémák révén, állítja Sevenhuijsen (2003). Ilyen a szülés utáni szülői szabadságok kérdése, az idősekről való gondoskodás szükségessége, stb. A konkrét problémák megoldásával egy időben új gondolkodási keretet kell kialakítani, amihez jól felhasználható a „gondoskodás etikájának” fogalma, melyet korábban Tronto (1993), Young (1997), Kittay (1999) és Walker (1999) dolgozott ki.

Sevenhuijsen (2003) Bowens 1995-ben megjelent munkájára hivatkozva bemutatja, hogy a politikai konfliktusok már nem a nemzetállam keretei közt oldódnak meg, hanem a multinacionális vállalatok vezetői tanácsaiban, európai és más nemzetek feletti szervezetek tanácskozásain és ezek szüneteiben folytatott folyosói beszélgetések során, kutatóintézetekben és laboratóriumokban. A politikai erő így elszívárog a nemzetállamokból, mivel a döntésekért felelősök a parlamentáris demokrácia eszközeivel nem elszámoltathatók, a politikai rendszert „demokratikus deficit” jellemzi (Sevenhuijsen, 2003). Az állam nem képes többé ezeknek a folyamatoknak az irányítására, így a demokratikus kontroll és az elszámoltathatóság új mechanizmusait kell kidolgozni. Sevenhuijsen és Bowens új típusú irányításban, az interaktív közpolitikákban látja a megoldást: a korábbi, irányító és ellenőrző állam helyett reszponzív (válaszkész), támogató és szervező államra van szükség, melyben a „politikacsínálás” kétirányú folyamat: a politikusoknak aktívan meg kell hallgatniuk az állampolgárokat, és el kell számolniuk feléjük döntéseikkel. Ez az új demokratikus gyakorlat az aktív állampolgáriság eszméjén nyugszik, ahol az új dolgok kölcsönös együttműködés keretében alakulnak ki. Ebben a folyamatban a résztvevők elmondják, mi fontos az életükben, ugyanakkor megismerkednek mások történeteivel. Ebben a párbeszédben közös jelentések alakulnak ki, és ez a demokratikus társadalom fenntartásának egyik legfontosabb folyamata: az álláspontok ütközése, a közvélemény nyilvános vita során történő kialakulása. Az állampolgárok, mint a politikai közösség aktív tagjai meghívottak a vitában való részvételre; a döntéshozók felelőssége olyan intézményeket és szolgáltatásokat kialakítani, melyek megfelelő választ adnak a párbeszéd során megfogalmazott igényekre.

A politikai döntéshozatal áthelyeződéséhez hasonló folyamatokat figyelhetünk meg a gondoskodás terén is – írja Sevenhuijsen (2003). Az 1970-es évektől a gondoskodással kapcsolatos feladatokból sokat vesznek át a férfiak, párhuzamosan azzal, hogy a nők megjelennek a nyilvános szférákban. Utóbbiak közül egyre többen vállalnak fizetett munkát, megjelennek a kulturális és a politikai életben. A férfiak ugyanakkor részt vesznek a gyermekekről és más családtagokról való gondoskodásban; az állam pedig támogatja ezt a folyamatot. Míg korábban a jóléti állam a kenyérkereső férfi és a gondoskodó nő szerepmodelljét támogatta, az 1990-es évek közepétől viszont a munkavállalás és a gondoskodás nemektől független kombinációját. A korábban családi körben megoldott gondoskodási feladatok egyre inkább megjelennek a külvilágban, közösen megoldandó feladatokként, illetve piaci szolgáltatás formájában. A gyerekekről délután napköziben gondoskodnak, az ingázó munkavállalók a vasútállomáson működő tisztítóban adják le a tisztítandó ruhát, és hazafelé valami elvihető készített vásárolnak. A beteg és idős családtagokról való gondoskodásban a női hozzátartozókon kívül egyre inkább részt vesznek gondozószolgálatok, illetve bentlakásos intézmények. A várható átlagos életkor hosszabb, ugyanakkor új krónikus

betegségek jelentek meg, melyek nem a hagyományos értelemben vett gondoskodást teszik szükségessé, hanem olyan feltételek kialakítását, melyek lehetővé teszik a további munkavállalást.

A gondoskodás és a politikai döntések áthelyeződése nem egymástól független folyamatok, együttesen azt eredményezik, hogy a gondoskodás gyakorlata megváltozik; politikai viták témájává válik, hogy milyen gondoskodásra van szükség, és milyen módon lehet ezt a legoptimálisabban biztosítani (Sevenhuisen, 2003). Ehhez új infrastruktúrát kell létrehozni: egy olyan gondoskodó hálót, mely a lehető legkevesebb helyen lyukas. Ehhez egy olyan gondolati keret szükséges, melyben jól felhasználhatók a gondoskodás etikájának értékei – a szolidaritás, az odafordulás, a kölcsönösség, a közelség, az érzelmi válaszkészség, a kapcsolat, a másik ember iránti tisztelet és a vele való törődés. A nyilvános viták során kiderülhet, mennyire alkalmasak ezek az értékek arra, hogy a gondoskodás minőségéről szóló vitát irányítsák. Egyben összehasonlíthatók olyan ismerősebb politikai értékekkel, mint a szolidaritás, az igazságosság és a hasznosság, melyeket viszont a gondoskodás etikájának szemszögéből vizsgálhatunk. A gondoskodás etikájának szempontjai szintén kiterjesztendők olyan területekre, melyeket korábban nem vizsgáltak ebből a nézőpontból: ilyen az intézmények személyzeti politikája, a környezettervezés, az oktatástervezés és a nemzetközi együttműködés minősége. Ehhez olyan közszereplők kellene, akik tekintettel vannak az emberi kapcsolatokra, és az emberek egymás iránti elköteleződésére. A „gondoskodó állampolgársághoz” olyan gyakorlat kialakítására van szükség, melyben mindannyian adjuk és kapjuk a mások iránti törődést; a két oldal párbeszédet folytat egymással, a mindennapi gondoskodás és a törődés integráltnak jelenik meg és ilyen módon hozzájárul egy új formában működő jóléti állam kialakulásához. Ekkor az olyan fogalmak, mint a közösségi munka, az idősekről való gondoskodás, a gyermekvédelem, stb. a korábbtól eltérő jelentést kapnak (Sevenhuisen, 2003).

A függetlenség az első legfontosabb érték, melyet a gondoskodás etikája megkérdőjelez. A gondoskodás etikája szerint az emberi természetnek nem központi értéke az individuális függetlenség, ennél fontosabbak a kölcsönös kapcsolatok és az egymás iránti elköteleződés. A gondoskodási etika központi megfontolása, hogy a jó minőségű élethez elengedhetetlenül szükségesek a másokkal való kapcsolatok, melyekben kölcsönösen törődünk egymással, noha ennek mértéke és formája mindenkinél különböző lehet. Alapvető szempont azonban, hogy mindenki képes másokról gondoskodni. Az autonómia ebben a felfogásban csak kapcsolatokban létezhet. A szelf kialakulásához is mások kellene, akik felismerik és megerősítik önmagunk érzését, értékelik jelenlétünket és segítik a bennünk rejlő lehetőségek kibontakozását.

Sevenhuijsen a gondoskodásról Tronto (1993) nyomán mint folyamatról és gyakorlatról gondolkodik. A gondoskodás fogalma a legáltalánosabb szinten minden olyan tevékenységre utal, mellyel valamit fenntartunk, vagy jobbítunk a világban annak érdekében, hogy jobb minőségű életet élhessünk; a gondoskodás irányulhat testünkre, lelkünkre, környezetünkre. A gondoskodás folyamatának négy elkülöníthető dimenziója van (Sevenhuisen, 2003). Az első a gondoskodás szükségletének felismerése (*caring about*), melyhez figyelmesség és érzékenység kell, hogy észrevegyük a szükségleteket, és megértsük a másik nézőpontját. A második dimenzió a gondoskodás során a szükséges lépések megtétele (*taking care of*), hogy a felismert szükséglet nyomán legyen bennünk elegendő elszántság és képesség a lépések megtételére. A folyamatos gondoskodás (*care giving*) biztosítja, hogy a felismert szükségletek kielégítése hosszabb időszakon keresztül is megtörténjen. Ennek feltétele, hogy legyenek források és megfelelő kompetenciával rendelkező szakemberek ehhez. A gondoskodás elfogadása (*care receiving*) a gondoskodó és a másik ember (akiről az előző gondoskodik) közötti interakció, amiben nagyon fontos a gondoskodó reszponzivitása ahhoz, hogy a folyamat elégedettséget kelthessen.

A figyelmesség, a felelősség, a kompetencia és responzivitás az a négy legfőbb érték, mely a jó gyakorlat alapját adja. Ebben a megközelítésben a gondoskodás a társadalmi élet különböző szegmenseiben jelenik meg, és nem női princípium, amit romantikus felhangokkal a magánszférába utalhatunk. A gondoskodás ebben a felfogásban politikai fogalom (Sevenhuisen, 2003). A szociálpolitikának figyelembe kell vennie, hogy a kiszolgáltatottság, a sérülékenység olyan realitás, amit életünk során mindannyian megtapasztalunk. Ezekben a helyzetekben a felelősség és a bizalom központi jelentőségű, amit mindenféle döntés során figyelembe kell venni.

A bizalom mindig együtt jár a hatalommal és a felelősséggel. Ha valaki megbízik a másikban, akkor ezzel rábízta magát annak jóindulatára, kompetenciájára és ítélőképességére. Akiben megbíznak, annak a másik ember kiszolgáltatottságával kell szembenéznie, hatalmát kreatív és pozitív módon felhasználni, figyelni a kiszolgáltatott ember jólétére. A gondoskodás etikájában az emberek közötti kapcsolatok nem csak empirikus előfeltételek, hanem fontos értéket is jelentenek.

A gondoskodás olyan terület, mely nem működhet „intézményesített empátia” nélkül, anélkül, hogy a másik ember nézőpontját tudatosan figyelembe vennénk. A gondoskodás kommunikatív jellege miatt nem alakul ki merev szereposztás a folyamat egyes szereplői között. Iris Marion Young (1997), amerikai filozófus *aszimmetrikus reciprocitás*nak nevezi az ilyen helyzetet; a fogalom jól használható a gondozás etikájában. E felfogás azon alapul, hogy sohasem tudjuk teljes mértékben a másik szemével nézni a világot, de nyitottnak kell lennünk arra, hogy egyedi, megismételhetetlen nézőpontját megismerjük, és a gondoskodás során kölcsönös megértés alakuljon ki. Ehhez respektálni kell a másik ember álláspontját, el kell ismerni, hogy az emberek sokféleképpen élhetnek, az időszaktól, társadalmi státuszuktól, testi és szellemi állapotuktól, egyéni élettörténetüktől függően. Young szerint a másik felé nyitottnak lenni „adomány”, ami nem azért jön létre, mert a másiktól várunk valamit. Ehhez egy olyan interperszonális térre van szükség, melyben megkülönböztethetjük magunkat a másiktól, felismerhetjük a különbségeket, figyelmesen meghallgathatjuk a másik embert és dialógus alakulhat ki közöttünk. A szociálpolitika feladata ebben a felfogásban az, hogy olyan tereket, olyan alkalmakat hozzon létre, ahol párbeszéd jöhet létre azok között az emberek között, akik valakinek vagy valaminek a jólétéről gondoskodni szeretnének, felelősséget éreznek iránta, és bizalommal közelítenek a kérdéshez.

Sevenhuisen (2003) szerint a holland kormány emancipációt célzó politikája az 1990-es évektől törekszik arra, hogy egyenlőbben ossza el a fizetett és nem fizetett munkát a férfiak és a nők között. Ezt kezdetben esélyegyenlőségi szempontokkal indokolták: a nők akkor tudnak sikeresen munkát vállalni otthonukon kívül, és ezzel gazdasági függetlenségre szert tenni, ha a férfiak is részt vesznek a hagyományosan női munkának tekintett gondoskodásban. Másfajta érvek is támogatják ezt a felfogást: optimálisabban kell felhasználni az emberi erőforrásokat, és bevonni a nyilvános szférában végzett, fizetett munkába az egyre képzettebb női munkaerőt. Az utóbbi időben többször hivatkoznak arra, hogy az állampolgárok, férfiak és nők egyenlően akarják megosztani egymás között a fizetett, kívülvilágban végzett munkával és a gondoskodással kapcsolatos feladatokat. Ez a felfogás szakít azzal a korábbi hagyománnyal, mely csak a fizetett munkát tekinti a társadalmi részvétel forrásának. Mivel a gondoskodás mindannyiunk életének része – néha mi gondoskodunk másokról, máskor mások gondoskodnak rólunk – így a gondoskodás önmagában politikai megfontolások tárgyát képezi (Sevenhuisen, 2003). A gondoskodás a társadalmi igazságosság kérdésével is összekapcsolható: fontos, hogy egyes aspektusai ne kizárólag bizonyos csoportokhoz kötődjenek, a nyilvános vitákban minden érintett hallathassa a hangját, elmondhassa, mire van szüksége ahhoz, hogy jó minőségű életet élhessen.

Ezeket az alapfeltevéseket elfogadva a szociálpolitikának is változnia kell: nem alapozhat kizárólagosan az individuumra, annak önrendelkezési jogára, hanem a kapcsolatokban élő embert kell figyelembe vennie (Sevenhuisen, 2003). Ez azt is jelenti, hogy a gondoskodásról, mint életünk egyik elkerülhetetlen aspektusáról a saját magunk jogán kell gondolkodnunk, nem tekinthetjük csak a fizetett munkát lehetővé tevő tevékenységnek. A gondoskodás etikája a gondoskodás kapcsolati, relációnális természetére, kontextuális jellegzetességeire teszi a hangsúlyt.

A szociálpolitikának sokféle gondoskodási formával kell számolnia; a családon belül, informális forrásokból származó gondoskodást is támogathatja, főleg hosszabb távon fennálló gondozási szükségletek esetében. Fontos, hogy mindenki választhasson a neki, a helyzetének megfelelő gondoskodási formák közül. Az ember absztrakt, individuális felfogásával szemben figyelembe kell venni a másoktól való függőség konkrét formáit, és az autonómiát az emberi kapcsolatok kontextusában értelmezni – érvel Sevenhuisen (2003).

Az idősödő társadalmakban kevesebb forrás jut az idősek ellátására, a nyugdíjakra, a közegészségügyre, illetve a gondoskodás más, közös forrásokból biztosított formáira, amelyekről általában a generációk közötti szolidaritás fogalmaiban gondolkodunk. Ugyanakkor, pontosan e források előteremtése érdekében is szükség van a nők bevonására a házon kívüli, fizetett munka világába. Ennek következtében azonban a társadalom egésze egy gondoskodási hiattussal (*care gap*) találja szembe magát (Sevenhuisen, 2003).

A gondoskodás etikája arra ösztönöz bennünket, hogy ezekről a kérdésekről az emberi kapcsolatok fogalmaiban gondolkodjunk. Margaret Urban Walker (1999) amerikai filozófus felhívja a figyelmünket arra, hogy ha az egyéni életpályát olyan individuális projektnek tekintjük, melyben folyamatosan újradefiniáljuk saját magunkat, akkor ebben az önmeghatározás, az önkontroll, az önirányítás fogalma igen nagy hangsúlyt kap. Ebben a modellben alig van helye annak, hogy másokról gondoskodunk, vagy mások gondoskodnak rólunk, ami pedig mindennapi életünk elkerülhetetlen része. A gondoskodás sokszor láthatatlan, nem fizetett munka, amire nem lehet karriert építeni, ami ugyanakkor mindenképpen szükséges az élethez. Ez a gondolat szembesít bennünket emberi létünk nehéz oldalával, kiszámíthatatlanságával, testünk és lelkünk tökéletlenségeivel, létünk végességével, sérülékenységeivel és kiszolgáltatottságunkkal.

Walker (1999) szerint az életpálya individuális, lineáris jellege (életpálya, karrier) helyett az élet közösségi jellegét kell hangsúlyoznunk, mivel életünk során változó elköteleződésekben, de folyamatosan kapcsolatokban élünk; a jelentés kialakításában, a visszaemlékezésben és az előre tekintésben többen, együtt veszünk részt.

A szociálpolitikának figyelembe kell vennie a politikai döntések és a gondoskodás helyszínének, formáinak változását, sokféle gyakorlattal, és „gondoskodó állampolgárisággal” (*caring citizenship*) kell számolnia (Sevenhuisen, 2003). Ennek megfelelően az állam szerepe is változik: új feladatkörében regisztrációs, valamint felügyeleti szerepeket lát el.

A gondoskodásnak mindig marad egy privát dimenziója, intimitása; elsődleges kapcsolat, amit erős érzelmek mozgatnak és vesznek körül, ahol nem vonulhatunk vissza a másokkal való kapcsolattól, csak a magunk módján mozoghatunk benne. A gondoskodás, mint demokratikus gyakorlat szoros kapcsolatban áll mindennapi morális és mentális habitusunkkal. Ebben az összefüggésben a gondoskodó állampolgáriság azt jelenti, hogy jogunk legyen a gondoskodáshoz szükséges időre, így helyet teremthessünk ennek az életünkben (Sevenhuisen, 2003).

1.3. Pszichoanalízis és feminizmus (I.):

A lányok és fiúk eltérő szocializációja – Nancy Chodorow

A kulturális antropológus Margaret Mead (1949) megfigyelései szerint a lányok rögtön születésük után elkezdik a női identitás kialakítását az anyjukkal történő azonosulás révén, ezzel szemben a férfi identifikáció fejlődése a megkülönböztetésen alapul. A fiúk is azonosulnak anyjukkal, hiszen függő helyzetben vannak tőle, de ez nem segíti elő férfi identitásuk kialakítását. A fiú „legelső élménye önmagáról, hogy ő maga másmilyen lény, nem olyan, mint az anyja, nem olyan, mint azok az emberek, akik kézzelfogható módon, közvetlenül, saját testükből gyerekeket tudnak létrehozni.”¹⁰⁰ (Mead, idézi Chodorow, 2000, 50. oldal)

Chodorow (2000) szerint a lányok szocializációjával elsősorban az a probléma, hogy olyan identitást alakítanak ki, melyet a társadalom nem értékelt magasra. Nekik nem kell folyamatosan bizonyítaniuk női identitásukat, nem kell versenyezniük érte, nem előírás számukra az asszertivitás és a sikeresség. A nők beletörődnek az alárendeltségbe, elsősorban és csaknem kizárólag családjukon és gyerekeiken keresztül létezhetnek, míg a férfiakra az én könnyedebb és változékonyabb felfogása jellemző, ami együtt jár a hagyományosan női munkának tekintett családi, gyermeknevelési feladatoktól való távolmaradással. Chodorow szerint *„Amíg a férfiak nem járulnak hozzá a szocializációhoz, nem nyújtanak elérhető és kézzelfogható szerepmodelleket, a nők továbbra is olyan fiúkat fognak felnevelni, akiknek a nemi identitása a saját maguknak és a kívülvilágban rejlő nőiség leértékeléséből fakad, és olyan lányokat, akik kénytelenek lesznek elfogadni alacsonyrendű helyzetüket és továbbra is »termelik« a férfiakat, akik tovább éltetik és átörökítik azt a rendszert, ami lealacsonyítja őket.”* (2000., 64. oldal)

Chodorow a lányok és fiúk eltérő szocializációjának magyarázata során Aries (1987) gyermekkor-felfogására támaszkodik. A lányok a női szereptevékenységeket az anyjukkal való kapcsolat során közvetlenül megfigyelhetik. Azonosulnak értékeivel, személyiségvonásaival, viselkedésmintáival, és észrevétlenül, fokozatosan sajátítják el a mindennapi életben való boldogulás technikáit. A gyermekkor szocializáció során a fiúk „gyermekekké” váltak, a lányok viszont továbbra is „kicsi nők” maradtak. Aries (1987) szerint gyermekkor kialakulásából elsősorban a fiúknak származott haszna, mivel a lányok továbbra is a hagyományos életmód szerint éltek a felnőtt nőkéhez hasonló életet; a férfi civilizáció több elemét a nők később vették át. A változás először a középosztálybeli fiúknál következett be az iskolázással, valamint azzal, hogy olyan munkát végeztek, amit nem lehetett gyerekkorban elkezdni. Ezzel szemben a lányok és az alacsonyabb társadalmi állású fiúk változatlanul szüleiktől tanulták meg a munkát, és fiatalabban kezdtek dolgozni. A modern társadalomban azonban egyre kevesebb apa tudja mesterségét, szakértelmét közvetlenül átadni a fiának – ez a feladatot egyre inkább az iskolarendszer veszi át.

Chodorow (2000) szerint a lányok életében sokáig kevésbé volt fontos az iskola, mivel továbbra is anyjuktól sajátították el a nőiességet, a feleség- és anyaszerepet, ebbe az iskola általában nem, vagy igen kis mértékben kívánt beleavatkozni. A nők valamilyen családi kapcsolatban definiálódtak: egy nő valakinek az anyja, felesége, lánya, stb. Chodorow szerint azonban a nemek közötti különbségek nem abszolút, megváltoztathatatlan jellegzetességek, hanem társadalmi és lélektani folyamatok során alakulnak ki, emberi kapcsolatok során, születésüinktől kezdve, illetve már azt megelőzően is. E folyamat bemutatása során Jacques Lacan (1998) elméletét

¹⁰⁰ A Chodorow könyvéből idézett részleteket Csabai Márta fordította.

tekinti kiindulópontnak, aki szerint olyan „szexuális és nyelvi környezetbe születünk bele, mely megelőzi létezésünket, és kikerülhetetlenné teszi a fejlődésünk során követendő irányvonalat. Az ember a világban csak a szimbolikus rendbe, a nyelvbe és a kultúrába való belépés révén foglalhatja el helyét, mint szubjektum” (Lacan, idézi Chodorow, 259. oldal). A szimbolikus rendbe való betagozódás már születésünk előtt elkezdődik, a születendő gyerekekre vonatkozó szülői vágyakkal és aggodalmakkal, reményekkel és félelmekkel, az előző generációk családi mítoszok formájában átörökitett tapasztalataival.

1.4. Pszichoanalízis és feminizmus (II.):

A lánytestvérek szerepe a szocializációban – Terry Apter

Terri Apter (2011) kiindulópontja Chodorowéhoz hasonló: ő is azt hangsúlyozza, hogy a nők számára a másokkal való törődés és a lelki, szellemi alkalmazkodás a szelf lényeges része. A szeretet és a ragaszkodás viszont gyakran keveredik versengéssel és irigységgel, ami bűntudatot okoz, illetve alacsony önbecsülés forrása lesz. A hagyományos pszichoanalízis elsősorban a szülő-gyermek kapcsolatra fókuszált, a huszadik század végén azonban a testvérkapcsolatok kerültek a figyelem középpontjába. A testvérek közötti kapcsolat korábban azért nem kapott elég figyelmet, mert a lélektan korábban kevésbé, vagy egyáltalán nem figyelt oda a nők tapasztalataira.

A stresszt általában a „*Menekülj vagy harcolj!*” parancsával összefüggésben értelmezik, mert a férfiak viselkedését rendszerint ez határozza meg. A nők azonban másképp reagálnak a veszélyre. A nők stresszre adott válasza így hangzik: „*Védelmezz és barátkozz!*” Az állatvilágban ragadozó közeledésére a nőtények kicsinyeikhez mennek, és csoportokba verődve próbálnak védelmet nyújtani. Veszélyhelyzetben a nők elsősorban gyermekeiket védik, és összefognak más nőkkel, hogy együtt erősebbek legyenek. Ez a példa jól mutatja, hogy a versengésen kívül a gondoskodás és az együttműködés is alapvető szerepet játszik a túlélésben, a fennmaradásban – hangsúlyozza Apter.

A lánytestvérekkel való kapcsolat során rendkívül nyugtalanító tapasztalatokat szerezhetünk az emberi kapcsolatokról, megtanulhatjuk, hogy lehet egyszerre szeretni és gyűlölni ugyanazt az embert (Apter, 2011). A testvér megszületése az idősebb gyermekből gyakran szomorúságot vált ki, aminek sokszor sem a gyermek, sem a szülők nem érti az okát. A testvéri trauma az a primitív félelem, amit a nagyobb testvér él át, aki tudattalanul attól tart, hogy valaki más veszi át a helyét, jogai csorbulnak, meg kell osztania valakivel eddigi kiváltságain. Egy testvér megszületése teljesen átrendezi a nagyobb gyerek körül a világot, jobban, mint amit még fel tudna fogni. Nyugtalanító és fájdalmas tapasztalat akkor is, ha a szülők próbálnak fokozottan törődni az idősebb gyermekkel.

A trauma szimbolikus szinten történik meg, és mint minden trauma, ez is folyamatosan jelen van, szinte vég nélkül ismétlődik, nem tud a múlt részévé válni. Életünk során ismétlődően olyan eseményeket élünk át, melyek ezt a korai traumát idézik fel. A legidősebb gyermek megszokta, hogy ő az egyetlen gyermek, amikor azonban testvére születik, az egész világ alapvetően átrendeződik körülötte. Szorongani kezd, megkérdőjeleződik benne, hogy a családi kapcsolatai elég biztonságosak-e, és az ő helye elég szilárd-e. A testvérek fenyegetést jelentenek egymásra, kiváltképp a családon belüli hasonló helyzetük, közös háttérük és személyes kapcsolataik miatt. A testvérek elvehetik tőlünk korábbi pozíciónkat, alááshatják identitásunkat.

Minél közelebb áll hozzánk a testvérünk, minél inkább hasonlítunk egymásra, annál erősebb lehet az irigység (Apter, 2011). Ugyanakkor ezek az érzések ellentétben állnak a lányoktól elvárt szolidaritással és büntudatot kelt, hogy legszívesebben eltüntetnénk valakit, akit egyébként szeretünk. Rettegünk attól, hogy ártunk neki, a vele szemben érzett neheztelésünket megpróbáljuk elfojtani, ha ez nem sikerül, akkor tehetetlennek és kiszolgáltatottnak érezzük magunkat.

A szeretet elvesztésétől való félelem, a vetélkedéssel járó ambivalencia és az irigység ugyanakkor nagyon fontos szerepet játszik saját fejlődésünkben. Az a megrázkódtatás, amit akkor tapasztalunk meg, mikor kiszorítanak korábbi pozíciónkból, *„hozzájárul ahhoz, hogy a nyers önimádatot (önmagunknak mint a világ közepének nyers érzékelését) az önazonosság egy összetettebb felfogásával váltsuk fel. (...) Ebből a sérülésből születik meg az önbecsülés, mivel ekkor fogjuk fel, hogy akik és amik vagyunk, azt meg kell határozni és meg kell valósítani, aztán újrafogalmazni”*¹⁰¹ (Apter, 2011, 43. oldal). Ekkor értjük meg, hogy nem vagyunk a világ közepe, csak egy ember a többi közül. Újra és újra el kell fogadnunk, hogy helyünket megosztjuk másokkal. Társadalmi környezetünk folytonosan változik, ennek megfelelően folytonosan újra kell definiálnunk, hogy kik vagyunk és milyen helyet foglalunk el a másokkal való kapcsolatunkban. A fejlett, nyugati országokban élő emberekben erősen él az az igény, hogy egyszerűnek és megismételhetetlennek, mindenki mástól különbözőnek lássák magukat. A testvéri trauma viszont azzal szembesít bennünket, hogy valaki más pótolhat, helyettesíthet, pozíciónk nem egyedülálló. A lányok sokszor törekednek arra, hogy a testvérükétől eltérő identitást alakítsanak ki és ezt általában azzal érik el, ha valamilyen egyedi szerepre formálnak jogot a családban.

Apter (2011) kiemeli, hogy a testvéri traumában megjelenő félelmek: a legyőzetéstől és a szeretet elvesztésétől való félelem nagyobb szerepet játszanak a lányok szocializációja során; a fiúk fejlődési modelljében ezek az érzések kisebb hangsúllyal vannak jelen. A nők sokszor rettegnek amiatt, hogy elveszthetik a szeretetet, ha esetleg agresszívak lennének másokkal szemben: ezek azért különösen fontos aggodalmak, mert a nők számára elsődlegesen fontos a többi emberrel való kapcsolat. Apter hasonlóan gondolkodik ebben a kérdésben, mint Chodorow: szerinte a lányok elsősorban a többi emberrel való kapcsolatuk viszonylatában határozzák meg saját magukat, míg a fiúk nagyobb érzelmi távolságot tartanak, és jobban elkülönülnek. A nők döntéseik során inkább figyelembe veszik személyes kötelezettségeiket, valamint mások szükségleteit, mint a férfiak. Magas szintű kooperációt várnak el a többi embertől, a férfiaknál jobban törekkenek megegyezésre és szolidaritásra, kevésbé értékes számukra a társadalmi rang vagy hatalom.

1.5. A fogyatékoság és a feminizmus – Susan Wendell

Wendell (2011) kiindulópontja, hogy ha nem vesszük tudomásul a testi lét teljes valóságát – a kínos, kulturálisan leértékelt aspektusokat is –, azzal azt a mítoszt erősítjük, hogy uralmunk alatt tartjuk a testünket, olyanná alakítjuk, amilyenné szeretnénk: nem leszünk betegek, elkerül a fogyatékoság, a magatehetetlenség és a halál. Ezeket a napjainkban igen népszerű mítoszokat a nyugati orvostudomány vagy éppen az alternatív gyógy módok szemléletmódjával támasztjuk alá; ha mégis megbetegszünk vagy fogyatékosá válunk, akkor úgy érezzük, hogy ezt csak magunknak köszönhetjük, mivel valamit elrontottunk az életünkben. E mítoszok szerint a megfelelően élő

¹⁰¹ Apter könyvének idézett részleteit Cseke Henrietta fordította.

emberekkel nem történhetnek rossz dolgok; azok lesznek betegek, akik megérdemlik, akik keresik a bajt, nem élnek normális életmódot, vagy rettegnek a betegségtől, ami aztán – mint sok félelem – beteljesedik. A szerző szerint szembe kell néznünk azzal, hogy előbb-utóbb mindannyian fogyatékosok leszünk. Az öregedés vagy egy betegség fogyatékosná tesz, fáj valamink, nem tudunk úgy mozogni, olyan tevékenységeket végezni, mint azelőtt, mindennapi életünk folyamatos küzdelemmé válik a korábban adottnak vett, eleminek tekintett dolgokért. A fogyatékoság nem tesz „mássá”: idővel mindannyian hasonló tapasztalatoknak nézhetünk elébe, ha csak meg nem halunk fiatalon. Ez a felfogás nem csak a fiatal és egészséges testet tartja elfogadhatónak. Jól tudjuk, hogy ha nem ér semmilyen betegség, vagy baleset, akkor is nagy esélyünk van rá, hogy idős korunkban valamilyen fogyatékosággal kell élnünk. Ha a fogyatékoság nélküli életet ideiglenesnek tekintjük, akkor elemi érdekünk olyanná alakítani a társadalmat, amiben a már fiatalon is fogyatékosággal élők is részt tudnak venni – írja Wendell.

A betegségek, sérülések nem önmagukban okozzák a fogyatékoságot, hanem azokkal a kulturális tényezőkkel együtt, *„amelyek meghatározzák a normalitás sztenderdjét, hogy mit tekintünk normálisnak, és a részleges kizárástól a teljes kirekesztésig büntetik azokat, akik nem tesznek eleget az elvárásoknak”*¹⁰² (Wendell, 2011, 38. oldal). Napjainkban fontos a gyorsaság, a nem fogyatékosággal élők türelmetlenek lesznek a sérült vagy idős embertársaik lassúságától. Holott az ő tempójukhoz való alkalmazkodás lehetővé tenné, hogy sokféle tevékenységet a testi vagy szellemi képességeikben korlátozott emberek is el tudjanak végezni. Korábban elfogadható volt, hogy lelassulunk, ahogy idősödünk, ma azonban tartanunk kell ennek következményeitől: ha nem hirtelen halunk meg, életünk során biztosan bekerülünk egy alárendelt csoportba.

A fenti példa jól mutatja, hogy a fogyatékoság társadalmi konstrukció; a társadalmi feltételeket az aktuálisan nem fogyatékosággal élők elvárásaihoz igazítják. A fogyatékosággal élő nőknek például gyakran azt tanácsolják, hogy ne szüljenek gyereket, mert nem tudják olyan módon gondozni és nevelni a kicsiket, mint a többség. A fogyatékosággal élő nők azonban más módon képesek a gyermekneveléshez kapcsolódó feladatokat – vagy ezek döntő többségét – elvégezni, de ehhez a nem fogyatékos társadalomnak bizonyos mértékben alkalmazkodnia kellene.

Wendell (2011) felhívja a figyelmet arra, hogy a magán- és a közélet kettéválásával a nők és a gyerekek rendszerint a magánszférába kerülnek, csakúgy, mint a betegek, az öregek és a fogyatékosággal élők. A közélet az erős, fiatal, termelékeny, hibátlannak tűnő testű emberek számára van fenntartva, míg a betegséget, a pihenést, a gyógyulást, a fájdalmat, a halált, a nem jól működő testet a magánélet szférájába száműzzük, elrejtjük és szeretnénk megfedkezni róla. Rendszerint megütközést kelt, ha fájdalommal, betegséggel, rosszul működő testtel megjelenünk a nyilvánosság előtt, mert ez a többieket szembesíti saját sérülékenységünkkel, a világ kettéválásával, hasadásával. A fogyatékos vagy beteg ember jelenlétével láthatóvá válnak azok a nehézségek, melyeket mindennapjai során átél, nem lehet elrejtteni pusztán azért, mert nincs társadalmilag elfogadott módja e tapasztalatok kifejezésének. Épp emiatt nehéz megjelenni fogyatékosként vagy betegként a nyilvánosság előtt, mert ezt a társadalom magánügynek tartja, így azonban sok embert kizár a nyilvános szférából.

Wendell nem állítja, hogy a fogyatékoság kizárólag társadalmi tényezőkre vezethető vissza, de azt igen, hogy *„a biológiai különbségre adott társadalmi válasz és annak kezelése a biológiai valóságból fogyatékoságot csinál, és*

¹⁰² Susan Wendell könyvének részleteit e cikkben Vándor Judit fordításában idézzük.

meghatározza a fogyatékossg természetét és súlyosságát” (2011, 42. oldal). A fogyatékossg dekonstruálásához meg kell változtatnunk a perspektívát, környezetünket a problémák forrásának és egyben megoldásának kell tekintenünk. A fogyatékossg (legyen az biológiai eredetű, vagy okozhatta baleset, betegség) nem tekinthető személyes és családi felelősségnek; a társadalom felelőssége, hogy mindent megtegyen a fogyatékossgból eredő hátrányok csökkentéséért. Nem a fogyatékossggal élő embertől kell elvárni, hogy óriási erőfeszítéssel önerőből legyőzze az előtte álló akadályokat, melyek gátolják abban, hogy aktívan részt vehessen a társadalom életében. Ezt a szemléletet jól mutatja, milyen csodálattal vesszük körül azokat a „hősöket”, akik emberfeletti küzdelem árán felülkerekednek hátrányos helyzetükön. A fogyatékos hősök heroikus erőfeszítései megnyugtatók a nem fogyatékossggal élőket, mert fenntartja bennük azt az illúziót, hogy sérülten is uralkodni lehet a test felett, hiszen ezek az emberek olyan teljesítményeket érnek el, amire a nem fogyatékossggal élők sem képesek. A fogyatékossggal élők családtagjaival szemben ugyanakkor erős az elvárás, hogy fogyatékos hozzátartozójuk igényeit és szükségleteit kielégítsék, akár saját szükségleteik feláldozása árán is. Gyakran feltételezik, hogy a fogyatékossggal élő gyerekek édesanyjának mindent alá kell rendelnie gyermeke igényeinek. Ugyanakkor előfordul az is, hogy a szülőket hibáztatják a gyerek fogyatékossgáért, a kezelés sikertelenségéért, vagy azért, ha a gyerek nem válik függetlenné. A fogyatékossggal élő gyerek anyja nagyon erős intézményesített kontrollnak van kitéve, sokféle ellenőrzés és ítélkezés veszi körül.

Wendell (2011) szerint a stigmatizálásnál sokkal termékenyebb, ha Simone de Beauvoir (1969) nyomán a „másik” fogalmát használjuk a fogyatékossggal élő emberek helyzetének megértéséhez. Beauvoir szerint a férfiak úgy tekintenek nőkre (és a nők önmagukra), hogy „*a Férfi a lényeges, a Nő a lényegtelen, a Férfi az alany, a Nő a más*” (Beauvoir, idézi Wendell, 57. oldal). A saját magunkkal kapcsolatos, elfogadhatatlan képet a „másoknak” tartott csoportra vetítjük. Hasonló projekciók gyakran fordulnak elő olyan helyzetben, ahol a nagyobb hatalommal rendelkező csoport úgy tekint saját magára, mint ha létezmódja az emberiség egyedüli paradigmája lenne. Amikor egy bizonyos embert „másnak” tekintünk, és egy csoportba soroljuk, akkor mint tapasztalataink tárgyaként viszonyulunk hozzá, elsősorban szimbólumnak tekintjük, aki valamilyen elutasított, esetleg rettegett tulajdonságot hordoz. Az így létrehozott „másik” nem a tapasztalatok alanya, akivel azonosulhatunk, akivel tapasztalataink alanyaként léphetnénk kapcsolatba; olyasmit szimbolizál, amit elutasítunk, amitől félünk. Az aktuálisan nem fogyatékossggal élő emberekben a fogyatékossggal élők, a krónikus vagy gyógyíthatatlan betegségben szenvedők gyakran a tökéletlenségtől, a test feletti kontroll elvesztésétől való félelmet, a sérülékenységtől, a kiszolgáltatottságtól, a gyengeségtől, a fájdalomtól és a haláltól való retteget idézik fel – írja Wendell.

A szerző emlékeztet arra, hogy a fogyatékossgot gyakran a tehetetlenséggel, a tragikus veszteséggel, a függőséggel, a passzivitással hozzák összefüggésbe. Azokban az országokban, melyekben a nyugati természettudomány és orvostudomány kulturális hatalommal rendelkezik, erősen él az a mítosz, hogy az ember irányítani és ellenőrizni tudja a természetet. Ebben az összefüggésben a fogyatékossggal élő és a beteg ember folytonosan ennek a hiedelemnek a kudarcára emlékeztet: arra, hogy a természettudomány és az orvostudomány nem képes megvédeni a betegségektől, a fogyatékossgtól és a haláltól. A fogyatékossggal és tartós betegségekkel élők lesznek azok a „mások”, akiket legszívesebben elfelejténénk. Ahol fontos az ellenőrzött, szinte tökéletes test, ott a fogyatékossggal, betegséggel élő emberek tökéletesen „mások” lesznek. Egyre inkább uralni és kontrollálni szeretnénk a testünket, tökéletesíteni akarjuk, és ha ez nem sikerül, szorongunk és szégyenkezünk. Féltünk, hogy kicsúszik ellenőrzésünk alól, hogy eltérünk az ideáltól. A fegyelmező módszereket: „*a fogyókúrát, a testedzést, az arckifejezés ellenőrzését, a megfontolt, kimért mozgást, a testszörzet eltávolítását, a bőrápolók*

használatát, a fodrászt, a «megfelelő» kozmetikumok «megfelelő» alkalmazását senki nem kényszeríti a nőkre (...) A nőiesség fegyelmező erői «intézményfüggetlenek», többségünk már társadalmilag internalizálta ezeket» (Wendell, 2011, 79. oldal).

Mivel az emberi élethez elválaszthatatlanul hozzá tartozik a segítség, így az ember nem teljesen autonóm, mindig a másokkal való viszonyban kell értelmezni. Nem mindig van szükségünk mások segítségére, de az autonómia csak az után alakul ki, hogy korai éveinkben hosszú ideig függtünk másoktól, és sok tekintetben sohasem leszünk teljesen függetlenek. Hol segítünk, hol rajtunk segítenek mások, törődünk másokkal és mások törődnek velünk: az ember interdependens lény. Ebben az összefüggésben érthető meg autonómiánk és a másoktól való kölcsönös függésünk.

1.6. A női csoportok jellegzetességei – Brigitte Dorst

Brigitte Dorst (1996) szociális munkások szupervíziós csoportjainak megfigyelése alapján arra a következtetésre jutott, hogy másképpen működnek a csak nőkből vagy csak férfiakból álló, illetve a vegyes összetételű csoportok. Kiindulópontja az a megfigyelés, hogy másként viselkedünk, másképp beszélünk velünk azonos neműek társaságában, és máshogy, ha a másik nemhez tartozók is jelen vannak. A női csoportok légköre rendszerint melegebb, nyitottabb, kevesebb bennük a félelem, többször beszélnek személyes témákról, és ezek általában komoly érdeklődést váltanak ki. A női csoportok kooperatívabbak abból a szempontból is, hogy a felmerülő témákat gyakran hozzákapszólják a korábban elhangzottakhoz. Sokszor esik szó különféle sérülésekről, családi eseményekről, betegségekről, testi változásokról.

A vegyes csoportok tagjai általában versengenek egymással azért, hogy ki kapjon szót, végül aztán inkább a férfiak által felvetett témákat tárgyalják részletesebben, a női tapasztalatok kisebb teret kapnak. Vegyes csoportokban a nők általában nem hoznak szóba „női” témákat, megkímélik ettől a férfi csoporttagokat és a vezetőt.

A férfiak számára az intimitással összefüggő témák fenyegetőbbek, a nők számára azonban inkább az autonómia, az elkülönülés jelent problémát. Sok szupervíziós csoport emiatt a leválással, a kapcsolatok felbomlásával foglalkozik.

A női csoportokban elvárás, hogy a tagok megértéssel, beleérzéssel, empátiával – a tápláló és védő anya tulajdonságaival – viszonyuljanak egymáshoz. Szintén fontos igény, hogy a csoporttagok megfogalmazhassák szükségleteiket, felfedezhessék saját agresszivitásukat, elhatárolódhassanak, ha ezt szükségesnek érzik. Sokszor nehéz szembesülni azzal, hogy az elfojtásokban rengeteg fájdalmat és gyűlöletet raktározunk el. A csoport lehetőséget ad arra, hogy ezzel védett közegben szembenézzünk, és új viselkedésformákat próbálhassunk ki.

A csoportban gyakran megjelenik a bűntudat, ami ebben az archetipikusan anyai közegében viszonylag könnyen vállalható. Fontos ugyanakkor, hogy a csoport tagjai különbséget tegyenek a jelen lévő szimbolikus anyák és az ezt a szerepet betöltő reális nők között.

Durst (1996) szerint a női csoportok tagjai gyakran együtt félnek, együtt lehetnek elcsigázottak, közös ellenséget láthatnak, vagy együtt szenvednek Hamupipőke komplexusban¹⁰³. A női csoportokban viszonylag későn jelennek meg konfliktusok. A csoport kezdetben bizalomteli légkört épít ki, mivel a tagok a konfliktusokat fenyegetőnek látják, így az ellentétek csak később kerülnek felszínre. A férfi csoportokban általában először vetélkednek, utána alakul ki jó együttműködés; sok energiát fordítanak a rangsor és a státusok kialakítására. Ezzel szemben a női csoportokban a hasonlóságokat vagy azonosságokat hangsúlyozzák, meggátolva ezzel a kiemelkedést. A női csoportokban általában nem szeretnek konkurenciáról beszélni. Sok nő tudattalanul fél, hogy ha kiemelkedő teljesítményt nyújt, akkor nem szeretik többé, így aztán inkább visszafogja teljesítményét. A lányok szocializációja a másokat támogató, lemondó, alárendelő viselkedési mintákat hangsúlyozza, versenyre, saját teljesítményre kevésbé ösztönöz. A nők körében kevésbé előnyös valamiben jobbnak lenni és kiemelkedni, vezetőnek lenni, emiatt sok kreatív gondolat nem valósul meg. A kiemelkedő nőket gyakran irigység és féltékenység övezi. Ennek korai tapasztalati alapja az anya harmónia-keresése, ami a különbségeket, véleménybeli eltéréseket nem engedi kibontakozni. A nők szocializációjuk során azt tanulták, hogy rendeljék alá saját szükségleteiket másokénak, emiatt akkor sem tudják megállni, hogy ne segítsenek, ha saját fejlődésüket ez szolgálná inkább. A kényszeres anyaság sok női szupervíziós csoportban jelenik meg, általában a konkurencia egy sajátos formájában, ahol a csoporttagok azon vetélkednek, hogy ki a legjobb anya.

Durst (1996) tapasztalatai szerint a női csoportokban gyakran megjelenik a női autoritástól való félelem, aminek alapja, hogy még nem sikerült eléggé a leválás; a kiemelkedéssel, és a vele együtt járó elmagányosodással kapcsolatos szorongás, illetve a kudarcból való félelem. A női csoportok rendszerint olyan projektek, melyekben a nők új munka- és kapcsolati formákat, új identitásokat kereshetnek.

1.7. A posztmodern és a feminizmus – Patricia Waugh

Patricia Waugh (2008) kiindulópontja, hogy 1960-as évektől kezdve a posztmodern és a feminizmus lényeges pontokon kapcsolódik össze. Mindkettőben fontos törekvés a korábban kialakult választóvonalak megszüntetése a művészet és élet, a maskulin és a feminin, a magas és a populáris kultúra, a domináns és a marginalizált között.

A lányok tömeges iskoláztatása, munkaerőpiacon való megjelenése, individualizációs folyamata a fiúkénál később kezdődött el. Ez az időbeli elcsúszás az irodalom területén is megmutatkozik: „1960-as években Vonnegut érzékeny búcsút vesz a fiktív jellemtől, miközben az írónők – a történelemben először – épp ekkor kezdenek hozzá a saját identitás létrehozásához abból a felismerésből kiindulva, hogy a nőknek fel kell fedezniük az egységes én, a racionális, koherens, hatékony identitás érzését, sőt, ezért harcolniuk is kell. Miközben a férfi írók már a kimúlásán siránkoznak, a nők még meg sem tapasztalták azt a szubjektivitást, amely megadja nekik a személyes autonómia, a folyamatos identitás, a történelem és a világban való cselekvés érzetét.”¹⁰⁴ (Waugh, 2008, 62. oldal)

¹⁰³ A Hamupipőke-komplexus a nők tudattalan vágya, hogy mások gondoskodjanak róluk, amit a függetlenségtől való szorongás motivál. Leírása olvasható a következő kötetben: Colette Dowling (1981). *The Cinderella Complex: Women's Hidden Fear of Independence*. Simon & Schuster. http://en.wikipedia.org/wiki/Cinderella_complex, utolsó megnyitás 2012. április 24.

¹⁰⁴ Fordította Séllei Nóra.

A posztmodern megközelítés egyik lényeges vonása a világ emberi interakciók által történő, folyamatos újratерemtésének kiemelése. Ezért hangsúlyozni kell, hogy a *gender* fogalma nem állandó viszonyokat ír le, hanem interakciók soroztában, a beszédaktusok folyamatában kialakuló relációkat, amit újra és újra konstruálunk beszélgetéseink során, különféle helyzetekben, eltérő módokon (Juhász-Kegyesné, 2011).

2. A szociális munka és a gender viszonya a gyakorlatban

A dolgozat második része módszertani megközelítésből tárgyalja a gender és a szociális munka viszonyát. Feminista szociális munkásként írom, a témával foglalkozó szakirodalom és az elmúlt 10 évben nőkkel és férfiakkal végzett segítői munkám tapasztalatainak feldolgozásával. Fókuszom középpontjában az áll, hogy hol és miért indokolt a gender-tudatos hozzáállás munkánk során. A szakkönyvek és cikkek, melyekre írásomat alapozom elsősorban magyar, feminista szociális munkát végző szakemberek tollából születtek. Jelen tanulmány terjedelmében igen szűk ahhoz, hogy részletesen, minden kérdésre kitérve elemezzem a témát, ezért javaslom, hogy az érdeklődők tanulmányozzák a lábjegyzetekben és a felhasznált irodalom listában található olvasmányokat.

2.1. Gender

A gender egy társadalmi konstrukció, azon szerepek (szocializáció, esélyek, követelmények, stb.) összessége, amelyeket látszólag biológiai nemünk határoz meg; azon tulajdonságok halmaza, amelyeket a köznyelvben nőiesnek és férfiasnak hívunk.

A két nem azonban nem pusztán különböző tulajdonságokkal bír, melyek egyenrangúak és a világ sokszínűségét gazdagítják, hanem eltérő hatalommal rendelkezik: a férfiak sok tekintetben előnyben vannak a nőkhez képest. Ők vannak többségben a magas pozíciókban, ők rendelkeznek több vagyonnal, nagyobb befolyással, róluk szólnak a hírek, a történelem, a tudományok. Társadalmi rendszerünk őket támogatja, sokszor a nőkkel szemben.

Életünk minden területére (belső tulajdonságok, kinézet, viselkedés az iskolában, az utcán, a munkahelyen és otthon, ambíciók, önmegvalósítási lehetőségek, anyagi függőség/függetlenség, reprodukív jogok) hatással van társadalmi nemünk, kollektív tapasztalatokat nyújtva a velünk azonos nemű emberek többségével. Így nem egyéni, hanem társadalmi kérdésről van szó, amikor például nőket hibáztatnak olyasmért, ami nem egyedül az ő felelősségük lenne, hanem a velük együtt élő férfiaké is, vagy amikor férfiak kisgyermekkoruktól kezdve meg vannak fosztva az érzéseik kifejezésének lehetőségétől, és ezáltal képtelenné válnak (többek között a nőkkel szembeni) az empátiára.

A gender interszekcionális elemzések¹⁰⁵ tárgyát képező kategória, osztályokon átívelő, a társadalom minden tagját érintő kérdés, és mint ilyen a szociális munkában is jelen van, csak gyakran nem vesszük figyelembe. Mindent meg lehet vizsgálni gender-tudatos, illetve gender-vak szemszögből. A gender-tudatosság azt jelenti, hogy figyelembe vesszük a nemek közötti társadalmi, szocializációs, illetve hatalmi különbségeket. A gender-vak megközelítés a „férfit” és a „nőt” egyénekként kezeli, nem tartja szem előtt, hogy a társadalmi elvárások, korlátok milyen befolyással vannak az egyén életére, nem ismeri el a két nem közötti hatalmi különbséget, nem kérdőjelezi meg a nők és férfiak közötti megszokott szerepleosztásokat. A gender-tudatos szociális munkát hívjuk feminista szociális munkának. A

¹⁰⁵ Interszekcionális elemzés: szociális és kulturális kategóriák összefonódásának vizsgálata, többség-kisebbség kapcsolatára, marginalizált csoportokra fókuszál, úgy mint: gender, faj, etnicitás, fogyatékoság, szexualitás, osztály és nemzetiség. Knudsen (2005): 61. oldal

feminista szociális munkás tudja, hogy a társadalmi elvárások és lehetőségek megszabják ügyfelei megoldási stratégiáit és mozgásterét, nem hibáztatja őket, ha nem sikerül szembemenniük a társadalom által előre megírt forgatókönyvvel, de segíti őket, hogy felismerjék azt, hiszen a tudás, a néven nevezés teszi az embert képessé arra, hogy fejlődjön. Ha például nevet adunk azoknak a mechanizmusoknak, amelyek egy nőt benne tartanak egy bántalmazó kapcsolatban, segítjük az áldozatot abban, hogy legyőzze ezeket az akadályokat.

Ha a gendert középpontba állító programokról vagy módszerekről beszélünk, nem tudjuk kikerülni az adott program vagy módszer ideológiai hátterét. Munkánkat átszövi hitünk, értékrendszerünk, mentalitásunk, addigi életünk tapasztalatai és hogy milyen ideológiát vallunk. Bár szakmánk sztenderdjei előírják, hogy tiszteletben kell tartanunk ügyfeleink autonómiáját¹⁰⁶, el kell fogadnunk értékeiket, döntéseiket, úgy gondolom, hogy véleményünk, illetve odafordulásunk őszintesége, nyíltsága, feltételeessége mindig érezhető a másik fél számára.

Az ideológia, melyet követünk magyarázatot kínál az ügyfeleink problémáinak okaira, és ezen ok meghatározza a beavatkozás módját. Nagyon leegyszerűsítve álljon itt egy példa: a családon belüli erőszak esetében például a feminista szakemberek úgy gondolják, az erőszak oka a nemek közötti egyenlőtlenség. A rendszerszemléletű szakemberek azt gondolják, hogy az okok sokrétűek és egy rendszert alkotnak, miközben elutasítják a hatalmi különbségek elméletét. A behaviorista szemlélet szerint rossz viselkedésekről van szó. Az analitikus-terápiás vonal pedig azt mondja, hogy az erőszak oka a gyerekkorban átélt erőszak. Mindez meghatározza, hogy az irányzatok egyes képviselői milyen szolgáltatást kínálnak a jelenség szereplőinek: a feministák például nem javasolják a mediációt, mert annak feltétele a felek egyenlősége. A rendszerszemléletűek ezzel ellentétben mediációt ajánlanak, a behavioristák viselkedésterápiát, a terápiás vonal képviselői pedig egyéni vagy párterápiába küldik az érintetteket. Mindez nem lenne fontos, ha minden út ugyanoda vezetne, a nemen alapuló erőszak áldozatai azonban jellemzően a feminista alapú segítséget tudják leginkább hasznosítani, abban találnak leginkább a saját valóságukra (Clemans, 2005, 61. oldal). Így tehát hangsúlyossá válik az ideológiai háttér és az, hogy mi van a szolgáltatást nyújtó szociális munkás fejében az adott problémáról és annak gyökereiről. Mai tankönyveink nagy része gender-vak, nem tanulunk feminista szociális munkát, így a magyarországi szolgáltatásokat inkább jellemzi a gender-vakság, ami nem annyira semlegességet, mint inkább a hagyományos szerepfelfogások támogatását jelenti. E tanulmány ezt a hiányt igyekszik pótolni.

2.2. Genderrel összefüggő, a szociális munka kompetenciájába tartozó problémák

A dolgozat itt következő részében felsorolom azokat a területeket, ahol a szociális munka olyan problémákkal találkozhat, melyek a genderrel állnak összefüggésben és ezért gender-tudatos hozzáállásért kiáltanak. Az egyes problémák ismertetésébe sajnos nincs módomban mélyen elmerülni, ezért csak definíciószinten és néhány gondolat erejéig térek ki rájuk, majd leírom, hogy a szociális munka milyen módokon tud vagy tudna beavatkozni az adott területen. Ehhez fontos tudni, hogy a gender szempontú (feminista) megközelítés a most következő problémák okaként a férfiak és nők egyenlőtlenségét határozza meg, ami alatt azt érti, hogy a férfiak előjogokkal rendelkeznek a nőkkel szemben. Ez úgy alakul ki, hogy a nőket és a férfiakat gyerekkortól kezdve arra szocializálják, hogy a

¹⁰⁶ A Szociális Munka Etikai Kódexe (2011): 14.§

patriarchális erőszak¹⁰⁷, illetve elnyomás¹⁰⁸ áldozataivá, valamint elkövetőivé váljanak. A lányokat kicsi koruktól fogva arra tanítják, hogy meg kell felelniük másoknak, hogy gondoskodniuk kell másokról, hogy előrébb kell helyezniük a mások érdekeit a sajátjukénál, hogy „otthon van a helyük”, hogy ők felelősek a rendért, hogy el kell nézniük a fiúk ellenük elkövetett tetteiket, hiszen „ő egy fiú”, stb. A férfiakat arra nevelik, hogy legyenek önzőek, hozzászoktatják őket ahhoz, hogy a körülöttük lévő nők kiszolgálják őket, és felháborodhatnak, ha ez nem történik meg, féltékenykedhetnek, ellenőrizhetik a partnerüket, stb. Mindez azért történik így, mert nemüktől függően másért büntet és jutalmaz minket környezetünk. A nőknél az engedelmességet jutalmazza, az önállóságra törekvést bünteti. A férfiak esetében az engedelmességet bünteti, az önállóságot jutalmazza. Mind a két nemet bünteti, ha egyenlőségre törekszik a párkapcsolatában (az ilyen nők „törtetők és önzőek”, a férfiak „papucsok, nem igazi férfiak”). Társadalmunkban elfogadott, hogy egy felnőtt ember megbüntethet egy másikat, vagyis egy férfi megverheti, szóban megfenyegetheti, kontrollálhatja a partnerét, ha az olyat tesz, ami nem tetszik neki, szexuálisan egy nőnek mindig ki kell szolgálnia férfi partnerét, de a férfinak nem kell kiszolgálnia a nő (nemcsak szexuális) igényeit. A sor sajnos a végtelenségig folytatható lenne, e keretek között az a fontos, hogy a most következő gender problémák mindegyikének a csírája és a rá adott válasz egyaránt ott van a társadalom által felénk közvetített elvárásokban, legyen szó szexuális erőszakról, fizikai erőszakról, vagy gazdasági függésről. Egy feminista szociális munkás ezekkel a társadalomban jelen lévő mechanizmusokkal tisztában van, és abban segíti ügyfelét, hogy ezek ellenére képes legyen egy erőszak-, és elnyomásmentes életet élni.

2.3. Prostitúció

A prostitúció valamilyen ellenszolgáltatás (általában kábítószer vagy pénz) fejében nyújtott szexuális szolgáltatás, amely történhet az utcán, vagy „off street”, tehát valamilyen más, nem az utcán lévő, zárt helyen, mint egy szauna, egy bár, egy lakás, vagy egy hotelszoba (Home Office, 2004, 14. oldal). Áldozatai azok a többségében nők, de egyre nagyobb számban megjelenő férfiak (Swann és Balding, 2011, 6. oldal), akik általában gyerekkori szexuális erőszak áldozataiként azt tanulták meg, hogy a testük mások által használható (Home Office, 2004, 16. oldal). A prostitúcióba való bekerülés átlagos életkora bőven 18 év alatt van (Home Office, 2004, 21. oldal), és bár az áldozatok sokszor azt fogalmazzák meg, hogy ők választották ezt a „munkát”, azzal nincsenek tisztában, hogy azért képesek ezt választani, mert gyerekként elvették tőlük annak a képességét, hogy átérezzék a testükkel kapcsolatos erőszak gyászát – ebbe ugyanis akkor belehaltak volna (Miller, 2005, 15-18. oldal). Attól, hogy ez a gyász nem tudatos, minden prostituált szenved: eltávolodnak a testüktől, nem képesek érezni, rémálmaik vannak, az emberileg túlélhetetlen helyzetük miatt kábítószerrel fogyasztanak, stb.

A prostitúció haszonélvezői általában férfiak, legyen szó a futtatóról vagy a használóról. A velük való munkám során azt tapasztalom, hogy ezek a 18 éven aluli fiúk és felnőtt férfiak kettéosztják az emberi fajt velük egyenrangúakra

¹⁰⁷ Hatalmon alapuló erőszak: a szexuális zaklatás, illetve erőszak, a prostitúció, a nőkereskedelem, a testi, lelki, társadalmi és szexuális bántalmazás, stb., melynek célja a férfiak nőkkel szembeni hatalmi helyzetének megerősítése

¹⁰⁸ Hatalmon alapuló elnyomás: a nők politikai, intézményes és szakmai diszkriminációja, melynek célja a férfiak nőkkel szembeni hatalmi helyzetének megerősítése

(ezek általában a férfiak) és azokra a nőkre, akiket kihasználnak életük során, legyen szó egy prostituáltról vagy az intim partnerükről. Róluk azt gondolják, hogy „arra” valók, képtelenek a velük való együttézésre.

A prostitúcióba prostituáltként bevonódó fiatalok többségével szexuálisan visszaéltek gyerekkorában (Home Office, 2004. 16. oldal), ezért rendkívül fontos lenne olyan prevenciós programok szervezése, amely a kisgyerekeknek, szülőknek, illetve szakembereknek szól. A gyerekkori szexuális erőszak áldozatai rettegnek attól, hogy kitudódik, ami velük történt, egyrészt mert magukat hibáztatják, másrészt mert az elkövető rendszerint valami halálosan ijesztő dologgal veszi rá őket a hallgatásra. A feltáratlan és így feldolgozatlan trauma mindenképp negatív hatással van az áldozat életére, az egyik legrosszabb következmény a prostituálódás, de az öngyilkosságtól kezdve az evési zavarokon át a rémálomig egy sor negatív következménye lehet. Az áldozatok egyetlen esélye, ha a tüneteikre érzékeny felnőttek veszik körül, akik észreveszik az árulkodó jeleket, és beavatkoznak, illetve ha a gyerekek tereiben az válik az általánosan elterjedt felfogássá, hogy ez nem tabutéma, és hogy soha nem a gyerekek hibája, ami történt. Egy 2011-es felmérés szerint a gyerekek 17%-a érintett a témában, és ez csak azoknak a gyerekeknek a száma, akiknek a szülei hozzájárultak a válaszadáshoz (Horváth, Lengyel, Ónódy-Molnár, Tóth, 2011, 26). Szociális munkásként nagyon fontos, hogy tudjuk, hogy a gyerekek körülbelül ötöde él át valamilyen szexuális erőszakot kisgyerekként, tehát az általunk ismert gyerekek között egészen bizonyosan vannak áldozatok.

A kisgyerekeknek szóló prevenciós foglalkozások másik nagy feladata, hogy elősegítsék, hogy a felnövekvő generációk számára alapattitűddé váljon a nemek egyenlősége, és az erőszak áldozataival való együttézés, ezáltal csökkentve a leendő elkövetők és áldozatok számát.

A már prostituálttá vált fiatalokkal és felnőttekkel végzett munka két nagy területre bontható: az ártalomcsökkentő és a kilépést, rehabilitációt segítő szolgáltatásokra. Az ezzel a célcsoporttal dolgozó szociális munkások számára nélkülözhetetlen, hogy ismeretekkel rendelkezzenek a kizsákmányolás pszichológiájával (Kelly és Regan, 2000, 37. oldal) és a poszttraumás stressz zavar tüneteivel (Herman, 2003, 53. oldal) kapcsolatban ahhoz, hogy ügyfelük valóságát ne csak ismerjék, hanem el is ismerjék a velük folytatott segítő kapcsolat során, ami feltétele a bizalom kiépülésének és a gyógyulás felé vezető útra lépésnek. A prostitúcióból való kilépés rendkívül nehéz, a kábítószerfüggés, az önértékelési problémák („én már csak erre vagyok jó”, „én már sosem leszek tiszta”), a futtatótól való érzelmi függés, illetve a félelem mind olyan tényezők, amelyeket egyenként is nehéz lenne legyőzni, de együtt lehetetlen feladatnak tűnhet. Ha ezt megértjük, könnyebben támogatjuk ügyfelünket, akinek nemhogy semmije nincs, de az átélt traumák, a kábítószerfüggőség, a stigma mind olyan akadályok, amelyek hátráltatják a felépülésben. Az egyetlen dolog, amire számíthat, az az erő, amivel eddig is túlélte és amit ha a rettegés nem forgácsol fel, képessé teszi őt élete felépítésére.

Legyen szó ártalomcsökkentésről vagy rehabilitációs szolgáltatásról, mindvégig tudnunk kell, hogy ügyfelünk lehetőségeihez képest mindig a legjobb döntést hozza. Ez sajnos sokszor vagy az ellenkezője, vagy legalábbis a lassított verziója annak, amit mi arról képzelünk, hogy mit kéne tennie. Szociális munkásként azonban fel kell ismernünk az elvárásainkat, előítéleteinket és azokat kikapcsolva, az ügyfelünkre koncentrálva kísérni őt a folyamatában. Ha az elvárásaink irányítanak minket, távol leszünk ügyfelünktől.

A prostitúciót illetően van két nagy csoport, akikről el szoktunk feledkezni, pedig ők is szerves részei a jelenségnek. A futtatók és a prostituáltakat használók ugyanúgy jelen vannak a különböző szociális szolgáltatásokat igénybevevők között. A feminista értékek szerint a velük végzett munka elsődleges célja az áldozatok biztonságának növelése

(Szil, 2005, 7. oldal). Ez olyan programokat jelent, amelyek arról szólnak, hogy mi a gond azzal, ha valaki egy másik ember testéből él, illetve azt megvásárolja. Ilyen programok sajnos Magyarországon nincsenek. Akkor lennének működőképesek, ha a prostituáltak futtatása, illetve használata problémát jelentene azoknak, akik ezt teszik. Ez akkor jelentene számukra problémát, ha megbüntetnék őket miatta és ez ösztönözné őket gondolkodásmódjuk megváltoztatására. Amíg a felelősségre vonásuk nem válik gyakorlattá, addig annyit tudunk tenni, hogy amikor futtatókkal és prostituáltakat használókkal dolgozunk, megkérdőjelezzük értékrendjüket, vitázunk velük. Ehhez azonban arra van szükségünk, hogy a témát illetően tisztában legyünk a saját értékeinkkel.

2.4. Párkapcsolaton belüli erőszak

„A párkapcsolaton belüli erőszak a szóbeli erőszaktól a gyilkosságig fajuló cselekmények széles skáláján helyezkedhet el” (Herman, 2006, 11. oldal), formái az érzelmi, testi, verbális, szexuális, gazdasági vagy szociális erőszak körébe tartoznak. Szisztematikus, ha úgy tetszik stratégiai viselkedéssorozat, amelynek célja az áldozaton való uralkodás (Szil, 2005, 13. oldal), amibe az is beletartozik, hogy az áldozat ne lépjen ki a kapcsolatból, hiszen akkor nemcsak, hogy nincs kin uralkodni, de az annak a bizonyítéka is egyben, hogy a másik uralkodási stratégiája nem volt sikeres. Ennek megfelelően a párkapcsolati erőszaknak van egy ciklusa, amely az ún. mézeshetek időszakkal indul, majd a feszültség felgyülemlésén át elér az erőszak kitöréséig. Ekkor azonban az egész kezdődik előlről, mézeshetekkel együtt, hiszen ha egy kapcsolat már a kezdetekkor folyamatosan rossz lenne, az áldozatok szakítanak. A folyamatosan rossz állapot, tehát amikor a mézeshetek kimaradnak és a feszültség felgyülemlése, illetve az erőszak kitörése váltják egymást, akkor következik be, amikor az áldozat már nem képes kilépni, mert annyira fél, vagy annyira el van vágva a külvilágtól. A ciklus egyes szakaszai az idő előrehaladtával egyre sűrűbben váltják egymást és az erőszak egyre súlyosabbá válik.

A párkapcsolaton belüli erőszak áldozatai 95%-ban heteroszexuális kapcsolatban élő nők, a társadalom minden rétegéből (Herman, 2006, 9. oldal). Minden ötödik nő él át fizikai erőszakot élete során legalább egy párkapcsolatában (Herman, 2006, 33. oldal). Az ilyen kapcsolatok egyik legveszélyesebb időszaka a szakítás bejelentése és az azt követő hetek, hónapok, amikor az elkövető fenyegető zaklatás formájában igyekszik továbbra is hatalmat gyakorolni az áldozat fölött, ami hetente egy esetben az áldozat megölésével végződik (Herman, 2006, 54. oldal). A szakirodalom a szakítási szándékot való bejelentést követő két évet fokozott veszélyességű időszaknak nevezi (<http://nokjoga.hu/alapinformaciok/statistikak>). 2009-ben a sajtóban is megjelent magyar esetek 26%-ában az áldozat szakító-, illetve válófélben volt (Nane Egyesület, 2009). A zaklatás egy minősített esete, amikor a bántalmazó a közös gyerekeket használja fel arra, hogy hatalmat gyakoroljon volt partnere felett (Herman, 2006, 111. oldal). Ilyenkor a külvilág számára a leg többször az látható, hogy egy apa minden áron küzd a gyerekeiért, a színpalak mögött azonban folyamatosan bizonytalanságban tartja a nőt, nem tartja be a megbeszéléteket, fenyegetőzik a gyerekek testi épségének megsértésével, hónapról hónapra játszmázik az anyagi támogatással, de az is előfordul, hogy bepereli az anyát, aki azért nem adja oda láthatásra a gyerekeket, mert tudja, hogy az apa bántja őket (Wirth, 2009, 34. oldal)

A párkapcsolaton belüli erőszakot tekintve a prevenció foglalkozások alapvetően két korcsoportban a leghatékonyabbak (természetesen életkornak megfelelő módon mindig lehet ilyen foglalkozásokat tartani gyerek-, illetve felnőttcsoportoknak): kisgyerekkorban, amikor a társadalmi nemi szerepeket elsajátítjuk és kiskamaszkorban, amikor az első párkapcsolatok előtt állunk még.

A tanulmányban már említett gyerekeknek tartandó, nemek közötti egyenlőséget, a fiúkat a lányok irányába érzékenyítő foglalkozásokat kiegészítve olyan programokat lehetne tartani, amelyek a gyerekkori szexuális erőszakról szóló programok mintájára a szülők közötti erőszak feldolgozását segítik, a gyerekek számára érthetővé, kimondhatóvá teszik azt. Arról már esett szó, hogy a társadalomban élő nemi szerepek milyen módon járulnak hozzá, hogy a nőkből áldozat, a férfiakból elkövető váljon. Emellett azonban azt is tudni kell, hogy az elkövetők nagy része gyerekként szem- és fültanúja volt annak, ahogy az apja bántalmazta az anyját, és a nemi szocializáció mellett azt az érthető túlélési stratégiát választotta, hogy az erősebbel azonosul. Ha ezek a gyerekek gyerekként segítséget kapnak abban, hogy biztonságba kerüljenek és feldolgozzák traumáikat, sokkal kisebb a valószínűsége, hogy felnőttként bántalmazókká váljanak (Herman, 2006, 63-64. oldal).

A prevenciós foglalkozások másik célcsoportját azok a lányok és fiúk alkotják, akik kiskamaszként még első párkapcsolataik előtt állnak. Felmérések szerint a kamaszok nagy arányban élnek át lelki, szóbeli, fizikai, illetve szexuális erőszakot első párkapcsolataikban (Herman, 2008, 11. oldal). Kamaszkorban erős a nyomás a fiatalok felé, hogy minél hamarabb legyen párkapcsolatuk. Ilyenkor azonban még nincsenek saját tapasztalataik egy kapcsolat működéséről, így az általuk ismert mintákat, romantikus meséket és tradicionális női-férfi szerepekről szóló nevelésüket követik. Ezek többnyire a vak szerelemről, a féltékenységről, a fiúnak való szinte feltétel nélkül való megfelelésről szólnak. Mindez nagyban hozzájárul ahhoz, hogy első párkapcsolataik bántalmazó kapcsolattá váljanak. A bántalmazó kapcsolatokra jellemző ciklus miatt minden ilyen kapcsolat nagyon hasonló, és ez igaz a kezdetekre is. Vannak olyan figyelmeztető jelek, amelyek szinte minden esetben megfigyelhetők a később bántalmazóvá váló fiúk/férfiak viselkedésében (Herman, 2006, 57. oldal). Ezen figyelmeztető jelekről, a társadalmi nemi szerepekről, kommunikációs technikákról szóló prevenciós foglalkozásokra már létezik kidolgozott kézikönyv (Köberlein, 2008).

Amikor már egy bántalmazó kapcsolatban lévő lánnyal/nővel dolgozunk, nagyon fontos, hogy tisztában legyünk a háttérben húzódó okokkal, hogy ne dőlünk be a bántalmazókra oly jellemző kétarcúságnak (amikor egy férfi a külvilág felé udvarias és szolgáltkész, a családjá felé azonban brutális bántalmazó), ismerjük a bántalmazás mechanizmusát, mozgató rugóit. A bántalmazott nők sokszor nem tűnnek együttműködőnek a szociális szakemberekkel, mert félnek attól, vagy azt tapasztalják, hogy az adott szakember a bántalmazó oldalán áll. A hagyományos szociális munkára vonatkozó pártatlanság a feminista szociális munkában az áldozatok felé való szolidaritássá, az erőszak végét megcélzó elköteleződéssé változik és ettől a büntudattól szenvedő, távolságot tartó áldozatok megnyílnak. Természetesen célunk minden érintettnek segíteni, de bántalmazó párkapcsolatban élőkkel dolgozó segítőként tudnunk kell, hogy bántalmazás esetén nem két egyenlő fél ül velünk szemben, hanem egy elnyomó és egy elnyomott ember, ahol az elnyomó célja az uralkodás és ennek érdekében megtesz mindent: hazudik nekünk és veszélyezteti az elnyomott biztonságát. Ilyenkor a szakmai tudásunk segít eligazodni és átlátni a bántalmazó technikákon.

Egy bántalmazó kapcsolatból kiszállni mindenképp embertelen döntések sorozata, ilyenkor ugyanis az áldozatnak jellemzően két rossz közül kell a kevésbé rosszat választania. Kívülről sokszor nagyon egyértelműnek tűnik a választás: a biztonság, az erőszaktól való megszabadulás mindennél fontosabb. De a másik oldalon gyakran ott van egy egész élet munkája, amit ott kell hagyni. Sok esetben a menekülés az addigi lakóhely, munkahely elhagyását is megkívánná, az addigi élet feladását, a már ismert rossz felváltását az ismeretlenre, az állandó fenyegetettségre. Ügyfelünk szakítással kapcsolatos dilemmáit csak akkor áll módunkban megismerni, ha ő megbízik bennünk. Ehhez

félre kell tennünk elvárásainkat, be kell engednünk az ő érveit a közös munkába. Könnyebben találunk kiutat, ha elismerjük és kimondjuk, hogy embertelen a döntés, amit meg kell hoznia, ezzel erőt adva ahhoz, hogy képes legyen rá.

Ahogy a statisztikai adatokból látható, egy bántalmazó kapcsolatból való kilépés közel sem jelenti a bántalmazás végét, sőt, átmenetileg rosszabb időszak várható. Ilyenkor rendkívül fontos az áldozat biztonságának közös megtervezése (Herman, 2006, 72. oldal). Hallgassunk az áldozatra, ha ő úgy érzi, az utcára se mer egyedül kimenni, segítsünk megoldani azt, hogy ne legyen egyedül az utcán, de semmiképp ne kezdjük el győzködni arról, hogy alaptalan a félelme. A bántalmazott nőkkel folytatott segítő munka egyik alapelve, hogy hiszünk az áldozatnak és bízunk a tudásában. Bántalmazóját ő ismeri a legjobban, ő élte át a borzalmakat és ő tudja, hogy mire lehet számítani egy szakítási kísérlet során.

Sok szociális munkás úgy éli meg, amikor a bántalmazott ügyfele visszatér a bántalmazó kapcsolatba, hogy kudarcot vallott, illetve ilyenkor könnyen megadja magát a társadalomban élő áldozathibáztató véleményeknek. Ha igazán átlátjuk és átérezzük az áldozat helyzetét, meg fogjuk érteni, hogy miért ment vissza és az átmeneti szomorúság után újult erővel tudjuk abban támogatni, hogy a következő kísérletkor már ne álljanak fent azok az okok, amelyek ezúttal visszahúzták őt.

2.5. LMBT¹⁰⁹ emberekkel végzett szociális munka

A nemi identitásukat¹¹⁰, illetve szexuális orientációjukat¹¹¹ tekintve kisebbséget alkotók a mai magyar szociális munka célcsoportjai között kevésbé fedezhetőek fel. Amerikában egy 2011-es kutatás alapján a népesség 3,8%-a tartozik az LMBT csoportba (Gates, 2011. 1. oldal). Ez azt jelenti, hogy hozzávetőlegesen minden 25. ember meleg és/vagy transznemű¹¹², így a szociális szolgáltatásokat igénybevevők között is nyilvánvalóan jelen vannak. Az ő problémáikra jelenleg kizárólag civil kezdeményezések igyekeznek reagálni, segélyvonalak, önszegítő csoportok, érzékenyítő-felvilágosító programok formájában. LMBT emberként rengeteg problémával kell szembenézni, hiszen a társadalomban olyan mélyen beleivódott a világot férfiakra és nőkre felosztó, heteroszexualitáson alapuló világnézet, hogy egy azonos nemű kapcsolat, vagy annak a felvállalása, hogy valaki fizikailag a két nemre jellemző nemi jellegek valamilyen kombinációjával rendelkezik, igen nehéz és pszichés problémák sorát okozhatja. Családi konfliktusok, párválasztási és önértékelési problémák, gyerekvállalási nehézségek, erőszak, illetve a környezet elutasítása általi traumák, mind olyan témák, amelyek a szociális munka kompetenciájába tartoznak és ez esetben is szorosan összefüggnek a genderrel.

¹⁰⁹ Betűszó: leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű emberek

¹¹⁰ Nemi identitás: melyik nemhez tartozónak valljuk magunkat

¹¹¹ Szexuális orientáció: milyen nemű emberrel vagyunk képesek intim kapcsolatot kialakítani

¹¹² Transznemű: gyűjtőfogalom, amely magába foglalja a transzszexualitást (amikor valaki az ellenkező nem testi jegyeivel rendelkezik, mint aminek definiálja magát), az interszexualitást (amikor valakinek nem egyértelmű a testi neme, mert a két nemre jellemző jegyek valamilyen kombinációjával rendelkezik) és a transzvesztitizmust (amikor valaki szeret a másik nem ruhájába öltözni).

2.6. Női terekben jelen lévő tapasztalatok

Életünket átszövik a hatalmi különbségek, szinte minden percben alá-fölérendelt viszonyban állunk valakivel. Vezető-beosztott, orvos-beteg, szülő-gyerek, felnőtt-idős, ellenőr-utas, ügyintéző-ügyfél, rendőr-állampolgár, tanár-diák, stb. Az alárendeltséggel járó kellemetlen helyzetek mindannyiunk életében jelen vannak, nemtől függetlenül mindenki ismeri az ezzel járó rossz érzéseket és valószínűleg élete során mindenki él át olyan helyzetet, amikor nem tudja magát megvédeni, pedig olyan történik vele, ami ellen szeretne védekezni. Ennek egy minősített esete, amikor a sérülés mértéke függ a nemtől. Ezek azok a helyzetek, amikor amiatt, mert valaki nő, lekezelik, megsértik a jogait. Van, hogy az ehhez „szükséges” hatalmi helyzetet pusztán az teremti meg, hogy az utcán egy férfi megy szembe egy nővel és tesz egy szexuálisan zaklató megjegyzést. A női jogok megsértésének helyszíne lehet az utca, a bolt, a család, a munkahely, a rendőrség, a bíróság, a nőgyógyászat és bármi más. Ezek olyan helyzetek, amelyeket szinte minden nő ismer és támogató közegüktől, mentális állapotuktól függően különböző mértékben hatnak rájuk negatívan. A szociális munka többféle módon találkozhat a jelenséggel: nőknek tartott csoporton, nőkkel végzett egyéni esetkezelésben bármikor felmerülhetnek ügyfeleink ezzel kapcsolatos tapasztalatai.

Szociális munkásként számos olyan intézményben dolgozhatunk, ahol kizárólag, vagy túlnyomó részben lányok/nők alkotják ügyfeleinket (lányotthonok, anyatthonok, női börtönök, leánynevelő intézet, szülésházak, rehabilitációs intézmények, átmeneti elhelyezést nyújtó intézmények, lakóotthonok, stb.). Ezek elsősorban olyan otthonok, ahol nők élnek együtt és mint ilyenek, alkalmasak lennének női terek létrehozására. A női tér nők olyan együttléte, ahol közös tapasztalataik, szolidaritásuk, kölcsönös támogatásuk által fejlődhetnek, növekedhetnek, erősödhetnek. Ez nem alakul ki magától, szociális munkásként azonban katalizátorai és segítői lehetünk ennek a folyamatnak. Már magyarul is rendelkezésünkre állnak olyan képzőanyagok, amelyek női csoportok vezetéséhez nyújtanak tematikát (Martins, Viegas, Mimoso, Pauncz, Tóth, Hiimäe, Harwin, Cosgrove, 2009).

2.7. Nem szerint bontott ellátások

Női terek nemcsak bentlakásos intézményekben jöhetnek létre. Egyes szolgáltatások felismerték, hogy igénybevevőiknek nemüktől függően más igényeik vannak és ezért külön lányoknak, nőknek szóló napokat tartanak. Ezek általában valamilyen közösségi terek, amelyek ha spontán alakulnak, a férfiak/fiúk használják őket, ha azonban megteremtik a lehetőségét annak, hogy például egyszer egy héten csak nők használhassák, megjelennek ők is, és kiderül, ha biztonságban, a férfiak kontrollja nélkül lehetnek ott, nekik is vannak igényeik a szolgáltatásokat illetően. Ha azonban nincsenek női/lánynapok, sosem kerülnek be az ellátásba, nem férnek hozzá a segítséghez.

2.8. Szexualitás, reprodukív jogok

Egyéni esetkezelés vagy csoportmunka során találkozhatunk olyan témákkal, amelyek ügyfeleink életének legintimebb területeit alkotják. A szülés, az abortusz, a fogamzásgátlással, nemi betegségek elleni védekezéssel, szexualitással kapcsolatos jogok tartoznak ide. Egy gender-tudatos segítő nemcsak a tények és praktikus tudnivalók szintjén kezeli ezeket a témákat, hanem tisztában van azzal, hogy a hatalmi különbségek miként befolyásolják ügyfelei boldogulását az élet ezen területein. Az adatok szerint az elvált nők 52%-a arról számol be, hogy házassága alatt akkor is szexuális életet kellett élnie férjével, amikor nem akarta. A nemi erőszakok 70%-át rokon vagy ismerős

követi el, az iskolában, egy randin, buliban, munkahelyen, otthon, vagy egy ismerősnél. A gyerekek, akik ellen szexuális visszaélést követ el valaki, általában a saját apjuk, mostoha apjuk, nagybácsijuk áldozatává válnak. A párkapcsolati erőszakot megélt nők ötször nagyobb eséllyel esnek át vetélésen vagy abortuszon (<http://nokjoga.hu/alapinformaciok/statistikak>).

Nem arról van tehát szó, hogy turkálnánk ügyfeleink szexuális életében. A szexualitással, testi integritással kapcsolatos jogok sérülésével, illetve annak megelőzésével van dolgunk. Ha tisztában vagyunk olyan tényekkel, amelyekből következtetni tudunk ügyfelünk lelki állapotára, jobban megértjük viselkedését. Ha egy bántalmazott nővel dolgozunk, akkor gondolnunk kell arra, hogy nagy valószínűséggel szexuálisan is bántalmazták, ezáltal megfosztották az önrendelkezés jogától, ami az önbizalmának, önérdekérvényesítésének, ezáltal szakításra való képességének nagy fokban történő leromlásához vezetett. Ha ezzel tisztában vagyunk, nagyobb megértéssel tudunk odafordulni még akkor is, ha nehezebben, lassabban vagy több fordulóban tud szakítani, mint azt szeretnénk.

Gender tudásunk tehát abban segít minket, hogy támogassuk női ügyfeleinket az önérdekérvényesítésben. Azzal, hogy kimondhatóvá tesszük az általuk átélteket, elősegítjük gyógyulásukat. Férfi ügyfeleinkkel pedig fontos, hogy beszéljünk az ő szerepükről, felelősségükről.

2.9. Női ügyfelek támogatása a szexista¹¹³ intézményrendszerrel szemben

A különböző intézményrendszerek, legyen szó szociális szféráról, igazságszolgáltatásról vagy egészségügyről gyakran áttörhetetlen gátként állják a jogaikért küzdő vagy csak egyszerűen a szolgáltatást igénybe vevő nők útját (Wirth. 2009, 58. oldal). Ahogy arról már volt szó, általánosságban igaz, hogy ezek az intézmények alá-fölrerendelt viszonyban kezelik ügyfeleiket. Ehhez azonban hozzáadódik a szexizmus és a patriarchális¹¹⁴ értékekkel átitott mentalitás (Hadas, 2011, 5. oldal), ami a férfiakkal szimpatizál, többek között hajlamosabb a férfiakat szavahihetőbbnek tartani, és a nőket alacsonyabb státuszúként kezelni. E tudás alapján támogatni tudjuk ügyfeleinket, amikor kapcsolatba kerülnek a fent említett intézményrendszerek valamelyikével, például fel tudjuk őket készíteni, hogy miként tudják megvédeni magukat egy áldozathibáztató ügyintézővel szemben. Ha egy hozzánk forduló nő abortuszra készül, vagy nemi erőszak miatt feljelentést akar tenni, át tudjuk vele gondolni, hogy a szakemberek, akikkel találkozni fog (orvosok, rendőrök, ügyészek, bírák) miként fognak reagálni, milyen kérdéseket fognak neki feltenni. Ezek jellemzően olyan helyzetek, amelyek a nők számára kellemetlenek, sokszor megalázóak, ha azonban mi szövetségeseikként viselkedünk, jobban helyt tudnak állni, kevesebb lelki sérülést szenvednek a folyamat során.

¹¹³ Szexizmus: a nőkkel szembeni, nemi hovatartozásukon alapuló előítéletek rendszere, és az ezekre az előítéletekre épülő hátrányos megkülönböztetés, tehát a nők egyenlőtlen részesülése a hatalomból – a társadalmi és a személyes kapcsolatokban egyaránt. Szil (2005): 39. oldal

¹¹⁴ A patriarchátus az apák uralma: egy olyan családi-társadalmi, ideológiai és politikai rendszer, melynek révén a férfiak a nőket minden vonatkozásban maguk alá rendelik – mégpedig az erő, a közvetlen nyomásgyakorlás, a rituálék, a hagyományok, a törvények, a nyelv, a szokások, az etikett, az oktatás és a munkamegosztási rendszer révén.

2.10. A reprodukció jogai és az intézményrendszer találkozása

A nők reprodukció jogai és az intézményrendszer elsősorban a nőgyógyászaton, szülészeten találkoznak, fogamzásgátlás, abortusz vagy szülés címén. A mai társadalmi diskurzus két fő témája az otthoni szülés és az abortusz szigorítása. Mindkettő a nők önrendelkezési jogáról és arról a bizalomról szól, amely a nőket (és a partnerüket) képesnek tartja arra, hogy eldöntsék, mi a legjobb nekik és leendő gyermekeiknek. Minél szigorúbbak az előírások, annál kisebb ez a bizalom, és annál nehezebb a rendszerbe bekerülő nőként kiállni önmagunkért. Ilyenkor a nőknek extra erőfeszítéseikbe kerül megvédeni magukat, miközben attól tartanak, hogy valamilyen módon megbüntetik őket, ha asszertíven viselkednek, például az orvos nem lesz olyan körültekintő vagy gondoskodó, mint egyébként. A nőknek többsége ismeri az „inkább hagyom magam és akkor könnyebben megúszom” stratégiát, ami túlnyúlik az egyéneken, mert egy kollektív, a legtöbb nő által ismert és átélte tapasztalatokon alapuló stratégiáról van szó.

Amikor szociális munkásként anyákkal dolgozunk, akiknek nehézségeik vannak a gyerekneveléssel vagy olyan nőkkel, akik abortuszon estek át, fontos, hogy mit közvetítünk, milyen elvárások és előítéletek vannak a fejünkben, mert ezek alapjaiban határozzák meg az ügyfelünkkel való segítő munkánkat. Egy traumatikus szülés befolyásolja az anya gyerekkel való kapcsolatát, az anyasággal járó feladatok elvégzését (http://www.birthingtraumaassociation.org.uk/publications/Post_Natal_PTSD.pdf).

Az abortusz sokszor a társadalmi környezet miatt lesz traumatikus (<http://nokjoga.hu/alapinformaciok/statisztikak>), így szakemberként nagy a felelősségünk, hiszen a hozzáállásunk tovább mélyítheti a rossz tapasztalatok következményeit, vagy oldhatja azokat. Egy abortusz mindemellett olyan jel a segítő szakember számára, amely párkapcsolaton belüli erőszakra utal; „a párkapcsolati erőszakot megélt nők más nőkhez viszonyítva ötször nagyobb eséllyel esnek át vetélésen vagy abortuszon” (<http://nokjoga.hu/alapinformaciok/statisztikak>).

Összefoglalás

Dolgozatunk második részében igyekeztem a szociális munka által érintett területeket gender szempontból elemezni és emellett érvelni, hogy a gender-tudatos, más néven feminista hozzáállás nagyban segíti női ügyfeleink érdekeit, erősíti őket, képessé teszi őket egy olyan életre, amelyben egyenlő viszonyban állnak partnerükkel. A feminizmust sokszor férfigyűlöletként, nőuralomra való törekvésként szokták azonosítani, de ez egy téves felfogás. A feminizmus a nemek egyenlőségéért küzd és ennek érdekében kritikus a nemek közötti szerepleosztással, és harcol a férfiak előjogai ellen.

Elsősorban nőkről, nők elleni erőszakról, nők elnyomásáról, nőkkel végezhető szociális munkáról volt szó. Ennek az az oka, hogy patriarchális társadalmunkban nők a szenvedő alanyai, férfiak pedig az elkövetői a nemen alapuló erőszaknak, elnyomásnak. Így feminista szociális munkásként a nők támogatása, a férfiak konfrontálása a feladatunk. Ez nem jelenti azt, hogy a nők nem követnek el hibákat, és a férfiak nem szenvednek, és azt sem jelenti, hogy a nőben csak az áldozatot, a férfiban pedig csak az elkövetőt látjuk. Minden ember összetett, önálló entitás, álmokkal, célokkal, sikerekkel és kudarcokkal. Feminista szociális munkásként egész emberekkel dolgozunk, de tisztában vagyunk a társadalmi szintű folyamatokkal, a férfiak felelősségével, a nők lehetőségeivel, és ez meghatározza a velük folytatott segítő munkánk módszereit.

A konkrét, kézzelfoghatóbb témáktól haladtam az általánosabb felé, a prostitúciótól és a párkapcsolaton belüli erőszaktól indulva jutottam el a nők kollektív tapasztalataiig az elnyomásról és erőszakról, valamint a szexista intézményrendszer szerepéig. Minden témánál külön kitértem arra, hogy gender-tudatos szociális munkásként mivel tudjuk a fejlődést, növekedést szolgálni, melyek azok a fő előítéletek és elvárások, amelyek bénítólag hatnak a segítő kapcsolatra és melyek azok a támogató gondolatok, amelyek segítik azt.

Írásomat igyekeztem jelenlegi lehetőségeimhez képest néhány alaptanulásra kihegyezni. Az egyik ilyen a névadás, ami nagyban elő tudja mozdítani a változást, a növekedést. Ha nem is történik erőszak, minden nő és férfi ebben a társadalomban nő fel. Minden nőre és férfira igaz, hogy azok között az elvárások között nő fel és éli életét, amelyekről bevezetőmben írtam. Ha valaki nem él bántalmazó párkapcsolatban, akkor is találkozik azokkal a büntetésekkel és jutalmazásokkal, amelyek egyenlőtlen viszonyba szorítanak minket. A szerencsések nem szenvednek ettől nap mint nap, de sok olyan nő van, akit kontrollál partnere, vagy olyan szexuális életet él, amelyet nem szeretne, de fogalma sincs arról, hogy mondhatna nemet, hogy ez több ezer másik nővel megtörténik. Az ő életminőségükön az segít, ha nevet kap az, ami velük történik. Nem arról van tehát szó, hogy farkast kiáltunk ott, ahol nem volt farkas, hanem hogy olyan dolgoknak adunk nevet, amelyek addig is megtörténtek, és így az áldozat egygel közelebb jut a megoldáshoz.

Kitértem az LMBT közösséggel folytatott szociális munka lehetőségeire, amelyet fontosnak tartottam megemlíteni, hiszen annak ellenére, hogy ez a csoport milyen nagy arányban van jelen társadalmunkban, nem ismerjük igazán. Az interszexualitásról jellemzően semmit nem tudunk, pedig szociális munkásként ott lenne a helyünk, amikor egy család azzal szembesül, hogy gyermeke se nem fiú, se nem lány. Kamaszkorban számtalan fiatal kerül összetűzésbe a körülötte lévő felnőttekkel úgy, hogy senki nem sejtí, talán a szexuális orientációja és azzal kapcsolatos félelmei, környezetének elutasítása áll a háttérben, és ahelyett, hogy megvizsgálná az okokat, rájuk nyomják a felelősséget, deviáns, nem együttműködő fiataloknak címkézve őket. Pedig nem lenne szükségük másra,

csak arra az üzenetre, hogy nincs velük semmi gond, és egy segítő felnőttre, aki támogatja őket. Előítéleteink arról a tőről fakadnak, ahol a világban való eligazodáshoz használandó címkéinket őrizzuk (Siklaci, 2011, 19. oldal). A nem az egyik ilyen fő rendező elv, így az, hogy ez nem egy egyértelmű kategória, félelmet válthat ki emberekből, ami aztán elsősorban a különböző csoportok elleni gyűlöletben ölthet testet. Segítő szakemberként tisztában kell lennünk a társadalmi nemi szerepekhez, a nemekhez fűződő viszonyunkkal, félelmeinkkel, ítéleteinkkel, hogy azok ne akadályozzanak minket munkánkban. A gender átszövi mindennapjainkat, ügyfeleinknek, akikkel együtt dolgozunk, az alapproblémájukon felül, amellyel hozzánk fordulnak (hajléktalanság, munkanélküliség, idős kor, szegénység, stb.), van nemük és a nemükkel kapcsolatban van történetük. Arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy ez a történet a nők esetében sokszor elnyomásról, erőszakról szól. Feminista szociális munkásként sokszor mi vagyunk az első olyan szakember, aki ismeri a valóságukat és vissza is jelez arra, ezáltal mi leszünk azok, akikhez azt kötik, hogy nem örültek, nem bennük van a hiba.

Ha nőkkel dolgozunk, tudnunk kell, mibe nyúlunk bele, mindig fel kell készülnünk arra, hogy egy-egy ártatlan téma is akár traumákra emlékeztetheti a résztvevőket, ezért nagyon óvatosnak kell lennünk és a szakmai kompetenciáinkat végig szem előtt tartva, betokosodott sebekben nem turkálva helyt állunk. Szociális munkásként az a dolgunk, hogy mindig észben tartsuk, hogy a nők, akikkel dolgozunk, potenciális áldozatok, és hogy ha kiderül, hogy valóban azok, tudnunk kell, hogy hova irányíthatjuk őket tovább, és hogy mivel tudjuk a biztonságukat növelni.

Kitértem arra, hogy sok esetben a nőt segítő szociális munkás feladata a támogatáson, a nő valósága, az általa elszenvedett erőszak elismerésén és a biztonságának lehető leghamarabb való biztosításán túl a rendszer által elkövetett megszegényítésre, megalázásra való felkészítés, illetve annak elismerése.

A dolgozatomban felsoroltakon kívül a szociális munkának még számos más olyan területe van, ahol gender problémával találjuk szembe magunkat. Ilyenek a kismama klubok, gyerekházak, ahol elsősorban a kisgyerekes anyáknak nyújtanak különböző szolgáltatásokat. Amennyiben az ott dolgozók törekszenek rá, valamilyen mértékben bevonhatják az apákat is. A GYES és az utána következő munkába való visszatérés egy olyan élethelyzet, ami elsősorban nőknek jelent problémát. Ahogy a gyereknevelés, úgy a rászoruló családtagok ápolása is a család nő tagjainak feladata szokott lenni, így az ápolási díjat kapók többsége is nő, így a fogyatékossággal élő családtag nevelése jelentette szegénységi kockázat is jobban terheli a nőket, mint a férfiakat.

E tanulmány keretei között nem tértem ki a jelenleg létező szolgáltatásokra, annyit azonban meg kell jegyezni, hogy ma Magyarországon a feminista szociális munkát intézményi, vagy legalábbis projekt szinten kizárólag civil szervezetek folytatnak. Az ő tevékenységüknek hála egyre több magyar nyelvű szakirodalom hozzáférhetővé válik a nők elleni erőszak áldozataival való munkával kapcsolatban, amelyek többsége segítő szakembereknek íródott. A civil létnek megvan a lehetősége arra, hogy sokkal rugalmasabban reagáljon a társadalomban felmerülő igényekre, és a szolgáltatásait akár önkéntesek bevonásával megvalósítsa, függetlenül a központi támogatásoktól, irányelvektől. Az állami fenntartású szociális szolgáltatók intézményi szinten nem vállalják a feminista gyökerű, áldozatközpontú munkát, itt inkább egy-egy alkalmazott tudja ezt megvalósítani, ha van rá lehetősége. Ezt azért fontos megemlíteni, mert bár léteznek látszólag gender problémával foglalkozó szolgáltatások az állami szférában is, de ezek gender-vak, és ezzel sokszor az áldozatot veszélybe sodró tevékenységet folytatnak. Az tehát, ha egy intézmény gender problémával foglalkozik, legyen szó állami vagy akár civil kezdeményezésről, korántsem jelenti azt, hogy feminista, gender-tudatos segítő munkát végeznek.

Felhasznált irodalom:

A Szociális Munka Etikai Kódexe (2011)

Apter, Terry (2011): *Testvérkötélék. Miért karcolumk, miért vagyunk féltékenyek és miért szeretjük egymást, bármi legyen is?* Vigília Kiadó, 2011

Aries, Philippe (1987): *Gyermek. család, halál.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest

Beauvoir, Simon de (1969): *A második nem.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest

Bovens, M. (1995) *De verplaatsing van de politiek. Een agenda voor democratische vernieuwing.* Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam

Chodorow, Nancy J. (2000): *A feminizmus és a pszichoanalitikus elmélet.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest

Clemans, Shantih E. (2005): A Feminist Group for Women Rape Survivors. In.: *Social Work with Groups, Vol. 28(2),* The Haworth Press

Dorst, Brigitte (1996): A női csoportok pszichodinamikai és csoportdinamikai sajátosságai. In Norbert Lippenheimer: *Tanulmányok a szupervízió köréből. I. Szemelvények a német szupervíziós irodalomból.* Supervisio Hungarica. 180-190. o.

Dowling, Colette (1981). *The Cinderella Complex: Women's Hidden Fear of Independence.* Simon & Schuster.

Encyclopedia of Social Work (1987), Eighteenth Edition, vol. 1. NASW, Silver Spring, 610-167. oldal, a szócikk szerzői Nan Van Den Bergh és Lynn B. Cooper.

Gates, Gary J. (2011): *How many people are lesbian, gay, bisexual, and transgender?* The Williams Institute, Los Angeles.

Hadas Miklós /szerk./ (2011): *Férfikutatások.* TÁMOP online-szöveggyűjtemény, ELTE, BCE.

Herman Judit /szerk./ (2006): *Miért marad???,* NANE Egyesület, Budapest

Herman, Judith (2003): *Trauma és gyógyulás.* Háttér Kiadó, Budapest.

Home Office (2004): *Paying the Price – a consultation paper on prostitution.* London

Horváth, Lengyel, Ónody-Molnár, Tóth (2011): *Gyermekek szexuális bántalmazása. Adatgyűjtésen, felmérésen, esetelemzésen alapuló jelentés a magyarországi helyzetről a Pandóra szelencéje nevű nemzetközi projekt részeként.* Független Médiaközpont, Budapest

Juhász Valéria – Kegyesné Szekeres Erika /szerk./ (2011): *Társadalmi nem és nyelvhasználat. Válogatott szemelvények az angol és a német szakirodalomból.* Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged

Kelly, Liz és Regan, Linda (2000): *Rhetorics and Realities: Sexual Exploitation of Children in Europe*. Child and Woman Abuse Studies Unit, University of North London.

Kittay, E.F. (1999): *Love's Labor. Essays on Women, Equality, and Dependency*. Routledge, New York and London.

Knudsen, Susanne V. (2005): Intersectionality – A Theoretical Inspiration in the Analysis of Minority Cultures and Identities in Textbooks, In: Éric Bruillard, Bente Aamotsbakken, Susanne V. Knudsen & Mike Horsley: *Caught in the web or lost in the textbook?*, Caen.

Köberlein /szerk./ (2008): *Heartbeat – Szívdobbanás. Párkapcsolat erőszak nélkül. A fiatalok közti párkapcsolati erőszak megelőzése – Kézikönyv iskolai és iskolán kívüli foglalkozásokhoz*. Deutscher Paritätischer Wohlfahrtsverband, Landesverband Baden-Württemberg

Lacan, Jacques (1998): *The seminar of Jacques Lacan*. Cambigbe University Press, Cambridge

Major, Appelbaum; Beckman, Dutton; Russo, West (2008): *APA Task Force on Mental Health and Abortion*. American Psychological Association, Washington DC.

Martins, Viegas; Mimoso, Pauncz; Tóth, Hiiemäe; Harwin, Cosgrove (2009): *Erő a változáshoz, Hogyan szervezzünk és működtessünk önszolgáltató csoportokat párkapcsolati erőszak áldozatainak és túlélőinek?* NANE Egyesület, Associazione Artemisia, AMCV, Tarttu Autonóm Nőmenhely, Women's Aid Federation of England, Budapest.

Mead, Margaret (1949) *Male and Female*. William Morrow, New York.

Miller, Alice (2005): *A tehetséges gyermek drámája és az igazi én felkutatása*, Osiris, Budapest

Nane Egyesület sajtófigyelése a 16. Akciónap a Nők Elleni Erőszak Ellen alkalmából (2009)

Sevenhuijsen, Selma (2003): The Place of Care: The Relevance of Care for Social Policy. *Feminist Theory*, 2003, 4, 179. <http://fty.sagepub.com/cgi/content/abstract/4/2/179>

Siklaci István (2010): *Előítélet és tolerancia*. Akadémia Kiadó, Budapest.

Swann, Sara és Balding, Valerie (2001): *Safeguarding Children involved in Prostitution*. Department of Health, London.

Szil Péter (2005): *Miért bántalmaz? Miért bántalmazhat?* Habeas Corpus Munkacsoport, Budapest

Tronto, J.C. (1993): *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care*. New York and London: Routledge.

Wade, Cheryl, Marie (1994): 'It Ain't Exactly Sexy.' In *the Ragged Edge: The Disability Experience from the Pages of the First Fifteen Years of the Disability Rag*, ed. Barrett Shaw, Louisville, KY: Avocado Press.

Walker, M.U. (1999) *Mother Time. Women, Aging, and Ethics*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers.

Waugh, Patricia: A posztmodern és a feminizmus: Hova tűnt a sok-sok nő? In: Séllei Nóra /szerk./ (2008): *A feminizmus találkozásai a posztmodernnel*. Csokonai Kiadó, Debrecen.

Wendell, Susan (2011): *Az elutasított test*. 2011, ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar, ELTE Eötvös Kiadó

Wirth Judit /szerk./ (2009): *Rendszerbe zárva. Hogyan kezeli az igazságügyi rendszer a nők és gyerekek elleni férfierőszak jelenségét ma Magyarországon?* NANE Egyesület – PATENT Patriarchátust Ellenzők Társasága, Budapest.

Young, I.M. (1997) *Intersecting Voices: Dilemmas of Gender, Political Philosophy, and Policy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Internetes források:

A nők elleni erőszak bármely formája ellen az áldozatot védelem illeti meg. Ez minden nő emberi és állampolgári joga: <http://nokjoga.hu/> Utolsó megnyitás 2012. május 1.

The Birth Trauma Association: Post Natal Post Traumatic Stress Disorder, http://www.birthtraumaassociation.org.uk/publications/Post_Natal_PTSD.pdf Utolsó megnyitás: 2012. május 1.

Mariel Avalos¹¹⁵ - John Winslade¹¹⁶:

A továbbtanulás mint „menekülési útvonala”¹¹⁷

Absztrakt

Az „erővonal” és a „menekülési útvonala” két Gilles Deleuze által oly gyakran használt fogalom, mely szervesen kapcsolódik mindahhoz, amit Foucault a hatalomról írt. A fenti gondolatok illusztrációjaképp egy személyes történetet használunk fel. A történetben megelevenedik, hogy a szereplők több generáción keresztül miként utasítják el a nemi elnyomás diskurzusát olyan módon, hogy a főhősök továbbtanulnak, maguk is tanárokká válnak.

Kulcsszavak: Foucault, Deleuze, hatalmi viszonyok, nem, menekülési útvonala, emlékezet, oktatás

Michel Foucault 1984-ben bekövetkezett halála után Gilles Deleuze könyvet írt tiszteletére. Francia nyelven két évvel később jelent meg, evvel az egyszerű címmel: *Foucault*. Angolra két évvel később, 1988-ban Seán Hand fordította le, és azóta is Foucault munkásságának nagyszerű összefoglalásaként tekintünk rá – végül sokkal többet jelent pusztán tiszteletadásnál. Olyan módon értelmezi Foucault-t, hogy – bár Foucault érvelése mellé áll – a mű Deleuze sajtószerű filozófiai keretének bélyegét is viseli.

A filozófus Deleuze-t nagyon érdekli a szubjektív folyamat (94. o), vagyis az, hogy hogyan válunk azzá, akik. Álláspontja szerint a folyamat kiindulópontjaként a minket körülvevő világban szerzett tapasztalataink beépülnek saját szubjektív tapasztalatunkba (Deleuze, 1988, 1993). A személyes fejlődés tehát kívülről befelé zajlik, ami szemben áll a modernizmus belülről kifelé tartó folyamatával, mely szerint az egyén valami előre meghatározott potenciál elérése felé halad.

¹¹⁵ Mariel Avalos nemrég szerezte meg nevelési tanácsadói diplomáját a Kaliforniai Állami Egyetemen, San Bernardinoban. A következő e-mail címen érhető el: mariel.avalos@yahoo.com

¹¹⁶ John Winslade a Kaliforniai Állami Egyetem (San Bernardino, USA) tanára, és a következő e-mail címen érhető el: jwinslad@csusb.edu.

¹¹⁷ Explorations: An E-Journal of Narrative Practice, 2010, Number 1, 70–77. Copyright © Dulwich Centre Foundation ISSN

A bevésődés folyamatában kapcsolatba kell kerülnünk az életünk kontextusait meghatározó hatalmi viszonyokkal, és eközben belénk ivódik, hol a helyünk a hatalmi viszonyokban. Itt külön megemlíti néhányat a Foucault által bemutatott különböző hatalmi helyzetekből: lelkesi hatalom, a legfőbb, szuverén hatalom, a fegyelmező hatalom, a kormányzás, és a bio-hatalom. Deleuze szerint Foucault diagrammokban írja le a hatalmi viszonyokat (36. o.), s ezért Foucault-t a „hatalom mikrofizikájának” (24. o.) „új térképkészítőjének” (23. o.) nevezi. Mintha Foucault a hatalmi viszonyokat koordináta-rendszerben, térkép formájában ábrázolná. Álláspontja szerint a hatalmi viszonyok nem homogén vagy teljesen egységes erők, hanem Foucault híres szóhasználatával „a mások cselekedeteire adott [stratégiai] válaszreakciók” (1982, 220. o.) oda-vissza folyamatai. Foucault-t két dolog érdekelte különösen: egyrészt az, hogy miként hozzuk létre ezeket a hatalmi viszonyokat (Foucault szerint a hatalom nem annyira az elnyomásról, mint arról szól, hogy az egyén életét valami előre meghatározott formába terelje), másrészt pedig, hogy miként tudjuk megszakítani ezeket, ellenállni nekik (ahogy az emberek elutasítják azt az utat, amit érzésük szerint rájuk kényszerítenek). Deleuze szerint Foucault a hatalom és ellenállás azon útjait kutatja, melyek dinamikus küzdelme alakítja létünket. Előfordulhat, hogy a hatalmi viszonyok oda-vissza jellege gyengül, és olyan állapot látszik megszilárdulni, melyben bármilyen irányban kicsi a mozgástér. Ezt a jelenséget dominanciának, vagy a hatalom intézményi mintázatának hívja.

Deleuze mély személyes tiszteletet mutat Foucault irányában mindazért, amit tudományos munkásságában és magánéletében a hatalmi viszonyok modern megnyilatkozásai új értelmezési kereteinek megteremtésével lehetővé tett. Tiszteli Foucault-t azért a személyes bátorságáért, hogy olyan messzire ment a hatalomról való gondolkodásban, míg szellemi és személyes zsákutcába nem került (96 o.), de nem tágitott onnan mindaddig, amíg meg nem találta a kivezető utat. Deleuze úgy véli, hogy Foucault (2005) úgy jutott ki a hatalom kérdésének zsákutájából egy termékenyebb szakaszba, hogy késői munkáiban az egyénnel kezdett foglalkozni.

Deleuze ezen a ponton, ahol megjelenik a hatalmi viszonyok elemzésének zsákutájából kivezető út, látja az átalakulás lehetőségét. Foucault írásából a vitalitás, étellel teliség hangsúlyát olvassa ki, és úgy érzi, hogy Foucault nem csak, hogy *ellenzi* a hatalmi igazságtalanságokat, hanem állást foglal az élet-adó vitalitás ereje *mellett*. Úgy véli, hogy Foucault-t „egyfajta öröm” hatja át, „olyan öröm, amit az életet megnyomorító dolgok elpusztítása vált ki” (Deleuze, 1995, p. 23). Ez a gondolat Michael White (2000) fogalmát, a csupán implicit módon jelenlevő dolgokat juttathatja eszünkbe. Ez a vitalitás vagy öröm az, ami implicit módon jelen van a hatalmi viszonyokkal kapcsolatos aggodalmak elemzésekor.

Ennek az örömnek a forrását keresve Deleuze úgy érzi, életünk belső térképét másféle erővonalak is alakítják. Nem csak a hatalom vagy erővonalairól van szó, és többről, mint pusztán az ellenállás ösvényeiről. Ezeket a vonalakat nevezi Deleuze menekülési útvonalaknak (1995: 85). Olyan vonalak ezek, amelyek egy adott hatalmi viszony miatti küzdelemből kiutat mutatnak, valamely más területre vezetnek minket (Deleuze szándékosan földrajzi metaforákat használ). Deleuze értelmezésében ez a másik terület nem utópia. Nem olyan hely, ahol nincsenek hatalmi viszonyok. Egyszerűen a lét egy másik tere. A menekülési útvonalak olyan „*életvonalak, melyeket nem bénítanak meg többé a hatalmi viszonyulások*” (Deleuze 1988:122). A menekülési útvonalakat követve „*végre képesek lehetünk máshogy gondolkodni*” (119. o.), vagy „*olyan kapcsolatba kerülni magunkkal, hogy elutasítjuk a kódokat és hatalmat*” (103. o.).

Azt gondolhatnánk, hogy a narratív gyakorlat pont erről szól: hogyan lelhetjük meg egyének, családok, kapcsolatok életében ezeket a menekülési útvonalakat (ennek az érvelésnek részletesebb kifejtéséért lásd Winslade 2009).

Ehelyett azonban elnyomott vagy alternatív narratívák (White, 2007; White & Epston, 1990) felkutatásában gondolkodunk, melyek aztán valós, megélt történetekké alakíthatóak. Ezek a narratívák a tudatosság mezőjének vagy a cselekedet mezőjének egy adott pontján, esetleg a két sík metszetében találhatóak (Bruner, 1986; White 2007) és különböző módon nevezzük őket: különös eredményeknek, kivételeknek, vagy kiemelkedő eseményeknek. Ahogyan elkezdjük ezeknek az eseményeknek a múltját vagy a jövőjét feltérképezni, valójában egy olyan új útvonalat rajzolunk, ami az egyén életének új irányt adhat. Deleuze szerint tehát nem az a fontos, hogy megtaláljuk a menekülési útvonalak eredetét, hanem csupán annyi, hogy az általa megszabott új irányt kövessük.

Ezek a gondolatok motoszkáltak a fejemben (John), amikor először olvastam azt a személyes narratívát, amit ebben a cikkben közzéteszünk. A történetet eredetileg a Kaliforniai Állami Egyetem San Bernardino-i kampuszán egy szemináriumi dolgozat formájában írtam le (Mariel). Szemléletes példáját mutatja a különböző erővonalak (különösen a nem és a társadalmi osztály hatalmi viszonyai) metszésében fellelt konkrét menekülési útvonalnak, és annak, hogy ezt az útvonalat követve hogyan jött létre egy új történet: egy személy továbbtanulásának története. Olyan menekülési útvonalról van itt szó, amelynek hosszú történelme van, és melyet a családi hagyomány is úgy tartott számon, hogy az mindenki számára jelentést hordozott. Hadd osszuk meg először magát a történetet, és utána rátérünk arra, hogy hogyan kapcsolódik a menekülési útvonalak elméletéhez.

1. Örökségem anyai ágon (Mariel története)

Családomban több olyan „örült” nő volt, aki egyáltalán nem illett abba a korba, melyben élt. Szegénységben éltek, megküzdöttek a társadalom által egyértelműen meghatározott női nemi szerepekkel, a kialvatlansággal és az éhséggel, sőt, saját férjükkal és gyermekeikkel is annak érdekében, hogy elérjék céljaikat. Tanárok akartak lenni. Küzdelmüket annyira komolyan vették, hogy generációkon át tanulásra ösztönözték családjuk tagjait.

1917-ben déd-nagynéném, Soledad 'Chole' Blanco, édesapja és bátyjai ellenzése közepette főiskolai diplomát szerzett általános iskolai tanári képesítéssel. Abban az időben Mexikó hagyományos vidékein, így Guadalajara-ban is, egyértelműen meg volt határozva, hogy milyen szerepek érhetőek el nők számára. A nők otthon maradtak és családjukról gondoskodtak. Bárki, aki más utat választott, lázadónak számított és kiközösítés lett az osztályrésze. Déd-nagynénémnek leginkább az őt kritizáló hangokkal kellett megküzdenie, míg végül közössége egyik legismertebb és tiszteltebb pedagógusává vált. 104 éves kort élt meg. Az én generációm, testvéreim és unokatestvéreim még mindig őrzünk két, a nénikénket köszöntő újságcikket, amelyben bemutatják mindazokat a csodás dolgokat, melyeket városáért tett. Saját kortársai örültek tekintették Chole nénit, amiért ilyesmi célok egyáltalán megfordultak a fejében. Úgy gondolom, hogy azért nem házasodott meg sose, és nem vállalt gyermekeket, mert így teljes életét a hivatásának szentelhette. Ma egy iskola viseli nevét Guadalajara városában.

Chole nénikém történetét anyukámtól, a nagynénéimtől és a nagymamámtól hallottam. Különböző anekdotákat meséltek arról, ahogy ő és nővére, Mercedes ('Meche') nagy reményekkel tekintettek a „lányok”, vagyis nagymamám, Maria és testvére, Refugio ('Cuca') jövőjére. Nem csak elvárták tőlük, hogy továbbtanuljanak, de az „asszonyi és anyai feladataikat”, a főzést, varrást is meg kellett tanulniuk, és mindemellett igazi hölgyként viselkedniük.

Családomban alapvetően jelen van a humor. Mindent és mindenkit kifigurázunk. Ez azt jelenti, hogy amikor valakit valami szerencsétlenség ért, nevetéssel gyógyítottuk meg. Ezeket a történeteket családi nevetéssel gazdag

összejöveteleken hallottam, ahol közösen idéztük fel a múlt eseményeit. De arra is határozottan emlékszem, hogy a Chole néis történetek végén a felnőttek mindig kicsit elkomolyodtak, talán csak pár másodpercig, és elmagyarázták, hogy családjukban a nők azóta is nagyon odafigyelnek arra, hogy otthonukat rendben tartsák, csinosan öltözzenek és továbbtanuljanak. Bár nehezményezik, hogy olyan kemény és rendszerető volt, nagyon hálások mindazért, amit tőle tanultak. Ezeket a történeteket hallgatva cseperedtem fel, és úgy éreztem, tudom, hogy merre tartok. Hatásukra úgy éreztem, mintha *ebben* a családban minden nő különleges volna. Kevesen voltunk. Sok mindenben mentek keresztül, de sok mindent sikerült elérniük is.

Maria Blanco de Santana, anyai nagymamám, még ennél is „örültebb” volt. Tizenhat éves korában hozzáment egy nagyon hagyománytisztelő férfihez, aki elvárta, hogy teljes körűen kiszolgálja. Tízszor esett teherbe, nyolc gyermeket szült, nap mint nap többfogatásos ebédet tett az asztalra nem csak saját családjá, hanem nagyapám munkásai számára is. Kézzel mosta a család ruháit, és ki tudja, még milyen nehézségekkel kellett szembenéznie. Miután minden gyermekét megetette, megfürdette, és elaltatta, megvárta, amíg nagyapám is elaludt. Ezután meggyújtott egyetlen gyertyát, nehogy valakit is felébresszen, és bekuporodott a nappali egyik zugába, ahol a tanárképző főiskola tankönyveit memorizálta. Ha nagyapám meglátta volna, nagyon mérges lett volna. Végül azonban megenyhült, mert látta, hogy nagymamám mindezt úgy csinálta, hogy közben nem „hanyagolta el otthoni kötelességeit”. Később saját gyermekei felé ugyanezt már elvárásként fogalmazta meg. Nagymamám harminc éven keresztül tanította elsőosztályos gyermekek ezreit az olvasás tudományára. Ma a mexikói Tijuana-ban az iskola előtti tér az ő nevét viseli. Nagyon büszke vagyok arra, hogy halála után összes versei megjelentek gyűjteményes kötetekben.

Nagymamámról leginkább édesanyámtól hallottam, de persze ő maga is sokat mesélt nekem. Édesanyám mindennapi beszélgetéseinkben sok történetet mesélt arról, hogy nagymamának milyen nehézségeken kellett átmennie, hogy tanár lehessen. Édesanyám mindig felnézett rá. Ha mi, a gyerekek valami miatt panaszkodtunk, hogy ez nekünk milyen nehéz, nem meglepő módon elmondta, hogy mit jelent az igazi nehézség. Az unalomig ismert „amikor én annyi idős voltam, mint most ti” történetek következtek. Gyermekként valószínűleg idegesítettek ezek a tanmesék. De életem későbbi szakaszában, amikor a nagymamám küzdelmei jutottak eszembe, arra inspiráltak, hogy ne adjam fel.

Szeretném azt hinni, hogy a huszonkét unoka közül én valamilyen különleges kapcsolatban voltam nagymamámmal. Úgy érzem, minden unokája így gondol rá. Nagy szeretettel bánt velünk, és mindig érezte velünk, hogy különlegesek vagyunk. Nagyon hasonló a személyiségünk: csendes, óvatos, érzékeny. Nagyon gondoskodó volt, gyakran vigyázott rám kiskoromban, saját becenevet adottunk egymásnak, saját dalocskáink voltak. A családjuk többi tagja hangos, energiától duzzadó, karizmatikus egyéniség, így mi ketten, amikor csak tehattük, egymás mellé ültünk és egymással beszélgettünk. Emlékszem, az étkezőben volt egy szekrénye, amiben mindenféle rajzeszközöket tartott. Azért tette oda, hogy amikor az unokák látogatóba érkeztek, legyen mivel elfoglalniuk magukat. Emlékszem, egyszer, amikor már nagyobb voltam, a szekrény mellett állva figyeltem, ahogy a fiatalabb unokatestvéreim laposkúszásban közelítettek felé. Nagymamám izgalmaiban a szája elé tette a kezét, annyira várta felfedezésük örömteli hatását. Nagyon szeretett új dolgokat tanulni és ez ránk is átragadt. Gyakran megdicsérte művészi képességeinket, pedig nem is voltunk tehetségesek! Arra buzdított, hogy olvassunk sokat és érjünk el többet, mint az átlag.

Amikor édesanyám továbbtanulására került a sor, már nem kellett akkora ellenállásra számítani, hiszen szinte automatikusnak számított, és el is várták a család minden tagjától, hogy tanuljon. Nagymamám is támogatta. Édesanyám is tizenhat éves korában lett általános iskolai tanár, és több mint harminc éven át tanított. Abban az időben Mexikóban a fiatalok közvetlenül a középiskola padjaiból kezdtek el dolgozni. Anyámnak is hosszú éveken át meg kellett küzdenie avval, hogy ellássa férjét, négy gyermekét, az otthonát és a munkáját. Emlékszem, egyszer szabadnapos voltam és az iskolában a tanári asztala mellett ültem. Nem tudott kire hagyni, így magával vitt dolgozni. Óvodás voltam, és emlékszem, a tanári asztalán rajzolgattam, amíg vége nem lett a tanításnak.

Mindennapos élmény volt számomra az, hogy anyámat látom munkába menni. Nem is képzeltük, hogy ez máshogy is lehetne. Csak életem későbbi szakaszában tudtam meg, hogy olyan anyák is léteznek, akik nem dolgoznak. Emlékszem, azt gondoltam, hogy anyám egy szuper asszony. Mindent elvégzett, és még mindig maradt energiája a férjére, vagy arra, hogy odafigyeljen ránk és játsszon velünk. Ráerősített arra az érzésre is, hogy a mi családukban csupa rendkívüli nő volt. Anyám mindent el tudott látni, jó gyermekeket nevelt, és még nem is különösen fáradt el mindebben.

Saját továbbtanulásom története kicsit máshogy indult. Alig sikerült átbukdácsolnom a középiskolai éveimen, nem voltak terveim. Nem éreztem jól magam otthon, és az otthoni harcaim annyira elvették az energiáimat, hogy nem tanultam, és nem gondolkoztam a jövőmön sem. Egy idő után már nem is tartottam számon, hogy hányszor mondja el egy tanár vagy a nevelési tanácsadó munkatársa, sőt, még maga az iskola igazgatója is, hogy milyen okos vagyok és milyen kár, hogy nem hozom ki magamból azt, amire a képességeim alapján számítani lehetne. Érettségi után nem sokkal teherbe estem. Egyedülálló anyaként még kilátástalanabbnak tűnt a jövőm.

Ekkor édesanyám leültetett és arra kért, hogy tegyük félre ellentéteinket. Ezt akkor számomra nagyon nehéz volt megtenni. Ugyanakkor abban a pillanatban megértettem, hogy senki más nem fog nekem hasonló ajánlatot tenni: hogy járjak iskolába, miközben a kisbabámat teljes biztonságban tudhatom nála. Butaság lett volna egy ilyen ajánlatot visszautasítani. Anya egy éves határidőt adott, hogy összeszedjem magam. Saját terveit a háttérbe szorítva felajánlotta, hogy egy éven át teljes munkaidőben vigyáz a kislányomra, hogy be tudjam fejezni az alapozó évet, és be tudjak iratkozni egy rendes, négyéves egyetemi képzésre. Nem akarta hagyni, hogy elbujjak.

Nagyon lenyűgözött, hogy mennyire fontos neki az *én* továbbtanulásom. Anyám felajánlása és segítsége egy éves határidőt szabott nekem, hogy összeszedjem magam és új irányt szabjak az életemnek. Ettől hirtelen olyan sürgősnek tűnt minden. Nagyon komolyan át kellett gondolnom az elkövetkező évet és mindent úgy megtervezni, hogy a legtöbbet hozzak ki ebből az időszakból, amíg a gyermekem napközbeni ellátása megoldott volt. Tudtam, hogy amikor lejár az egy év, anyám folytatni fogja saját életét, saját terveit, és nekem egyedül kell ismét megállnom a lábamon. Addigra már majdnem be fogom tudni fejezni a képzést, és ki kell találnom azt is, hogy hogyan tovább.

A személyes konfliktusunk számára is forduló pontot jelentett ez a döntés. Számomra már avval elkezdődött a gyógyulás, hogy elismertem, milyen fontos vagyok anyám számára: egész életében homeopátiás orvos szeretett volna lenni, és most miattam halasztott egy évet a képzés elindításában! Sikeres felvételt nyert, és mégis egy éves halasztást kért a megállapodásunk miatt. Tudtam, hogy ez nem lehetett könnyű számára, de nekem nagyon sokat jelentett. Az elszántságának köszönhetően én is megszereztem a BA fokozatot.

A továbbtanulás melletti ilyen erős elkötelezettség és a családi hagyomány komoly befolyást jelent a fiatalabb generációk számára. Ez az a kulturális tőke (Bourdieu & Passeron, 1977), amit a tanulásba és a készülésbe

forगतok. Mindig is úgy éreztem, hogy a legkevesebb, amit a család ezen nő tagjai iránti tiszteletből tehetek, az, ha magam is továbbtanulok. Nem tudom megmondani, hogy pontosan mikor döntöttem úgy, hogy iskolai nevelési tanácsadó szeretnék lenni. Sok minden vezetett ide. Biztos, hogy saját középiskolai tapasztalataim, s az, hogy okos diák létemre nem tudtam a tanulásra koncentrálni, befolyásolták a döntésemet. Arra a sok diákra gondoltam, akik tehetségesek, de valami miatt nem tudnak kibontakozni. Szerettem volna hatással lenni rájuk, és ezért választottam a nevelési tanácsadás szakot. Az utóbbi hónapokban, ahogy egyre közeledett a diploma átvételének napja, majd megkezdtem a terepmunkát, hús-vér diákok között, egyre nagyobb várakozással tekintek hivatásomra. A gyakorlatban is megtapasztaltam, hogy hatékony tanácsadó vagyok és ténylegesen segítettem diákoknak. Végre úgy érzem, hogy révbe értem. Hivatalosan is elértem, hogy a családom nőtagjai büszkék legyenek rám. Eljutott hozzám egy, s más, amikor édesanyám vagy a nagynéném valakinek az eredményeimmel dicsekedtek. Anyám egyfolytában mosolyog, olyan büszke. Ez egyben az ő győzelme is.

Az utóbbi időben egyre inkább azt érzem, hogy valódi nevelési tanácsadó vagyok, és munkámban azokat szeretném segíteni, akiknek csak egy kis lökésre van szükségük. Tudom, hogy Chole nagynéném és a nagymamám távolról figyelnek és nagyon büszkék rám, amiért magam is sok energiát fektettem abba, hogy tovább vigyem a család női tanítói örökségét. Sajnos nagymamám 2007-ben meghalt, és így nem láthatja, ahogy átveszem a diplomámat. Ha ott lehetett volna, akkor csendesen gratulálna és azt mondaná, hogy milyen büszke rám. Tudom, hogy lélekben velem lesz azon a napon. Azok az alapok melyet tőlük kaptam, és a tanulás iránti lelkesedésük nagyon erősen hatott rám, és olyan erőt képvisel számomra, ami továbbvisz utamon. Az ő emléküket indított arra, hogy kitaláljak egy olyan ösztöndíj rendszert, ami a felsőoktatásban tanuló küszködő anyákat támogatná. Nagyon szerencsés vagyok, egy hasonló alap segítette minden egyes lépésemet, egészen a célvonalig. Tudom, hogy másoknak nincs ilyen családi öröksége, és így azt remélem, hogy a pénzügyi nehézségek megoldásával talán hozzájárulok ahhoz, hogy a tanulásra tudjanak koncentrálni, és ők is eljussanak a diplomáig.

2. Észrevételek

A hagyományos mexikói családok működését alapjaiban meghatározza a macsó kultúra. Történetünkben ez volt az az erővonal, ami megpróbálta meggátolni, hogy Chole és testvére, Meche tanítókká válhassanak. A „nők maradjanak otthon” narratíva ellenpontozásaként valamilyen ellenállásra volt szükség. Ha gazdag családról lett volna szó, maga a pénz is az ellenállás egyik ösvényévé válhatott volna, de mivel hösnőink szegények voltak, ez nem volt számukra járható út. Így Chole-nek meg kell küzdenie avval, hogy az erővonalak mentén kialakult diskurzus „örültnek” és „lázadónak” kiáltotta ki. Egy ilyen fajta uralkodó diskurzus azt jelenti, hogy az ellenállásnak, legalábbis az első időkben, komoly ára van.

Egy generációval később Mariel nagymamája, Maria, fiatalon férjhez ment és nagy háztartást vezetett, annak minden tennivalóját egyedül látva el. Ugyanakkor nagy hatással voltak rá az „örült” nők, saját nagynénjei. Belőlük merített ihletet ahhoz, hogy a nemi szerepek által ráosztott szerepen túl próbálja meghatározni önmagát. Titokban, gyertya mellett tanult, de csak akkor, amikor a háztartási teendőit elvégezte. A családi történetekben így vált a továbbtanulás egyfajta menekülési útvonallá a háztartásbeli szerepéből és a szegénységből. Végül Maria, nagynénjeihez hasonlóan, kitarásával és eredményeivel kivívta a közösség elismerését.

Idővel átalakultak azok a családi narratívák, amelyek meghatározzák, hogy mire vágyhatnak a nők. Ezek a nők joggal lehetnek büszkéek eredményeikre, melyek legitimációjához az állami elismerés is hozzájárult, s a családban új norma született. Az örült lázadók diskurzusát az oktatás úttörőinek narratívája váltotta fel. Lehet, hogy néha még mindig örülnek tekintették őket, de sokkal szeretetteljesebb módon, mint egy generációval korábban.

Mariel édesanyja számára már sokkal kevésbé volt szükség nyílt ellenállásra. Az ő korára már elfogadottá vált a család menekülési útvonala. A továbbtanulás és mások tanítása immáron büszkeséggel vállalható útvonal, s nem pusztán lázadás volt. Nem kellett saját menekülési útvonalat keresnie. A családi ösvényre kellett csupán rátalálni, és a többi már magától értetődő volt. Érdekes megfigyelni, hogy ahogy Mariel cseperedett, ezt a menekülési útvonalat sok nevetéssel kapcsolta össze – ezt hívta Deleuze vitalitásnak, étellel teliséggnek.

Mariel számára azonban ismét kérdésessé vált, hogy milyen menekülési útvonalat válasszon. Küzdelmét megnehezítette édesanyjával való feszült kapcsolata és az, hogy maga is egyedülálló anyává lett. Mégis, az élet különböző kihívásai, és az életét meghatározó napi hatalmi viszonyok közepette visszatért a továbbtanulás menekülési útvonálára, ami saját utazásának is irányt és jelentést tudott szabni. A történetben beszámol egy édesanyjával folytatott beszélgetésről, amelyben a két nő arról dönt, hogy hogyan tud Mariel visszatérni a menekülés elhagyott ösvényére. Olyan megállapodást kötöttek, mely mindkét fél számára elköteleződést jelent, ami áldozatokkal is jár. Az áldozat merőben eltérő jellegű attól, mint amit a korábbi generációk nőalakjai éltek meg, de mégis könnyen elképzelhető, hogy magukra ismernének ebben a történetben.

E sorok írásakor Mariel már abban az új helyzetben van, amit a menekülési útvonal tett lehetővé számára. Tudja, hogy új pozícióját nagymamája és nagynénjei elismerése is támogatja. Megküzdött azért, hogy idáig jusson, és a közösség ezt a diplomaátadás ünnepségével fogja elismerni. Megtalálta személyes kapcsolódását a családi menekülési útvonalhoz, és ennek folyamatában új kapcsolatba került édesanyjával is. A továbbtanulás családi narratívájának új fejezete zárult le.

A menekülési útvonal ugyanakkor nem ért véget, és nem mondhatjuk, hogy lezárult volna. Mariel azon gondolkodik, hogy merre vezet tovább az út, melyet saját jövője és a vele kapcsolatba kerülő diákok számára választott. Nem nehéz elképzelni, hogy amikor nevelési tanácsadóként fiatal nőkkel kerül kapcsolatba, továbbra is emlékezni fog nagynénjeire, nagymamájára, édesanyjára. Nem nehéz elképzelni, hogy életük később is példa lesz számára saját szakmai és személyes identitásának alakításakor. Nem nehéz elképzelni, hogy családjában további „különleges” nők generációit fogja meghívni a közös menekülési útvonal.

Ez a történet elgondolkodtathat mindannyiunkat, akik a különböző erővonalak kereszttüzében élő emberekkel foglalkozunk. Az emlékezés, a múlt felidézésével kapcsolatos beszélgetések (Hedtké & Winslade, 2004; White, 2007) - melyek az identitás-narratívák táptalajai lehetnek - fontosságára hívják fel a figyelmünket. Ahogy saját élettörténetünkbe foglaljuk a minket körülvevő különleges emberek történeteit, megerősödünk abban az elhatározásban, hogy kitartóan küzdjünk a reményt és vitalitást csökkentő hatalmi erővonalak ellen.

A történet arra is rámutat, hogy milyen jelentősséggel bír a családok és egyének küzdelmei mögött fellelhető menekülési útvonalak beazonosítása. Ahogy Foucault-t értelmezve Deleuze is leszögezte, az erővonalak mindig létrehozzák az ellenállás útvonalaikat. és ezek legalább annyira beszélgetések a hatalmi viszonyok tekintetében, mint az erővonalak. Tanácsadóként, terapeutaként mind a kettőt keressük. Az ellenállás gyakran kevésbé tudatos folyamat. Sok egyén nehezen tud egyedül ellenállni az őt szorongató társadalmi folyamatoknak. Az ellenállást gyakran a

család vagy közösség tagjainak közös történetében érjük tetten. Elképzelhető, hogy a menekülési útvonalak az „őrültnek”, lázadónak tartott egyének történeteiben érhetők utol. Lehetséges, hogy, ahogy Mariel esetében is történt, a menekülési útvonalak generációkon átívelő családi legendák, melyeket legalább annyira átsző a humor és vitalitás mint a düh és értetlenség. Tanácsadóként és terapeutaként a gyakorlatunkba építhetjük, hogy a segítő beszélgetés során ilyen jellegű történeteket keresünk. Arra bátoríthatjuk az egyéneket, hogy viszonyuljanak saját történeteikhez, és fektessék bele saját energiájukat, vitalitásukat. Megkérhetjük őket arra, hogy ezen történetek fényében gondolják át saját erőfeszítéseiket, és a lehetséges menekülési útvonalat. Megpróbálhatjuk úgy irányítani a beszélgetést, hogy a személyes és kapcsolati identitást ezekre a menekülési útvonalakra vetítsük rá.

Foucault (2000) az ellenállás kifejtését az általa „politikai lelkiségnek” nevezett jelenség megnyilvánulásának tekintette (p. 233). Deleuze saját, Foucault munkásságát ismertető összefoglalójában továbbgondolja ezt az ötletet. Foucault állításának megismétlésével fejezzük be ezt az írást: „Az élet legintenzívebb pillanata, ahol a legtöbb energia gyűlik össze, az a pont, ahol felvállaljuk a hatalmi harcban való részvételt, küzdünk, erőforrásokat mozgósítunk és elugrunk az ellencsapások elől” (Foucault, 2000, p. 162).

Foucault itt egy adott időbeli pillanatot nevez egy pontnak. Deleuze számára ez a pont egy vonalon helyezkedik el, és koordinátákkal körülírható. Cikkünkben egy ilyen vonalat, egy intergenerációs családi útvonalat követtünk. Mások számára természetesen egészen már koordináták mentén, egészen eltérő menekülési útvonalak léteznek. De hisszük, hogy a narratív gyakorlat során fellelhetők ezek a menekülési útvonalak, és ezeket követve új területeken új történetek születnek.

Irodalomjegyzék

Bourdieu, P., & Passeron, J-C. (1977). *Reproduction in education, society and culture*. London. England: Sage.

Bruner, J. (1986). *Actual minds, possible worlds*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Deleuze, G. (1988). *Foucault* (S. Hand, Trans.). Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.

Deleuze, G. (1993). *The fold: Leibniz and the Baroque* (T. Conley, Trans.). Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.

Deleuze, G. (1995). *Negotiations* (M. Joughin, Trans.). New York, NY: Columbia University Press.

Foucault, M. (1982). Afterword: the subject and power. In H. Dreyfus & P. Rabinow (Eds.), *Michel Foucault: Beyond structuralism and hermeneutics* (pp. 199–226). Brighton, England: Harvester Press.

Foucault, M. (2000). *Power* (Essential works of Foucault, 1954–1984, Vol. 3; J. Faubion, Ed., R. Hurley, Trans.). New York, NY: New Press.

Foucault, M. (2005). *The hermeneutics of the subject: Lectures at the College de France 1981–1982* (G. Burchell, Trans.). New York, NY: Palgrave MacMillan.

Hedtke, L., & Winslade, J. (2004). *Remembering lives: Conversations with the dying and the bereaved*. Amityville, NY: Baywood.

White, M. (2000). Re-engaging with history: The absent but implicit. In M. White, *Reflections on narrative practice:*

Essays & interviews. Adelaide, Australia: Dulwich Centre Publications.

White, M. (2007). *Maps of narrative practice*. New York, NY: W. W. Norton.

White, M., & Epston, D. (1990). *Narrative means to therapeutic ends*. New York, NY: W. W. Norton.

Winslade, J. (2009). Tracing lines of flight: Implications of the work of Gilles Deleuze for narrative practice. *Family Process*, 48(3), 332–346.

Nicola Yeates:

A gondoskodás politikai ökonómiájának globalizálódása¹¹⁸

A gondoskodás fontos elemzési kategória a szociálpolitikában, mert a gondoskodás megszervezése a jóléti államok természetének és társadalmi formációinak fontos aspektusairól árulkodik. Egész idáig a szociálpolitikai elemzések a gondoskodás meg- és újrászervezésének a hermetikusan elzárt jelenségként felfogott nemzetállam keretei között történő vizsgálatára szorítkoztak. Következésképp ezek az elemzések figyelmen kívül hagyják a nemzetek feletti folyamatoknak a társadalmi-szervezeti átrendeződésre gyakorolt hatását. Ez a cikk a gondoskodás globális politikai ökonómiai (GPÖ) modelljét kívánja felvázolni, a gondoskodás újrastrukturálódásának transznacionális dimenzióira fókuszál. Ezen belül is elsősorban az otthoni gondoskodó-munkát vizsgálja az otthoni szolgáltatások nemzetközivé válása, illetve a termelési viszonyokra és munkamegosztásra gyakorolt hatása okán. Az értekezés számba veszi a GPÖ megközelítési módból a gondoskodás tudományos kutatására vonatkozó elemzési kérdéseket is.

Bevezetés

A „gondoskodás” fogalma fontos helyet foglal el a szociálpolitikai elemzésekben, mert a gondoskodás megszervezése a jóléti államok természetének és társadalmi formációinak, illetve társadalmi-intézményi változásainak fontos aspektusaira világít rá (Williams, 2003). A gondoskodás összeköti életünk mikro és makro dimenzióit, és személyes gyakorlatainkat a társadalmi struktúrák, viszonyok rendszerébe ágyazza. A gondoskodás szociálpolitikai elemzése főként a szociológia hagyományaira épült, de a „gondoskodás tudománya” multidiszciplináris kutatási terület, amihez a politológia és a közgazdaságtan (mindkettőben elsősorban a feminista szempontú kutatások) is jelentősen járult hozzá. Jelen tanulmány ezekre az eredményekre, különösképp a politikai gazdaságtan eredményeire támaszkodva vizsgálja a szociálpolitika és a gondoskodás viszonyát. Pontosabban a globális politikai ökonómia (GPÖ) szempontjából veszi szemügyre ezt a kérdést: elemzésem középpontjában a szociálpolitika nemzetek feletti dimenzióinak és a társadalmi-intézményi reorganizáció „nemzeti” folyamatait befolyásoló globális hatalmi viszonyoknak és egyenlőtlenségeknek a vizsgálata áll. Az értekezés először a gondoskodás szociálpolitikai és politikai gazdaságtani elemzéseinek eredményeit és korlátait veszi számba. Ezután a második részben a gondoskodás GPÖ elemzési modelljének felvázolásával folytatódik. A gondoskodás globális ökonómiája a szolgáltatások széles spektrumát érinti, de én itt most az otthon nyújtott szolgáltatásokra fókuszálok a termelési viszonyokra és a társadalmi munkamegosztásra gyakorolt sajátos hatásuk miatt. Az utolsó rész azt tárgyalja, hogy mindez milyen következményekkel jár a gondoskodáskutatásra és általában a közpolitikai kutatásokra.

¹¹⁸ Nicola Yeates (2005): A Global Political Economy of Care, *Social Policy & Society*, 4:2, 227-234.

1. Szociálpolitika, politikai gazdaságtan és gondoskodás

Szemben a pszichológiai felfogásokkal, amelyek a gondoskodás kapcsán az egyéni motivációkat, az érzelmi kötődést és a gondoskodó identitását hangsúlyozzák, a szociálpolitika kutatás egy jelentős ága a gondoskodást munkaként fogja fel, a „másikért” végzett fizikai munkaként és a „másik miatt” végzett érzelmi munkaként (Hooyman és Gonyea, 1995). A gondoskodás-munka hihetetlenül széles körét öleli fel a társadalmi reprodukciós tevékenységeknek: a fizetett és/vagy fizetetlen alapon, otthon és/vagy intézményes formában nyújtott erősen intim társadalmi, egészségügyi és szexuális szolgáltatásoktól a kevésbé intim gondoskodásformákig terjed, mint amilyen a főzés, takarítás, vasalás és karbantartás. E sokféleség következtében a szociálpolitikában a gondoskodás szűkebb értelemben használatos: „olyan felügyelet vagy tartási kötelezettség során nyújtott segítség vagy szolgáltatás, ami az olyan egyének jólétének biztosítását szolgálja, akik *nem tudják* ezeket a tevékenységeket saját maguk ellátni” (Waerness, 1985, idézi Hooyman & Gonyea, 1995:3, kiemelés a szerzőtől), akik tipikusan betegek, fogyatékkal élők, idősek és fiatalok (Daly, 2002). Az ebben az értelemben definiált gondoskodás felfogás esetén is sokféle a szolgáltatás-szektor, különböző „készség” szintekkel és foglalkoztatási pozícióval bíró, különféle közegben és feltételek mellett dolgozó csoportokra vonatkozik (Yeates, 2004).

A feminista kutatások kitüntetett szempontja a fizetetlen gondoskodás-munka közegének vizsgálata. A „privát”, otthoni gondoskodás-munkának a tágabb, férfi-nő társadalmi viszonyokkal való összefüggéseinek feltárásában, valamint a jóléti intézmények közvetítő szerepének hangsúlyozásában központi szerepet játszott az olyan kérdések felvetése, mint ki nyújtja a gondoskodást, mennyit, kinek a hasznára, és kinek a költségére. Ezek a kutatások fontos összefüggéseket tártak fel a nemi szerepekre vonatkozó elvárásokat működtető ideológiákról és azok anyagi alapjairól, a társadalmi viszonyokat és a szociálpolitikát megerősítő erkölcsi viszonyokról, illetve a gondoskodásban részesülők és a gondoskodást nyújtók számára biztosított járulékok és szolgáltatások jellegéről és köréről (Daly, 2002). A feminista kutatók tipikusan a bér nélküli és bérjuttatásban részesülő munka, a fizetetlen és fizetett munka között fennálló szoros összefüggést hangsúlyozzák. Az a munka, amit a nők az otthonon kívül fizetésért vállalnak, általában tükrözi azt a munkát, amit otthon végeznek; a nők által nyújtott fizetetlen gondoskodás-munka hozzájárul a társadalmi kiadások csökkentéséhez; mivel az otthoni gondoskodás-munka negatívan hat a nőknek a fizetett munka piacán való elérhetőségére, az otthoni gondoskodás-munka kihat a nők társadalmi bérből és hosszú-távú társadalmi-gazdasági biztonságához való hozzáférésükre is (Pascall, 1997). Ezek azonban marxista elemzések, melyek elsősorban arra koncentrálnak, hogy a fizetetlen gondoskodás-munkát a nemi szempontok alapján differenciált termelési viszonyok közegében helyezték el, s egyben az otthon végzett reprodukív munka kapitalista termelési folyamatok szempontjából elengedhetetlen jellegét hangsúlyozzák, mert a hozzáadott érték előállítását és annak egyenlőtlen elosztását tartja fenn, illetve a szociálpolitikának az otthoni nemi szempontú munkamegosztás fenntartásában játszott szerepét emelik ki (Mies, 1986; Delphy & Leonard, 1984).

A gondoskodás munka jellegének hangsúlyozása, illetve a produktív és reprodukív munka és a jóléti társadalmi viszonyok nemi szempontú megkülönböztetése között fennálló összefüggések hangsúlyozása az a két momentum, ami rokonságot mutat a jólét államok politikai gazdaságtani elemzésével. A „kritikai” politikai gazdaságtan azonban többnyire semmit nem mond ezekről az aspektusokról, jobbára a jóléti aréna terepén zajló társadalmi (osztály) konfliktusokkal és az állam az üzleti világ és a szervezett (férfi) fizetett munka közötti együttműködésekkel foglalkozott ez idáig. Nem állítom, hogy ne lenne „dialogus” a politikai gazdaságtani és a feminista kutatások között.

Ezek a véleménycserék felélénkülték a jóléti állam kutatására vonatkozó szakirodalomban Esping-Andersen 1990-ben megjelent „a jólét három világa” felfogását követően, amit leginkább a jóléti állam viszonyainak nemi szempontú megoszlása iránt tanúsított érzéketlensége miatt kritizáltak.

A jóléti állam társadalmi viszonyainak feminista és politikai gazdaságtani elemzéseiből egyaránt hiányzik azonban egy fontos elem. Mindkettő a nemzeti kontextusban jött létre és került alkalmazásra, s figyelmen kívül hagyta a nemzeti határokon átvélő folyamatokat, melyeket „külső” szocio-politikai szempontok alapján érthetünk meg csupán. A szociális és egészségügyi szolgáltatáskorporációk stratégiáinak nemzetközivé válása, a határokon átnyúló szociális szolgáltatások nyújtása, a szolgáltatások külföldi tartózkodás alkalmával történő igénybevétele, illetve mindezeknek a disztribúcióra és redisztribúcióra gyakorolt hatásának vizsgálata csak most kezd megjelenni a tudományos szociálpolitika-kutatásban. Noha a „gondoskodás tudományt” teljesen áthatja az otthoni gondoskodás ökonómiájának és a fizetett és fizetetlen gondoskodás-munka egyes nemzetgazdaságokban létező megoszlásának a fontossága, alig szenteltek figyelmet annak a ténynek, hogy a reprodukív munka megoszlása nemzetközi szintűvé vált, továbbá arra, hogy milyen az egyes országok ebben elfoglalt helye, illetve a nemzetközi folyamatok és a helyi, „belső” közpolitikának a nemzeti társadalmi viszonyok nemi szempontú megkülönböztetésében játszott közvetítő szerepe. A jóléti szolgáltatások átstrukturálódását vizsgáló GPÖ tanulmányok (Blackburn, 2002; Navarro 1982, 1998), melyek egyébként számolnak a „nemzeti” társadalmi viszonyok nemzetközi kontextusával, alig vagy egyáltalán nem foglalkoznak a jóléti társadalmi viszonyok változásának nemi aspektusával. 1992-ben Pettman jegyezte meg, hogy a domináns GPÖ és politikai gazdaságtani modellek, lett légyenek azok liberális, nacionalista vagy strukturalista felfogások, „figyelmen kívül hagyják a nők által - a háztatásban, a kisegítő gazdaságban, a reprodukcióban és a közösségi gondoskodásban - végzett hatalmas mennyiségű munkát ..., a nemi viszonyokat, mint a hatalmi viszonyok egyik sajátos formáját nem elemzik” (158, 160 o.). Egy évtizeddel később Peterson ismét megjegyezni kényszerül, hogy a kutatások, noha bevallottan kritikai pozícióból olvassák a termelés szervezését, a globális munkamegosztást, a felhalmozás és szabályozás dinamikáját, és az osztály és geopolitikai hierarchiákat vizsgáló „kritikai” politikai gazdaságtani modelleket, továbbra is érzéketlenek, „süketek” maradnak a társadalmi nemi viszonyokat illetően (2003: 26, 179, fn 16).

Eltekintve a fent említett korlátoktól, a feminista GPÖ és szociálpolitika-kutatás a legmegfelelőbbek a gondoskodás globális társadalmi viszonyainak vizsgálatára. A következő rész ezért azt vázolja és írja le, hogy milyen lehet a gondoskodás egy feminista GPÖ modellje. A rendelkezésre álló terjedelmi korlátok miatt csak nagy vonalakban körvonalazhatom az otthon végzett gondoskodás globális politikai ökonómiájának modelljét, és a globális hierarchiák, a termelés re/organizációja és szociálpolitika közötti összefüggéseket szemléltetem.

2. A globális otthoni gondosodás rezsimjének körvonalai

Noha a gondoskodó-szolgáltatásokat többnyire helyi szinten finanszírozzák, szervezik és biztosítják, a háztartások, a korporációk és államok stratégiáinak internacionalizálódása élénk nemzetközi gondoskodás-gazdálkodást eredményezett. Ebben központi szerep jut az otthoni munkának. A világ gazdagabb felének országaiban a kevésbé gazdag országokból érkező migráns háztartási dolgozók iránt jelentkező masszív és növekvő igényre támaszkodó globális „intim munka rezsim” (Chang és Ling, 2000) az „anyai” gondoskodó munka masszív nemzetközi transzferjével jár, és néhányak számára a „preindusztriális értékekkel működő posztindusztriális háztartás struktúrájának” (Parreñas, 2000) létrejöttét jelenti. Ezek, a Hochschild által „globális gondoskodás láncnak” nevezett transzferek tipikusan a következő módon épülnek fel: „szegény család idősebb lánygyermeké vigyáz a kisebbekre, míg az anya gyermekgondozóként egy migráns gyermekgondozó nő gyerekeire vigyáz, aki eközben egy gazdag országban felügyel egy ottani család gyerekeire” (2000: 131). Ezek a transzferek nem csak „személyes kapcsolatba rendezik a földgolyó különböző pontjain élő embereket a fizetett és fizetetlen gondoskodás-munka révén”, azon belül is elsősorban a szolgáltatást nyújtók és a szolgáltatást fogyasztók gyerekeit (Hochschild, 2000:131), hanem a gondoskodás és a gazdasági rendszer más-más „fejlettségű” szintjei között, és a nemzetközi politikai gazdaságban más-más helyet elfoglaló országok között is kapcsolatot teremt (Yeates, 2004).

Az otthoni gondoskodásnak ez a nemzetközi kereskedelme fontos aspektusa a nemzetközi és a regionális munkamegosztásnak. Így például a szegényebb ázsiai országokból a fiatal nők rendszerint gazdagabb ázsiai, közel-keleti, európai és amerikai országokba utaznak, hogy a nemzetközi gondoskodó gazdaság valamelyik ágában dolgozzanak (Heyzer et al, 1994; Chang és Ling 2000). A Mexikóból, Közép-Amerikából és Dél-Amerikából érkező fiatal nők az USA-ba, míg a közép európai és kelet európai nők Nyugat Európába és az USA-ba utaznak. Amennyiben a külföldi (tengerentúli) munkavállalás lehetővé teszi számukra, hogy javítsák gazdasági helyzetüket és hozzájáruljanak az otthon maradt rokonaik jólétéhez, ez a kereskedelem és a vele járó munkamegosztás szerves része a jóléti szolgáltatások finanszírozásának, szervezésének és biztosításának. A gondoskodás-munka nemzetközi kereskedelme az anyagi javak elosztásának alapvető egyenlőtlenségére világít rá, ami a globális fejlődés egyenlőtlenségeinek következménye. Egyben meg is erősíti ezeket azáltal, hogy a gondoskodást mint erőforrást a szegényebb országokban élőkől a gazdagabb országokban élők számára irányítja át. Mint Hochschild leszögezi, a munka, amit a globális gondoskodási láncban lentebb élő felnőttek gyerekeinek gondozása igényel a láncban fentebb elhelyezkedő szülők gyerekeire száll. A globális gondoskodás lánc bizonyos szempontból a gondoskodás-munka exportjának és importjának kereskedelmi mechanizmusa. Ugyanakkor kizsákmányolási viszonyokat is eredményez, amennyiben fizikai gondoskodó munkát von ki a szegényebb országokból a gazdagabb országok fogyasztása szolgáltatásban. Ennek során „érzelmi érték többletet” generál: az USA „anyai” szeretet importja azt eredményezi, hogy a „beverly hillsi gyerekek „többet szeretet” kapnak” (Hochschild, 2000:136).

Természetesen mind a házimunka kiközvetítésének, mind az otthoni gondoskodás szolgáltatás globalizálódásának megvannak a történelmi előzményei (Katzman, 1978). Az otthoni gondoskodás jelentős méretű nemzetközivé válásnak lehetünk tanúi (legkorábban minimum) a 19. században, amikor is ez a nemzetközi gazdaság mozdítja elő az iparosodási folyamatokat a munkaerőt exportáló és importáló országokban egyes ázsiai országok iparosodási stratégiáira jellemző módon (Chin, 1998; Huang and Yeoh, 1996). Továbbá, Európában és az USA-ban a háztartási munka tradicionális munkavállalási lehetőség a bevándorló nők számára, míg a házi személyzet alkalmazása

hagyományos kifejező eszköze és kitermelője az életvitelt és státuszt jelző társadalmi viszonyoknak (Katzman, 1978; Anderson, 1997, 2001). Egyrészt tehát a történelmi folytonosság töretlen, másrészt azonban fontos törésvonalak jellemzik ennek a gazdaságnak a fejlődését. Ilyen új jelenség a szolgáltatás korporatizációja és a háztartási szolgáltatások piacának elterjedése az elit társadalmi körökön túl. A gondoskodás ipar korporatizációja a gazdasági növekedés és a munkahelyteremtés (különösen a nők számára) fontos terep számos fejlett ipari és fejlődő országban. Az USA-ban, például, a lakástakarítás a gondoskodás szektor egyik leggyorsabban növekvő szolgáltató ága: az „otthontakarítás szakértői” még mindig a bevándorlók és az etnikai kisebbségek köréből kerülnek ki (Ehrenreich, 2002). Nehéz számszerűsíteni az otthonokban foglalkoztatottak létszámát, mert a munkát, amit végeznek, gyakran nem jelenti be hivatalosan sem a munkáltató, sem a munkavállaló, de a rendelkezésre álló számok elterjedtségükről árulkodnak. A Spanyolországban, Franciaországban, Németországban dolgozó háztartási alkalmazottak száma több mint két millió, és az igény az ilyen munka iránt növekvő tendenciát mutat. Nagy-Britanniában a háztartások kiadása a fizetett házimunkára egy évtized leforgása alatt (1986-96) megnégyszereződött, és a háztartási alkalmazottként foglalkoztatottak száma 17%-kal nőtt az 1990-es évek végén, miközben a foglalkoztatottság átlagosan 3%-os növekedést mutatott csupán (Anderson, 2001; Cox, 2000; Gregson & Lowe, 1994).

A közpolitikák mélyrehatóan befolyásolják ezeket a komodifikációs és globalizációs folyamatokat. Ehrenreich (2002) arra a folyamatra hívja fel a figyelmet, melynek során az USA-ban a háztartási alkalmazottakat közvetítő korporációk a munkavállalást elősegítő állami jóléti programoktól nyernek el pénzt, ahol a programok „először dolgozz” elve az olcsó és könnyen elérhető munkaerő forrásává teszi ezeket a programokat. Így, noha a szociálpolitika régóta hozzájárult a fizetetlen reprodukciós munka forrásának fenntartásához, legújabban hozzájárul ennek a munkaerőnek (legalább is egy résznek) a háztartásokba történő kiközvetítéséhez, és a nők megjelenéséhez a fizetett munkaerő piacon. Európában a munkavállalást előmozdító jóléti programoktól és a közpénzekből támogatott fizetett háztartási munka elterjedésétől azt várják, hogy a háztartásokat arra készíteti, hogy kiközvetítsék a személyes szolgáltatásokat. A Dán Háztartási Szolgáltató Rendszer például támogatja azokat a cégeket, akik olyan háztartási szolgáltatásokat biztosítanak (pl. bevásárlást, főzést, takarítást, kertészkedést, gyerekekért iskolába menni), amit az ügyfelek egyébként maguk is el tudnának végezni az otthonukban vagy annak környezetében (Platzer, n. d.). Cancedda (2001) a háztartási szolgáltatások potenciális commercializálódásának mértékét megközelítőleg egy millió személyes szolgáltatást nyújtó állásra becsüli Európában.

A háztartási szolgáltatások nemzetközi kereskedelmét a nagyobb populációs mozgások kontextusába kell helyeznünk, ezen belül pedig a nemzetközi migrációs mozgások feminizálódásának folyamatába, ami részben az egyenetlen fejlődés problémájára adott reakció. Az IMF és a Világbank előírhatja, hogy a kormányoknak többet kell költenie adósság-visszafizetésre, mint a szociális szolgáltatások biztosítására, illetve olyan szociálpolitikai reformokat támogat, melyek a „szabad” piacgazdaság irányába mozdulnak el, ami valójában erodálja az életlehetőségeket, lenyomja a béreket, leértékeli a valutákat, és export-orientált gazdasági fejlődésre ösztönöz. Mindez, együtt azzal a ténnyel, hogy sok országnak a munkaerő az egyetlen „piacképes” terméke, azt jelenti, hogy a női munka exportja központi helyet foglal el a nemzetközi adósságkezelési politikában. A külföldi munka révén előállított jövedelmek következtében a háztartások internacionalizálódásának stratégiái gyakran kulcsszerepet játszanak az adott háztartás anyagi túlélésben, a családtagok személyes és tágabb lakóközösségeik jólétének biztosításában. Mi több, néhány állam esetében a külföldi átutalások jelentik a külföldi valutához jutás szűkös lehetőségeinek egyikét, s a szegényebb, munkát exportáló országok esetében ezek az átutalások az export és a hivatalos segélyek értékét is

meghaladhatják (Faini, 2002; Orozco, 2001). Ezek után nem meglepő, hogy sok kormány nyíltan támogatja vagy elnézi a női munkaerő nemzetközi exportját. Noha nem minden bevándorló vág neki az útnak azzal a céllal, hogy valamilyen gondoskodást szolgáltatson majd külföldön, sokan mégis ott kötnek ki az állami és nem-állami szervezetek számtalan legális és illegális bevándorlást bátorító közpolitikája és gyakorlata következtében (Stalker, 2000).

Ma még nem belátható, hogy milyen méretek ölt majd a társadalmi reprodukтив munka kiközvetítése. Platzer (n.d.) azt mondja, hogy az otthonok takarítása adja a dán programban a szolgáltatások legnagyobb részét, s a személyes intim szolgáltatások túlnyomó része a családokra és a közszolgáltatásra marad. Az USA-ban a kommercializált szolgáltatások növekedése ellenére a közszolgáltatás és az informális szolgáltatás marad továbbra is a kevésbé vagy nem profitábilis szociális és felügyeleti gondoskodás fő forrása, ami éppen az alacsony jövedelmű, eltartott lakosság hosszú távú ellátása számára elengedhetetlen (Hooyman és Gonyea, 1995). Ma még az sem belátható, hogy ez a kiszervezési tendencia vajon nagyobb nemek szerinti egyenlőséghez vezet-e a társadalmi reprodukтив munkamegosztás területén. Sokan szkeptikusak ez ügyben. Mint Anderson (1997, 2000) rámutat, noha a házimunka kiszervezése azt a célt szolgálja, hogy felszabadítsa a nőket a fizetetlen munka javarésznének ellátása és a teljes munkaidejű állás megtartása mellett fellépő munkavállalás „kettős terhe” alól, a kiszervezés mégis hozzájárul ahhoz, hogy megkerüljük az egyenlőtlen társadalmi reprodukciós munkamegosztáshoz kapcsolódó nemi (és generációs) konfliktusokkal való szembenézést. A munkaerőt exportáló országokban az elsődleges gondozó külföldi emigrációja a női családi munka-helyettesítő szerepéhez vezet, valamint az ország szegényebb részeiről azoknak a nőknek a verbuválásához, akik túl szegények ahhoz, hogy emigráljanak (Parreñas, 2000).

A nők között meglévő társadalmi egyenlőtlenségi és kizsákmányolási viszonyok fontos eleme ennek az átszerveződött társadalmi reprodukciós munka megosztásának. Különösen az otthoni gondoskodó munka migráns nőknek történő kiszervezése teszi szükségessé a nők között meglévő faji és osztálykülönbségek figyelembevételét - a nők és férfiak között meglévő különbségeken túl. A munkáltatók rendre hangot adnak preferenciájuknak olyan (vélt vagy valós) kulturális, nyelvi vagy vallási tulajdonságokkal bíró háztartási alkalmazottakra, mely tulajdonságokról azt gondolják, hogy elősegítik az ellátandó szolgáltatást, ami a gyakorlatban azonban migráns alkalmazottak preferenciáját jelenti. A migránsok preferálását nem lehet pusztán a költségek kérdésre redukálni, a munka kontrollálhatósága is ezt eredményezi. A felmondást a gorombáskodó és agresszív munkáltatónak erősen korlátozza a bevándorló nő otthon maradt családjának függése a hazaküldendő átutalásoktól, az a tény, hogy a háztartási munka egyetlen alternatívája gyakran a szex munka, illetve a munkavállaló bizonytalan jogi státusza (Anderson, 1997, 2001). Ez utóbbit illetően a migráns munkavállalók helyzetét tovább rontja az a tény, hogy a szegény országok is a nemzetközi átutalásoktól függenek, s ezért a külképviseletek inkább a „nemzeti” gondoskodás kereskedelem és a támogatás fenntartásában érdekeltek, s nem annyira állampolgáraik emberi jogainak védelmében (Pettman, 1992). Összegezve, a női migráns munkának ez a fajta használata nem valami „új”, a régi hamvaiból létrejött – nemzeti vagy nemzetközi – nemek szerinti munkamegosztás megjelenéséről árulkodik, sokkal inkább a meglévő rendszerre (a helyi patriarchális társadalmi és jóléti struktúrákra) ráépült munkamegosztásról, ahol a gazdagabb országokban élő nőket, gyerekeket és férfiakat kiszolgáló, a szegényebb országokból bevándorló nők aránytalanul nagyobb részt kénytelenek vállalni a rendszer következményeiből.

3. A szociálpolitika és a globális politikai gazdaság újragondolása

Bármilyen legyen is az egyes résztvevők pozíciója a „globalizációs” vitában, abban mindenki egyetért, hogy napjaink társadalmi struktúrái szükségessé teszik, hogy reflektáljunk arra, az emberek és az intézmények milyen kapcsolatba rendeződnek a transz-territoriális folyamatok során, s hogy megvizsgáljuk a globális, nemzeti és nemzetek alatti szférákat. Az otthoni gondoskodás-munka iránti piaci igény mára széleskörűvé vált internacionalizálódása azt sugallja, hogy a gondoskodás-kutatásnak és általában a szociálpolitikai kutatásnak integrálnia kell a társadalmi gondoskodás re/organizációjának transznacionális dimenzióját és nemzetközi kontextusát a folyamat modelljének és foglalmainak kidolgozása során. Ezek a tudományok már jól ismerik a társadalmi reprodukív munka piacosításával és komodifikálódásával, de figyelembe kell venni ezen folyamatok transznacionális dimenzióit is. A „nemzeti” gondoskodás rezsimeket zárt rendszerként, a globális gazdasági folyamatoktól függetlenül vizsgálni többé nem igazolható eljárás, még ha valaha is az lehetett volna. A háztartásokon belül működő egyenlőtlen viszonyokat is a reprodukív munka nemzetközi munkamegosztási közegében kell vizsgálni, amit az osztály-, rassz és etnikai viszonyok és a nemi viszonyok egyenlőtlensége strukturál.

A „globális gondoskodás lánc” fogalma (Hochschild, 2000) fontos kategória ezen az úton. Sikeresen ragadja meg a gondoskodás szervezését és újraszervezését, mint a különböző fejlettségi szintű és a globális és a világ-régiós hierarchiákban egyenlőtlen helyet elfoglaló országok között létrejövő kapcsolatok rendszerét. A fogalom a háztartások nemzetközivé válási stratégiáit és a nemzetközi kiszervezési hálózatokat emeli ki. Ezeket a jelenségeket csak a globális termelési rendszerek megjelenése kapcsán elemezték, de ugyanilyen hasznos a reprodukció szerveződésének és újraszerveződésének és a hozzá kapcsolódó munkamegosztás globális jellegének megragadásához. Jelen tanulmány az otthon nyújtott szolgáltatásokra fókuszált, de hasonlóan eredményes elemzések végezhetők a gondoskodás gazdaság más szolgáltatásainak kutatása során is (Yeates, 2004b).

Mindebből nem következik, hogy tagadnánk a nemzeti szintű intézmények és megoldások vizsgálatának fontosságát. Csupán az, hogy ezeket szélesebb, globális politikai gazdasági kontextusba kell helyezni. Ez az eljárás kitágítja a szociálpolitikai elemzések lehetőségeit. Az elsődlegesen „belsőnek” elgondolt közpolitikák elemzése kitágulhat a „külső”, bilaterális, plurilaterális és multilaterális gazdasági, kereskedelmi, munka, fejlődési és kölcsönpolitikai viszonyok elemzésének irányába. Továbbá az elemzés rávilágít azokra a globális erőviszonyokra és hierarchiákra is, melyekbe a szociálpolitika be van ágyazódva. Végül soron csak akkor tudjuk napjaink társadalmi egyenlőtlenségeinek a gyökereit és erőit feltárni, ha a szociálpolitikát és a gondoskodást a globális termelési és reprodukív viszonyok közegébe helyezve vizsgáljuk.

Hivatkozások

- Anderson, B. (2001), „Why madam has so many bathrobes: demand for migrant domestic workers in the EU”, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 92, 1, 18-26.
- Anderson, B. (1997), „Servants and slaves: Europe’s domestic workers”, *Race and Class*, 39, 1, 37-49.
- Blackburn, R. (2002), *Banking on Death or Investing in Life: The History and Future of Pensions*, London: Verso.
- Cancedda, A. (2001), *Employment in Household Services*, Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Chang, K. and Ling, L. (2000), „Globalization and its intimate other: Filipina domestic workers in Hong Kong”, in M. Marchand and A. Sission Runyan (Eds.), *Gender and Global Restructuring: Sightings, sites and resistances*, London: Routledge.
- Chin, C. (1998), *In Service and Servitude: Foreign Female Domestic Workers and the Malaysian ‘Modernity’ Project*, New York: Columbia University Press.
- Cox, R. (2000), „Exploring the growth of paid domestic labour: a case study of London”, *Geography*, 85, 3, 241-251.
- Daly, M. (2002), „Care as a good for social policy”, *Journal of Social Policy*, 31, 2, 251-270.
- Delphy, C. and Leonard, D. (1984), *Close to Home: A Materialist Analysis of Women’s Oppression*, Amherst, University of Massachusetts Press.
- Ehrenreich, B. (2002), „Maid to order” in B. Ehrenreich and A. Hochschild (Eds.), *Global Woman: Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*, New York: Metropolitan Books.
- Esping-Andersen, G. (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge: Polity.
- Faini, R. (2002), „Migration, remittances and growth”, September (www.wider.unu.edu/conference/conference-2002-3/conference%20papers/faini.pdf)
- Gregson, N. and Lowe, M. (1994), *Servicing the Middle Classes: Class, Gender, and Waged Domestic Labour in Contemporary Britain*, London: Routledge.
- Heyzer, N., Lycklama G., and Weerakon, N. (Eds.) (1994), *Trade in Domestic Helpers: Causes, Mechanisms and Consequences of International Migration*, Kuala Lumpur: Asian and Pacific Development Centre.
- Hochschild, A. (2000), „Global care chains and emotional surplus value”, in W. Hutton and A. Goddons (Eds.), *On The Edge: Living With Global Capitalism*, London: Jonathan Cape.
- Hooyman, N. and Gonyea, J. (1995), *Feminist Perspectives on Family Care: Policies for Gender Justice*, Thousand Oaks, CA: Sage.
- Huang, S. and Yeoh, B. (1996), „Ties that bind: State Policy and Migrant female Domestic Helpers in Singapore”, *Geoforum*, 27(4), 479-493.

Katzman, D. (1978), *Seven Days a Week: Women and Domestic Service in Industrialising America*, New York: Oxford University Press.

Lutz, H. (2002), „At your service madam! The globalization of domestic service”, *Feminist Review*, 70, 89-103.

Mies, M. (1986), *Patriarchy and Accumulation: Women in the International Division of Labour*, London: 2ed Books.

Navarro, V. (1982), „The crisis of the international capitalist order and its implications for the welfare state”, *Critical Social Policy*, 2, 1, 43-61.

Navarro, V. (1998), „Neoliberalism, 'globalisation', unemployment, inequalities, and the welfare state”, *International Journal of Health Services*, 28, 4, 607-682.

Orozo, M. (2001), Globalization and migration: the impact of family remittances in Latin America” (www.chicagofed.org/unbanked/conferences/pdf/files/globalization%20and%20migration.pdf)

Parreñas, R. (2000), „Migrant Filipina domestic workers and the international division of reproductive labour”, *Gender and Society*, 14, 4, 560-581.

Pascall, G. (1997), *Social Policy: A New Feminist Analysis*, London: Routledge.

Peterson, S. (2003), *A Critical Rewriting of Global Political Economy: Integrating Reproductive, Productive and Virtual Economies*, London: Routledge.

Pettman, J. J. (1992), *Worlding Women: A Feminist International Politics*, London: Routledge.

Platzer, E. (n.d.) „Domestic services and the division of labour: the example of the Danish home service scheme”, Växjö University, Sweden (www.hum.vxu.se/publ/humanetten/nummer10/art0207.html)

Stalker, P. (2000), *Workers without Frontiers: The Impact of Globalization on International Migration*, London: Lynne Rienner.

Williams, F. (2003), „Rethinking Care in Social Policy”, paper presented to the Annual Conference of the Finnish Social Policy Association, University of Joensuu, Finland, October 24th.

Yeates, N. (2004a), „Global care chains: critical reflections and lines of inquiry”, *International Feminist Journal of Politics*, 6, 3, 369-391.

Yeates, N. (2004b), „A dialogue with 'global care chain' analysis: nurse migration in the Irish context”, *Feminist Review*, 77, 79-95.

Dr. Adamik Mária:

A gondoskodás ökonómiája az államszocializmusban

A gyes-diskurzus¹¹⁹ avagy a szocialista modernizáció válasza a nemek közötti egyenlőség kihívására

„Az a súlyos társadalmi örökség, amely egyaránt magában foglalja a társadalomtól elzárt »patriarchális család« és a minden emberi érzelmet áruvá változtató »polgári család értékeit«, hatalmas súllyal nehezedik társadalmunkra, és egyik legnagyobb akadálya a szocialista humánumban megújuló családi viszonyok kialakulásának. Érdemes ezt az ellentmondást végiggondolni, mert könnyen igazolhatóan nagyon sok olyan tény, amelyet mi szeretünk a család válságjelenségeként tartani számon, éppen ebből az ellentmondásból fakad.” (Hegedűs, 1964: 49.)

A szerző óva int a „családvédő álláspont – amely kicsengett a vita minden hozzászólásából” – olyan képviselésétől, amely a nélkül „védi” a családot, hogy tisztázná, mit védene abban. A hatvanas évek első felében még ez a nyitott és óvatos megállapítás verseng a család életébe való állami beavatkozás törekvésével, 1967-ben éppen a gyes bevezetésével minden ilyen, a család belső viszonyaira figyelő, a nő-férfi kapcsolatokra is figyelő hang elcsendesül. Noha talán nem volt még olyan központi hatalom - az előzményként és mintaként szolgáló szovjet kivételével - ami ilyen határozottan és nyersen nyúlt volna bele a nő-férfi viszonyt alakító társadalmi feltételrendszerbe. 1967-re a közbeszédben és közpolitikában a gyes-diskurzus győzedelmeskedik.

¹¹⁹ A gyes bevezetésére vonatkozó rendeletek: 3/ 1967 (I. 29.) Korm., módosítások: 5/1969 (I. 28.) Korm., 28/1973 (X. 18.) MT., 43/1976 (XII. 29.) MT., 10/1982 (IV. 16.) MT.

1967 májusától volt igénybe vehető (az öt hónapos szülési szabadság után). Lényege, hogy a dolgozó nőt a gyermek két és fél éves koráig megilleti a gyes, amennyiben a szülést közvetlenül megelőzően 12 hónapig folyamatos, teljes munkaidejű munkaviszonya volt. A tsz-ben dolgozó nőket csak az esetben, ha legalább 120 munkanapot teljesített. A segély összeg 600 Ft, a tsz-tagoké 500 Ft. A gyesre vonatkozó korabeli irodalom igen jelentős mennyiségű. A korai elemzések és részletes adatok megtalálhatók például: Sándorné Horváth Erika (1986): A gyestől a gyedig. Bp.: MNOT–Kossuth; KSH (1969): A gyermekgondozási segély. Statisztikai időszaki Közlemények, 147. kötet, 13. sz.; KSH (1971): A gyes első három éve. Statisztikai időszaki Közlemények, 202. kötet, 7. sz.; KSH (1975): A gyes főbb adatai 1967–1974. Statisztikai Időszaki Közlemények, 348. kötet, 11. sz.

1. „...Noha bizonyos kérdések a nők életében merülnek fel, a válaszok másutt lelhetők fel.”

(„...these questions arise from women's lives, but their answers are to be found elsewhere.” (Harding, 1996: 76.))

A gyes bevezetésével véglegesül, rögzül egy olyan beszédmód, aminek ki nem mondott elméleti alapvetése tehát az, hogy – szemben a Harding által megfogalmazott perspektívával és kontextussal – a felmerült kérdésekre adandó válaszokat nem másutt, a férfiak körül, a nő–férfi relációban, a társadalmi folyamatok totalitásában stb., hanem magukban a nőkben kell keresni és fellelni. Ennek az implicit elméleti alapvetésnek a funkcionális nemiszerep-elmélet lett a tudományos munkaeszköze a szocializmusban, mintha egyáltalán nem különbözött volna ez a világ a „polgári” társadalmaktól. Egyúttal – a nőkérdés magyarázó sémájaként és szótáraként – a büntudatkeltés politikai fegyverévé is vált, amit nemcsak a hetvenes-nyolcvanas években, hanem a beszédmód „rendszerváltás” utáni változatlansága miatt ma is célzottan és eredményesen forgatnak. Egyrészt, hiába csökkent a női foglalkoztatás (is) igen jelentősen az elmúlt évtizedekben, eközben az élve születések száma is tovább csökkent, ám azt a fundamentalista érvelést, hogy a gyermekvállalás mértékét a nőknek a nyilvános munka világából való kivonulása segíthetné, az ilyen statisztikai adatok nem rendítik meg.

Hasonlóképpen nem a „logika”, hanem az értelmezési szándékok kérlelhetetlenek, amikor az abortuszok száma és az élve születések száma közötti további „közismert összefüggés” makacs fenntartásával ma is generálják a nőkben a büntudatot, ahogyan ezt a múltban a tucatszámra publikált demográfiai írás és elhíresült viták is tették. Csakhogy az új trendek ismét arra készítenék valamennyi, a kérdésben nyilvánosan megszólalót, hogy a közismert összefüggés rutinszerű használata helyett felnyissák azt a bizonyos Elster-féle fekete dobozt. Ha az abortuszok száma csökken, eközben azonban a születések száma nem, hogy nem növekszik, de tovább csökken, a „közismert összefüggés” premisszája elvész. Az eredeti, egyszerű korrelációk oksági összefüggéssé való átalakítása, felértékelése történik: azért nem szülnék a nők, mert szülés helyett megszakítják terhességüket. A születés és abortusz közötti korrelációt úgy használják büntudatkeltésre, hogy a valós folyamatokról, a mindkét dologban jelenlévő másiktól, a kapcsolatról, a szexualitásról nem tudunk semmit. Olyan képtelen eljárásnak tűnik, hogy legalább a büntudatkeltésére alkalmatlannak vélnénk, és hogy mégis alkalmazták, csak úgy érthető, hogy erős tudás- és egyéb érdekek kapcsolódnak hozzá.

A családszociológia demográfiától elszakadó újraértelmezésére, a gyerekközpontúság – intézményekben, szociális képzetekben, politikai családkonceptiókban – olyan állami elvárás, aminek visszafogására/visszaautasítására a meggyőző empirikus adatok ellenére sincs szakmai műhely. A „közismert összefüggések” egyike esetén, igaz, csak egy részkérdésben, és nem is társadalomtudós, hanem például orvos látott bele a fekete dobozba. Az eredeti korreláció az volt, hogy a magas abortuszszám magas számú koraszüléshez vezet. Amit a főorvos a fekete dobozban megtalált és kibogozott/kimondott, nem más, mint hogy a koraszülésekért nem az abortusz maga, hanem a művi beavatkozások során törvényellenesen alkalmazott, az előíráshoz képest ötödére csökkentett előkészítési, tágitási idő mellett végzett beavatkozás (emiatt annak koraszüléshez vezető szövődményei) az elsődlegesen felelős.

A szociálpolitikai gondolkodás fekete doboza sem rendezett, belső áttételekkel elszámolni képes gondolkodási mechanizmus, amikor a család intézményéről van szó. Az alacsony születésszám és a hiányzó materiális feltételek

közötti közismert összefüggéshez ma e gondolkodás éppúgy ragaszkodik, mint a demográfus a nők feletti ítélkezés érdekében az abortuszszám és koraszülési adatok közötti korrelációhoz. Amikor az egyik, családpolitikáról, abortuszról rendezett szakmai vitán, már 2000-ben megkérdezték a szervezőket, hogy miért éppen a nagycsaládosok szervezete az egyetlen családtípust reprezentáló meghívott szervezet, nem értették a kérdést. A szakma mintha a kérdés tükrében sem kívánta volna magát, mint a fekete dobozban bennragadót felismerni. Úgy lehetne onnan kikerülni, ha felismernénk, a szociálpolitikát addig és csak annyiban foglalkoztatja a család és a gyermekvállalás, amennyiben az jövedelem kérdése, materiális kérdés. Csak is annyiban, amennyiben az államot is. Ha a szociálpolitikus egy fajta szakember, szakértő, miért lenne szüksége arra, hogy a saját tudományos álláspontját az állami nézőponttal azonosítsa? Ha az önreflexió lehetséges lenne, az önmegértés is: a szociálpolitikusnak is éppen ez a szervezet, a Nagycsaládosok Egyesülete a megfelelő, mert kizárólag e családtípus hordozza azt a problémát, amit a szakma ma kezelni képes. A szociálpolitikus az állam fejével gondolkodván eltekinthet a gyermekvállalás feltételeinek bonyodalmaitól, igen egyszerű szükségletű emberi lényt feltételezve együtt képviselheti ezt a szervezettel, a népesedéspolitikussal, ám eközben szakemberként elárulja tudományát és az állampolgárt: ha nyújt az állam anyagi támogatást, akkor születnek gyerekek, ha nem nyújt vagy nem eleget, akkor nem születnek.

Hiába bizonyította éppen a gyes hatásának elemzése, hogy a születéseket időben előbbre hozta ugyan, de a tiszta termékenységi mutatót nem növelte. Az alkalmazott társadalomtudományként számon tartott szociálpolitika ilyen összefüggéseket ma nem észlel és artikulál, és ugyan nem szándékolta, de egyszerűsödő szemlélete, a materiális szükségletek kizárólagosként kezelése, óhatatlanul simítja hozzá a pronatalista politikai családkonceptiókhoz. Ha a társadalom-és szociálpolitika a pragmatizmusára hivatkozva nem igényli a „gyakorlat elméletét”, akkor politikai értelemben nemcsak konzervatívvá válik, hanem általában antidemokratikussá.

1.1. A tudós, a tudós/politikus és a hetilap - a tudásszintek összeérnek, a diskurzus megerősödik

1967-től a gyes bevezetésének indoklása többé-kevésbé ugyanúgy hangzik, akár politikus, akár családszociológus, akár pszichológus mondja (a kivételekről alább még lesz szó). Az indoklás kétirányú, az egyik lényege az, hogy a nők életében felmerülő konfliktust kizárólag a nők életében – anélkül, hogy bárkit vagy bármi mászt közben problémáikkal a nők zavarnának – oldják meg:

„A házasság nők kereső tevékenysége és az anyai szerepvállalás közötti konfliktus csökkentésére vezette be a magyar kormányzat 1967-ben a gyermekgondozási segély rendszerét”, írja a családszociológus.

Az érvelés másik iránya a romló népesedési helyzet fölötti aggodalom, és az érvelés alapját a fenti „közismert” összefüggés kínálja:

„...a nők fokozottabb arányú munkavállalásának szerepét elemezve a születések számának csökkenésében, rámutatva a női munkavállalás és a gyerekszám közötti közismert összefüggésre, hogy ti. egyfelől a sokgyermekes anyák általában nem vállalhatnak munkát, másfelől a dolgozó nők kevesebb gyermek szülésére vállalkoznak.” (Cseh-Szombathy, 1974: 14)

A gyes bevezetéséhez vezető érvekkel egy kör logikailag (oksági magyarázatokként) bezárult, ennek lépései: a családba zárt nő–férfi kapcsolatokra irányuló figyelmet a belső viszonyokat már nem firtató családra, annak

stabilitására és reprodukciós feladatainak ellátására feltett kérdések helyettesítik. Miután a „család” problémáinak forrását megérteni nem sikerült, azokat a női munkavállalással magyarázzák. A válás, a vállalt gyerekek száma, ellátásuk nőikkel kapcsolatos kérdéssé egyszerűsödik. Még olyan beszámolókból is, amelyeknek nyilvánvaló célja az, hogy a női foglalkoztatást védelmükbe vegyék, előbb-utóbb előkerül egy olyan mondat, ami aztán az előző érvelést érvényteleníti.

„Való igaz, hogy számos mai gondunk, így például a népesedés, az idősök, elesettek gondozása, a gyerekek, serdülők felügyeletének megoldatlansága összefüggésbe hozható a nők széleskörűvé vált foglalkoztatásával.” (Fazekas, 1987: 25.)

Láthatóan a beszédmód ismertető jegye az is, hogy a nők kizárólagos megjelölése mellett a női foglalkoztatással más, kedvezőtlennek ítélt jelenségeket oksági magyarázatként kapcsolnak össze, a nők munkavállalása lenne a „hatóok”. A nők maguk pedig a felelősek. A diskurzus hétköznapi, gyakran indulatos, ostromozó nyelvezetében már egyenesen bűnbakok. Azt ugyan nem állíthatjuk, hogy a tudományos szövegekben közvetlen ok-okozati kapcsolatot neveznének meg (noha esetleg tételeznek) a női munkavállalás és minden társadalmi „rossz” között. Ám a „közismert összefüggés”, az összefüggésbe hozható és hasonló szinonimák állandósult használata, azaz a korrelációk kifejtetlensége vagy homálya – ahogyan Hódi Sándor pszichológus is szóvá tette az így elrejtett „titkokat” –, illetve a korrelációknak a John Elster-féle fekete dobozba való zárása a közbeszédben bizonyosságot adó oksági összefüggéssé egyszerűsödik, mert a tudományos magyarázat, többek között éppen ismétlődésével és az érvelés egyirányúsága révén, oksági természetűnek olvasandó.

A Hazafias Népfront Titkára ez idő tájt Erdei Ferenc. Egy interjúban – közvetlenül a gyűlés bevezetése után – így nyilatkozik: (Nők Lapja, 1967. február 4.)

„A IX. párkongresszus igen gondosan megvizsgálta, hogy erőforrásainkat figyelembe véve hogyan könnyíthetünk a dolgozó nők helyzetén.”

A párkongresszus döntése pedig az, hogy:

„... Javasoljuk, hogy 1967-ben gyermekgondozási segélyt vezessenek be.”

Ez ugyan nem a dolgozó nő helyzetén „könnyít”, hanem a dolgozó anyát vonja ki a munkaerőpiacról, hogy a gyermekét otthon nevelhesse. A dolgozó anyából nem a „dolgozó”-nak, hanem az „anyá”-nak szól a rendelkezés. A „könnyítés”, az apai és a férfi társadalmi felelősséget vonakodva vállaló férfiak csoportjának, valamint közvetve a felnőtt felelősséget e férfiakra vonakodva terhelő, a férfiak emancipált társadalmi és apai szereppel szembeni ellenállását megértően fogadó államnak szól. Konkrétan segít a politikai államon, mert enyhíti a teljes foglalkoztatás problémái körül növekvő politikai feszültséget (nem beszélve a központi bérszabályozás rafinált lehetőségéről), mégpedig úgy, hogy ez a „bőkezű” jóléti ellátás éppen a belső (1968-as gazdasági reformtörekvések, csehszlovákiai bevonulás) és a rövidesen begyűrűző külső válság közepette hivatott fenntartani a rendszer legitimitását.

Még utoljára és rövid időre elnyerhető a nyugati demokráciák, sőt a nyugati marxista feministák elismerése is. A nőkön annyiban könnyít, amennyiben az előbbi két (férficsoportok és központi hatalom) jól illeszkedő érdek és értelmezés, akár csak véletlenszerűen összhangba kerülhet, vagy teret hagyhat, mintegy mellékesen, a nők szükségletei kielégítésének is. A gyerekeket valóban, valahogyan fel kell nevelni. Annak, hogy e szükséglet

kielégítésére a női szükségletek (és nemi identitás) anyaivá transzformálásával találtak módot, nyilván következményei is lesznek.

A gyes praktikusán és összességében a biológiai reprodukció materiális és kulturális terheit visszahárítja a nőkre, miközben az eljárást kulturális folytonossággént tünteti fel. A szocialista modernizáció elleni antimodern reakcióként, ami elegendően bő lepel ahhoz, hogy egyúttal elfedje az aktuális (nem a „tradícióból” következő) politikai érdekek érvényesítését.

Erdei indoklása már a „nőkérdés” perspektívájába illik, azaz nem lesz szó a férfiakról, az állam pedig elfogulatlan és jó akarátú:

„Nagyon jól tudom, hogy különösen a munkás- és parasztasszonyok életkörülményein még sokat kell javítani, s a nők két műszakos munkája általában véve nem könnyű, [...] a nők a férfiakkal egyenlő jogú állampolgárok és dolgozó emberek lettek. Ugyanakkor a családban is megváltozott a helyzetük, s a kettő még nincs összhangban egymással.”

Nem firtatja azonban, hogy miért, ezért folytathatja így:

„A mi viszonyaink között ezért van nőkérdés. Sok mindent teszünk azért, hogy a nő mint dolgozó és mint családanya, betölthesse mindkét hivatását. Ezért építettünk és építünk óvodákat, szorgalmazzuk az otthoni munkát megrövidítő és megkönnyítő háztartási gépek gyártását. A gyermeknevelési segély is azt a célt szolgálja, hogy a dolgozó nő mint édesanya, jobban betölthesse gyermeknevelési szerepét. De itt is sok olyan problémát vet fel az élet, amit nem láttunk előre akkor, amikor az egyenjogúságért harcoltunk... [...] A két műszakos megterhelés egészségügyi és társadalmi hatásai, a háztartásban dolgozó nő társadalmi megbecsülésének fogyatékosságai, az önálló hivatás és a feleség–anyai helyzet társadalmi ütközései.”

A tudós politikus már a stabilizált diskurzusból szólalhatott meg. A „társadalmi ütközések” kapcsán az érdekek tényleges erőterét feltárni nem az ő tudásérdeke. A beszédmód politikai változata az előbbinél nyersebb. Az ilyen beszédmód kevésbé mentegetőzik, hogy a politikai hatalom nem nyújtana elégséges támaszt, sőt úgy láttatja, hogy mindent megtesz, erre és a nemzet érdekeire hivatkozva azonnali vizont szolgáltatot is követel a nőktől. Nem alaptalanul szokták a magyar államszocializmust – a világ proletárjainak internacionalizmusával szemben – nemzeti, konzervatív színezetűnek tekinteni. A döntésre jutó MSZMP kongresszusi dokumentuma a gyes bevezetésének indoklását így kezdi:

„Hazánk lakossága az 1961–1965. években csak 154 000 fővel, mintegy másfél százalékkal nőtt. 1962 óta 1000 lakosra évente 13 élve születés jut, s ez a szám nemzetközi méretekben is rendkívül alacsony...” Rákosi 1953-as abortusztilalma idején is a nyugat-európai babyboom franciaországi adatai alapján gondolta, hogy a születő gyerekek száma közvetlenül kifejezi egy nemzet vitalitását. A vitalitást pedig igen olcsón lehetett elérni: nem kellett hozzá sem egy jobb társadalom, sem a teherbíró nő–férfi kapcsolatot, pusztán egy egészségügyi minisztériumi rendelet az abortusztilalomról.

„Ha ez az irányzat nem változik”, érvelnek 1967-ben, „néhány év múlva érezhetően nőni fog az eltartott lakosság száma a munkaképes dolgozókéhoz viszonyítva. Az egész nép érdeke, nemzeti gondunk, hogy ennek okait sokoldalúan vizsgálva és feltárva megfordítsuk a népességszaporulat jelenlegi irányát...”

A népességszaporulat irányának vizsgálatával nyilvánvalóan a demográfia közvetlenül és eredendően is állami nézőpontot megtestesítő műhelyei foglalkoznak majd. A pártkongresszusi jelentés arról számol be, hogy a kizárólagosan materiális természetűnek elgondolt szükségletek kielégítéséről gondoskodott, ami azonnal feljogosít a népszaporulatra vonatkozó további központi elvárások kinyilvánítására is.

„...az elmúlt években több ízben megemeltük a családi pótlékot, erőnkhez mérten bővítettük az óvodai, bölcsődei férőhelyeket, javítottuk a gyermekek felnevelését elősegítő egészségügyi hálózatot...”

Azt a tényt, hogy valóban sok alapvető ellátás javult, a fizikai életesélyekben bekövetkező trendek mutatták, sőt egyes összehasonlító elemzések szerint a GDP nagyságrendjéhez képest a koraszülött jóléti állam hatékonyan teljesített fontos mutatók kedvező alakulásában is. (Böröcz, 1999: 214.)

Amit pedig elhallgatnak, a gyes melletti döntésnek egy másik, a jóléti rendszer egészét, minőségét maig meghatározó aspektusa. A döntés kiindulópontja az, hogy egy történetileg is szegény országban a pénzbeli juttatások mindig vonzóbbak, mert kézzelfoghatóbbak, mint a természetbeli szolgáltatások, főként humánszolgáltatások formájában. Egyúttal az állam számára biztosan olcsóbbá tehető, mint amit a jó minőségű humánszolgáltatások fenntartása jelentene, amin látványos színvonalcsökkenés nélkül nem lehet tetszőlegesen megtakarítani.

Egyes számítások szerint 1965-ben egy bölcsődei férőhely létesítése 50 ezer forintba, egy gyermekre eső működési költsége havi 1600 forintba került. A gyes induló összege havi 600, illetve 500 forint volt. A nyolcvanas években egy férőhely kialakítása már 250–500 ezer forint, az egy gyermekre eső évi fenntartási költség 30 ezer forint, míg a kifizetendő gyes éves összege 15 ezer forint körül mozgott. A gyes melletti döntés kielégíti az instrumentális racionalitás kritériumait, a dolgozó nőknem könnyít, viszont az „anyáktól és családoktól” több gyereket remélnék. Rövidesen „minőségi” elvárások is hangot kapnak majd, mert mint kiderítik: a gyes *„lumpenrétegek születésének ösztönzésével kontraszelektív népszaporodást mozdíthat elő”*.

A további ösztönzések azonban már csak igen takarékosak és az előbbiek szerint szelektívek lehetnek. Takarékos például úgy, hogy valójában nem ígérnek semmit: „gondoskodni kell arról, hogy az anyákat és különösen a sokgyermekes családokat nagyobb társadalmi megbecsülés övezzé” (a szelekciót majd 1985-től a gyed, a keresetarányos anyasági ellátás lesz hivatott elvégezni).

A Nők Lapja 1967-ben több hónapig cikkezik arról, hogy „Hova tűnt az anyák nimbusza?”. A gyes-diskurzus jellegzetességei szerint valójában nem is kísérletezik a pártkongresszus előírása szerinti nagyobb megbecsülés melletti érvekkel – a ráolvasással –, ehelyett az anyák kemény ostromozást kapnak a vállalni nem kívánt második, harmadik gyerek miatt. A gyes-neurózisként ismert jelenség létezésének bevallására is várni kell még, a hetilap akkor már kifejezetten a rossz anyákról, de a nyilvános munka- és tapasztalatszerzés világából szándékoltan kizárt anyák problémái kapcsán a társadalomtudomány is „társadalmi beilleszkedési zavar”-ról beszél.

Ahogy a népességszaporulat „adott irányának okait” is feltárandónak, a gyermekes családok nagyobb anyagi biztonságának lehetőségeit szintén megvizsgálándónak nyilvánítja a kongresszusi határozat. A „feltárásokat”, a vizsgálatokat azonban megelőzi a gyés bevezetése. A társadalmi megbecsülésen túl csak egy mellékmondat ígér az ingyenes és önkéntesen teljesíthető megbecsülésen kívül többet:

(megvizsgálendő, hogy) „...milyen további könnyítéseket nyújthatna a társadalom a dolgozni és tanulni akaró gyermekes anyáknak...”

Fodor Éva kutatásai alapján valószínű, hogy az MNOT képviselőinek határozott követelésére fűzték hozzá ezt a kiegészítést, a pártkongresszus, eredeti szándéka szerint, nemigen kívánt a gyésnél többet ígérni.

1967. március 11-én egy szerkesztőségi írás a Nők Lapjában „Elsőnek a Világon” címmel azt a benyomást kelti, mintha a gyés bevezetését nem kísérte volna olyan lelkesedés, ahogyan az (el)várható lett volna.

„A pártkongresszus óta annyi szó esett a 30 hónapos szülési szabadságról, nők, férfiak egyaránt annyit emlegették örömmel, lelkesedéssel, hogy most mire a rendelet megjelent, már szinte magától értetődően természetes dolognak érezzük. Holott hosszú fejlődést betetőző eredményről van szó, mely nemcsak gyakorlati segítséget jelent, hanem nagyhatású tett a köztudat formálása terén is. Közben sokan érdeklődnek a részletekről, sokan mérlegelik a lehetőségeket, csak éppen arra gondolnak kevesen, ami a legfontosabb, s ami minden további lépés biztosítója: a rendelet elvi fontosságára – arra, hogy a párt és a kormány gondoskodása az anyák társadalmi megbecsülése terén az anyák társadalmi megbecsülésének kézzelfogható jele. És amire jogosan büszkék lehetünk: nálunk született elsőnek a világon olyan intézkedés, amely anyagi juttatásban is kifejezi az anyai tevékenység közhasznú voltát.”

A gyésnek szóló elismerést, az igénybevétel további előnyeit sorolva hangsúlyozza a cikkíró: a 30 hónap munkában töltött időnek számít, a Nőtanácsnál már folyik a gyeses anyukák önképzésének kidolgozása, a szabadság igénybevételénél szigorúan az önkéntesség érvényesül, csak az eredeti vagy azzal egyenértékű munkahelyre veheti vissza a munkáltató az anyát. Alaptalannak tartja a termelő szövetkezeti asszonyok kifogását amiatt, hogy ők kevesebb segélyt kapnak, mint egyéb alkalmazott anyák, ugyanis, mondja, míg a falusi asszonyok a gyermek mellett kiegészítő jövedelmet szerezhettek a kertben, háztáji gazdaságban, addig az utóbbiak munkát nem vállalhatnak. Jó hír a terhesgondozó intézetektől, hogy a rendelet hatása érezhető, a leendő kismamák száma 10 százalékkal emelkedett.

Fodor Éva korabeli pártdokumentumokat kutatva azt találja, hogy az 1966-ban Ceausescu uralta Romániában bevezetett abortusztilalmának a magyarországi politikában is lehetett hatása. Eszerint az 1953-as abortusztilalom rossz emléke ellenére a magyar politikában újból szóba hozták volna a gyerekvállalás „ösztönzésének” effajta lehetőségét. Fodor szerint – az MNOT képviselőinek tiltakozása a nők jogaira való hivatkozással – egyenesen Kádár dühét váltotta ki egy 1966. októberi politikai bizottsági ülésen, azaz alig két hónappal a gyés bevezetéséről határozó kongresszus előtt. „Úgy gondolom, mondja Kádár, hogy mindenkinek meg kellene szülnie az első gyermekét, persze, ha csak nincs valami komoly akadálya. Ezt pedig határozatba is kellene foglalnunk. Ha valakinek van lakása, állása, az ilyen ember nem vetetheti el a gyermekét. Tudom, ezek a nagyon emancipált nők azt fogják mondani, hogy ez sérti az emberi jogokat. És mit mondunk mi erre? Meg fogjuk védeni az álláspontunkat!” (Fodor, 1997: 34.)

Talán éppen a gyés bevezetésével „védték meg az álláspontjukat”, az abortusztörvény újra szigorítását mindenesetre a hetvenes évek elejére halasztották. Mintha a politika területén is lehetőség lenne a „düh”, a feszültség energiáinak átcsoportosítására, és az éppen kínálkozó csatornába való terelésére: ha az abortusztilalom, Kádár első ötlete, 1967-ben még politikailag ellenjavallt megoldás, a nők az anyaságot (az éppen a partikulárisból az „univerzális” emberi identitás irányába elmozduló emberre egyik, mégpedig biológiai szerepét) hatalmi szóval ráparancsolni a gyessel is lehetséges. Inkább, mint egy 1956 előtti időket idéző abortusztilalommal. Kádár János megnevezése ezúttal sem jelenti, hogy az egyetlen, konkrét döntéshozó, illetve cselekvő individuumként azonosíthatnánk őt.

1.2 Az Alkotmány és a munka világa

Ezúttal nem azt vizsgáljuk, hogy milyen jellegzetességei és jelentései lehetnek a gyés-diskurzusnak, hanem azt, hogy milyen típusú érveket, megfontolásokat vagy logikát kellett a (köz)gondolkodásból kizárni – félretenni – ahhoz, hogy a diskurzus mindmáig kikezdetetlen legyen. Néhány jelenség, azokhoz illeszkedő szöveg alapján azt keressük, hogy mi az, amit az emancipáció forrásaiból elvettek, akár úgy, hogy az emancipáció kontextusához tartozó megfontolásokat elhallgatták, hatalmi pozíciókból félreértelmezték, komplex emberi szükségleteket nyersen egydimenziósra redukáltak. Egyúttal az a kérdés, hogy mi is az, ami emancipálja – emancipálttá teszi – a nőket? A kérdés és a lehetséges válaszok csak az emancipáció külső támaszául szolgáló társadalmi feltételeket – és nem az individuumban is létező aspirációt, készenlétet – veszik számba.

A vizsgálódáshoz egy jogász tollából származó késői összefoglalóból indulunk ki. A szerző még 1988-ból visszatekintve is úgy találja, hogy a nők egyenjogúságának megteremtése érdekében minden megtörtént. Majdnem minden, mert az egyenjogúságot az Alkotmány garantálta, illetve abból minden egyéb „természetszerűen következik”.

„Az Alkotmányban közzétett alapvető politikai, valamint szabadságjogok minden magyar állampolgárt azonos módon illetnek meg, nemre való tekintet nélkül. A nők egyenjogúsága biztosítását szolgáló garanciák a társadalmi-politikai életben való részvétel biztosítása mellett alapvetően a nők termelői munkában való részvételéhez kapcsolódtak. Az Alkotmány az állam védelme alá helyezte a házasság és család intézményét, s bár nem szól külön a nő és férfi viszonyáról a házassági-családi viszonyokban, a nemek egyenjogúságának elvéből természetesen következik, hogy ez érvényesül ezen a területen is.” (Fizceréné-Sirkó, 1988: 70 – kiemelés: A. M.)

Amiről az Alkotmány „nem szól külön”, mert, ahogyan a jogász logikailag, ám társadalomismeret nélkül feltételezi, a „nemek egyenjogúságának elvéből természetesen következik, hogy érvényesül” a házassági - családi viszonyokban is.

1.2.1. A foglalkoztatás – avagy a cselekvés intencionalitása

Az egyik garancia tehát a termelőmunkában való részvétel volt. Egy már említett vitában felmerült [1964], hogy a női foglalkoztatás valóban politikai értelemben szándékolt-e vagy az ipari termelés expanziója miatt egyébként is elkerülhetetlen fejlemény. Ez a felvetés, bármily éles kétségbevonása is a női emancipációval szemben elkötelezett politika szándékosságának, nem a női foglalkoztatás emancipatorikus következményeit kérdőjelezi meg, hanem csak a politikai szándék „tisztaságát” és eltökéltségét. Másképpen foglalkozik ezzel a kérdéssel Kulcsár Kálmán már 1971-ben, de kételye hasonló forrású.

„Az első kérdés mindjárt a női munkavállalás tömeges jellege. Az nem kétséges, hogy az ipari fejlődés egy bizonyos fokon az ipar munkaerővel való ellátása nem oldható meg másképpen, mint a nők tömeges foglalkoztatottságával. Ez a társadalmi szükséglet azonban egy másik, erőteljesen jelentkező társadalmi problémát is kitermelt, azt, amit általánosságban a nők emancipációjának szoktunk nevezni, amely azonban önmagában is rendkívül bonyolult. Hogy a női egyenjogúság eszméje lényegében a társadalom munkaerő-szükségleteinek alakulásával összefüggésben merült fel, nem csupán történetileg köti össze a két jelenséget, de lényegi kapcsolatot is jelez, amelynek megvannak a következményei a női egyenjogúság társadalmi valóságának kialakítására nézve is.” (Kulcsár, 1971: 23)

A szerző mintha tudna valamit, amit azonban jobbnak ítélt elhallgatni. Valójában azt mondja, hogy a jogász által oly fontosnak ítélt termelőmunkában való részvétel alkotmányos garanciáját nem találja elégségesnek. Az nem elégséges, hogy a női egyenjogúság csupán „a társadalom munkaerő-szükségleteinek alakulásával összefüggésben merült fel”. Kulcsár elhallgathatja itt azt, hogy egyébként esetleg nem merült volna fel. S mivel az egyenjogúság biztosítását célzó cselekvés valójában nem volt „intencionális”, az intenció híján annak „társadalmi valóságának kialakítására nézve” az a következménye, hogy valóságosan nem is érhető el. A politikai intencióra, a domináns habitusokra az 1964-es vita és Kulcsár virágnyelven fogalmazott aggálya után már nem igen tesznek fel kérdéseket. A gyēs intézménye kérdésfeltevés nélkül is egyértelmű válasz. Ebben a kontextusban a nő és a munka, a női munka még divattéma marad. A Kulcsár által jövendölt következmények (a gyēs mellett, annak igazolásán túl is) újabb formákat öltenek, hogy majd átcsapjanak egy eddig nem használt területre, a nők hibáztatásába.

A nők a-ban/ben típusú kutatások sora készül el a népgazdaság különböző ágazataiban dolgozó nők helyzetéről, kereseti viszonyairól, és majd egyre gyakrabban a „női munka hatékonyságáról”.

A Nők Lapja újságírói is „kérdéseket intéznek” a dolgozó nők érdekvédelméről például Somoskői Gábor SZOT titkárhoz 1967 áprilisában:

„Kérdés: Milyen helyet foglalnak el a nők kérdései a szakszervezetek munkájában?

Felelet: Szeretném hangsúlyozni, hogy a szakszervezetek összes tevékenysége, amelyet tagjaik javára kifejtenek, a dolgozó nők érdekeit is szolgálják.[...] A munkavállaló nők problémái általában azonosak a többi dolgozóéval. Ami a sajátos kérdéseket illeti – mint például az anyai hivatás és a munka összehangolása, továbbá a család ellátása, gyermeknevelés –, mindez olyan összetett gond és egyben feladat is, amely állandó programot ad a szakszervezetek mindennapos tevékenységének. Ezzel még nem állítom, hogy minden szakszervezeti fórum megfelelően foglalkozik a dolgozó nők sajátos problémáival. Mindenesetre szeretném hangsúlyozni, hogy e feladat ellátásában az üzemi szakszervezeti nőbizottságok – mintegy tizenhatezer leány és asszony – a legtevékenyebb segítői a választott szakszervezeti szervezetek...” (Kérdések és feleletek, ápr. 29.)

A „felelet” két mozzanatát érdemes kiemelni, egyrészt azt, hogy a foglalkoztatás „nemileg homogenizál” (munkavállaló nők problémái azonosak a többi dolgozóéval). Másrészt azonban, amennyiben sajátos, azaz „női” kérdések merülnek fel, az már nem marad munkavállalói probléma általában, és ezért azok megoldásában a tevékeny segítők maguk a nők (tizenhatezer leány és asszony). Rögvest a gyes bevezetése után a Nők Lapja a második, harmadik gyerek vállalására buzdít, egy másik sorozat ugyanebben az időben azt vitatja, hogy milyen munka való a nőknek (csak másodrendű?).

Az elbizonytalanítás gyes-diskurzust dúsító érvei a politika legmagasabb szintjeiről is elindulnak, az 1968-as gazdasági reform előkészítői közül Nyers Rezsőre és körére utal az alábbi észrevétel:

„...közgazdászörökben már a hatvanas évek végén vita alakult ki abban a kérdésben, hogy a nők nagymérvű foglalkoztatása népgazdasági szinten nem jelent-e többletköltséget.” (Orolin, 1983:61.)

Fodor Éva [1997] rendre meg is találja a női foglalkoztatás elleni támadásokat a magas szintű politikai fórumok és ülések jegyzőkönyveiben is¹²⁰. Az egyik női foglalkoztatás perspektíváival foglalkozó tudományos igényű tanulmány is arról ír, hogy milyen kérdés foglalkoztatja mostanában a „marxista politikai gazdaságtan művelőit”. A szerző szerint Sztálin precízen fogalmazta meg a lakossági szükségleteket kielégítő szocialista gazdaság célkitűzését. Az olvasó meglepetésére azonban nem az a kérdés következik, hogy ez a szükséglet-kielégítés megtörténik-e. A kérdés a mannheimi vágányon halad előre, azaz olyan és csak olyan kérdést teszünk fel, amire már előre megvan a válaszuk is:

¹²⁰ Fodor Éva (1997: 28) idézi Nyers Rezsőt egy 1970-es politikai bizottsági ülés jegyzőkönyvéből :„In our society, there are a number of task we can safely assign to women... [women] are particularly adapt at social welfare jobs. Of course, they don't have a good view of the whole picture... I think women should be entrusted with more of the upbringing of the children. And of course, the management of the household. I believe women are better at these struggles”.

„Mi az oka annak, hogy a szocialista gazdaság a munkatermelékenységben a tőkés gazdasághoz képest meglévő lemaradását nem tudta behozni?”

Ezen a vágányon kapjuk meg a feleletet is, noha a szerző úgy határolódik el a választól, hogy azt, tisztes távolságra a kérdéstől, pár oldallal odébb írja le. A felelet ugyanis túl egyszerű, „diskurzushű”, és a nők foglalkoztatása ellen szól:

„A harmadik leggyakrabban hangoztatott ellenérv, hogy az egyes szakmák és foglalkozások női túlsúlya veszélyezteti mindenekelőtt a gazdaság, de talán szélesebb értelemben is a társadalom megújulási innovatív készségét...” (Molnár, 1981)

Egy emberi jogi teszten ma bizonyosan elmarasztalnák a megállapítást tevőt. A Nők Lapjában is inkább az anyaság, mint a munkavállalás gondolatának népszerűsítése folyik hónapokig „Csak másodrendű munka való a nőknek?” visszatérő címmel. Miközben nyilvánvaló, hogy a Nők Lapja annak idején is és ma is, noha ma már több tucat társával versenyezve, a nők legdirektebb politikai dresszírozását végezte, nem minden levélíró, megszólaló igazodhatott az előre megkonstruált „konszenzushoz”. Ilyenkor a diskurzusból kizárt tapasztalatok is fel-feltűnnek. Leggyakoribb „kibeszélés” az, 1967–1968-ban éppúgy, mint 1989 után is, hogy a merev, „vagy-vagy” eldöntendő - Harding azt mondaná „férfias” - kérdést, a vagy „munka vagy család” dilemmát határozottan elutasítják. Múltánytalannak, rossz kérdésnek tartják. Miért kellene választaniuk kizárólag az egyiket?

A Nők Lapjában, a politikai közéletben is a vagy-vagy perspektívában gondolkodnak (a munka/család konfliktusát ismételten a női szerepeken belül tartják, és tőlük várják ma is a kettő összehangolását) olyan értelmiségi és politikus nők is, akik maguk valamilyen módon (áron) hivatásukat gyakorolják, ám ezt a lehetőséget mégsem tekintik minden nő számára magától értetődőnek, önmagukhoz hasonlóan elérhetőnek vagy kívánatosnak. A kérdést így felvető nőkről – önreflexiójuk híján – nehéz eldönteni, hogy osztályalapú (ekkor a kérdező jó réteghelyzetű, a kérdezett nála rosszabb) vagy nemi alapú (ekkor a kérdező férfi, a kérdezett nő) feltevással éltek-e, amikor a többi nőt kérdésükkel a vagy-vagy döntésére készítik. Mindenesetre a kérdés népszerűsége nem csökken, magazinok és tudományos munkák rutinosan és végeláthatatlanul ismételtetik, ami a vagy-vagy perspektíva melletti erős érdekek bizonyítéka, a gyeg-diskurzus tartósságának jele.

1.2.2. Az individuum kísérlete az állami szükségletértelmezés átalakítására

A nők univerzális emberi lényként való elismerésükre jelentenek be igényt, de az állami szociálpolitika csak anyai szükségleteiket ismeri el. A korabeli Nők Lapjában egy másik téma – esetlegesen, nem ugyanazon rovatokban, de rendszeresen visszatérve – különös jelenségre hívja fel a figyelmet, ami nem fér bele a diskurzushoz, és nem találjuk nyomát a szakirodalomban sem. A főként olvasói levelekben, hozzászólásokban, azok tárgyától függetlenül találunk a nők közérzetére, önbecsülésére vagy örömforrásaira utaló megfogalmazásokat, egyúttal a nő–férfi viszonyra vonatkozó információkat. Felróják a férjüknél, hogy saját munkájáról, munkahelyéről, munkatársairól őt nem hallgatja meg, míg neki együttérzően és hosszan kell a férj hasonló beszámolóira figyelni. Egy másik levélíró azt írja, hogy míg a munkahelyen jókat nevetgélnek, otthon sistereg a feszültség. 1967–1970 között a Nők Lapjában elszórtan feltűnő megnyilatkozásokat a következő leírás jól foglalja össze:

„Építésmérnök vagyok és talán nem is a legrosszabb [...] kivívtam a helyemet az ég alatt, de otthon fejletlen agyvelejű lény vagyok” (N. L., 1968. jún. 15. Jóban-rosszban, 22).

Két, a női munkavállalással kapcsolatos problémát fogalmazhatunk újra az ilyen olvasói levelek láttán. Az egyik szerint nem a családon belüli munkamegosztás, nem az a lényeg, ami a szerepelmélettel „szerepkonfliktus”-ként a mondatból kiemelhető. A panasz ugyanis nem arra vonatkozik, hogy több időt tölt a konyhában, mint a férje, nem az időmérleg-kutatások felszínen tapogatódzó tyúkpereiről beszél a mérnök. Alapvetőbb az értékelés-önértékelés vagy inkább recognition¹²¹, self-recognition, azaz az elismerés, megbecsülés probléma tengelye, a méltányosság, az igazságos megtérülés. Ez a tengely nem esik egybe a nemi szerepek konfliktusaival vagy zavarai, egyrészt mert általános - univerzális! - emberi szükségletéről van itt szó (talán éppen ez szolgálhat magyarázatul!), másrészt pedig az individuuum ilyen problémája érdektelen az állam, a nemi szerepekben gondolkodó nézőpontjából, hiszen gyereket vállalhat, háztartást vezethet önbecsülés és elismerés nélkül is. A mérnök mindenütt másutt kivívta a helyét, kivéve otthon, ami egyébként az érzelmi, intellektuális támasz, a megerősítés színtere lenne. Ahogyan és amire a családot a férfiak is használhatják. Az előbbi felvetésnek következménye, hogy a munkahely adta társas kapcsolatok világa a magánélet minőségétől függően értékelődhet fel vagy le, akár tekintet nélkül a végzett munka jellegére. Ha otthon „fejletlen agyvelejű lény”-ként kezelik, akkor még egy szalag mellett monoton munkát végezve, ám hasonló sorsúakkal beszélgetve is jobban érezheti magát, mint otthon. Áthelyeződhet az öröm, az elismerés és az önbecsülés forrása, sőt a jövőbeni aspirációk színtere is a munkahelyre. A másik újraértelmezést követelő kérdés annak mérlegelése, hogy mi következik az előbbiekből az otthoni kapcsolatok minőségére.

„...olyanok vagyunk, én és gyermekeim, mint a belső önkormányzattal igazgatott középkori város, mely fölött egy feudális hűbérúr hatalmi jogokat gyakorol és közben mindenütt lázadást szimatol, mert érzi, hogy alattvalói csak türök, de nem ismerik el hatalmát.”¹²²

A levélíró ezúttal sem lázad nyíltan, nem fenyegetőzik válással, funkcionális értelemben nyilván semmilyen nemi szerepkonfliktus nincs, mert az asszony bizonyára mos, főz, vasal és ellátja a gyerekeket is. Ők a „rendezett család”, aminek formális fenntartása egy Durkheim által elképzelt férfinak és a politikai hatalomnak örök érdeke¹²³. A nő az előírt nemi szerepeit teljesíti, ám mind eközben a férfitárssal való kapcsolatának minősége romlik, ami azonban az államot hidegen hagyja, főleg, amíg csak a befejezett öngyilkossági adatok jelentenek életminőséggel kapcsolatos indikátort. Ami a férfiak családi szerepvállalásában társadalmi mozzanat, az az, hogy ha akar, ha szüksége van rá, a férfi a diskurzus erejében találhat egy erős külső támaszt. A gyēs-diskurzus nemcsak a politikai hatalomnak, hanem a konkrét férfinak is lehetővé tette a nővel való olyan bánásmódot, amiben nincs szükség a két fél közötti intim

¹²¹ Nancy Fraser, a mai amerikai feminista társadalomfilozófia legkiválóbb képviselője, legutóbbi könyvében, az 1997-ben megjelent „Justice Interruptus” – Critical Reflections on the Postsocialist Condition címűben, a társadalmi igazságosságot éppen a korábban szinte kizárólagos „redistribution” szempontja mellett már a „recognition” szempontjával együttesen mérlegeli, ami kísérelt a közben az USA-ban kizárólagossá váló identitáspolitika megszelídítésére is.

¹²² 21 Nők Lapja, uo

¹²³ Egy rádióhír a „rendezett család” közbeszédbeli, tehát elfogadott jelentéstartományát a következő tágasságban jelöli ki a hírből: Még élő csecsemőt találtak egy kukában, rövidesen azonosítják az anyát is, aki két gyermek anyja egy „rendezett családban”. Az apának nem volt tudomása sem a terhességről, sem a szülésről. 2000. ápr. 29. Kossuth rádió.

konszenzusra. Közbevetés: Ami egy személyközi kapcsolatban, a nő–férfi viszonyban a nő nézőpontjából megkérdőjeleződik a férfigatartásban, azt még meg- és visszaerősítheti, jóváhagyhatja egy, ugyan már nem személyes, de a dominanciához ragaszkodó férfigatartással affinitást mutató „társadalmi” természetű instancia. A férfigatartalom szimbolikus aspektusára, kifejeződésére számtalan példát ismerünk (a nyelv, a fogalmak, a megismerési pozíciók, a testtartás, az univerzális Ember stb.). Bourdieu szerint pedig minden uralom paradigmája a férfigatartalom, aminek számtalan szimbolikus megjelenési formáját és módját tetten is éri. (Bourdieu, 1994: 8–54.)

A gyes-diskurzus azonban ereje arra készíthet bennünket, hogy a szimbolikus jelenségekkel harmonizáló, ám immáron strukturális mintázatot is észlelhessünk. Ehhez a mintázathoz azonban kiindulópontként sem alkalmasak a céllal, szándékkal felruházott individuum és a hatalom poláris kategóriái (összeesküvés-elméletek), mert nem a pólusok, hanem éppen a kapcsolódás, a mintázat a lényeg. Alkalmatlan a network képzete is, mert ismét csak a kapcsolódás okán akkumulálódó energiáról nem tudunk számot adni, amiből hatalom, uralom táplálkozik, és feltehetően szerepe lenne a társadalomfejlődés hajtóerejének fenntartásában is. Így kerül ebbe a megoldhatatlan elméleti képletbe a mikro-makro kapcsolat, a „linkage” fogalma¹²⁴ (ennek egyik jelentése egyfajta erőátviteli eszköz, ami megengedné, hogy a kapcsolódást ne egy élettelen szálként, hanem inkább a beszédmód és politikák együttesében generálódó energia-áramlasként gondoljuk el).

A nők emberi identitását csupán egy nemi szerephez láncolni a hatvanas évek végén már egyetlen társadalmi-politikai rendszerek sem sikerülhetett volna, ha a döntéshez szükséges erő – a hatalom – nem táplálkozott volna az individuális szinten is létező, az ilyen döntéssel affinitást mutató és a kölcsönös önaffirmációhoz vezető energiákból is. Egy, az 1953-ashoz hasonló abortusztilalomhoz viszont már a „linkage” energiája nem lett volna elégséges. Másodszor, ha nem is értelemtelivé, de némi értelemmel bírónak válik a magasabb instanciának, a „társadalmi”-nak tulajdonítható „férfias vagy maskulin” jellegzetesség, sőt a „társadalmi” és az individuális előfeltevések, beállítódások, mint fogaskerek közötti illeszkedés, alkalmanként kísérteties hasonlatosság.

Egy nemzetközi időmérés-kutatás részmintájaként éppen az akkor már a válások magas száma miatt panaszkodó családszociológusok munkái nyomán NSZK–Magyarország összehasonlításban azt is megvizsgálták, hogy mennyi időt töltenek együtt a házastársak (tehát nem a család!), Osnabrückben, és mennyit Győrött. Ha az „otthonorientáció és házassági kohézió” jellemzésére használt időtartamok abszolút értékét az összehasonlítás nehézségei (vagy a

¹²⁴ Bohman legjobb esetben is csak analitikus megkülönböztetésnek tekinti a makro és a mikro szintet: ...a new consensus is emerging in the social sciences. The basic question has changed, and it is time philosophers caught up. The proper theoretical and methodological question is not how to reduce on to the other, but how they are linked interconnected: theoretical debates are no longer about reduction, but „linkage”. (Bohman, 1991: 149.) A magyar tudományos közéletben megjelenő, igaz, ismét csak tisztavirág életű vitát impozáns elméleti ismeretekkel végre szociológusok kezdeményezték, ám a vita téje, ameddig követni tudtam, inkább az volt, hogy ki-kí szint valljon, milyen módon gondolkodik a RDE-ről, mint a „linkage” firtatása. Miközben Szántó fontosnak tartja a „...mikro és mikro-makro mechanizmusok együttes számbavételét a makroszintű jelenségek közti oksági kapcsolatok magyarázatában”, ezt a metodológiai orientációt a metodológiai individualizmushoz sorolná, az írás címe pedig „A makroszociológia mikroalapjairól”, ami a bohmani intellemmel szemben egyik szint másira való redukcióját implikálja. Tardos Róbert (1998) és Szántó Zoltán (1999) SZOFI-ban megjelent írásai.

mit is mérünk pontosan dilemmája) miatt nem is tekinthetjük perdöntőnek, a különbség olyan jelentős, hogy véletlen mégsem lehet.

A kutató az adatokat egy „tréfás aránypár”-ba állítva összegzi a különbséget:

„...a magyaroknál a férj jelenlétének viszonylagos súlya a kollégákéhoz képest hatszor kevesebb, mint a nyugatnémeteknél, a férj arca a feleség képzeiben a kollégákéhoz viszonyítva hatszor halványabb.”

Majd a dolgozó, házasságos férfiak otthon töltött szabadidejének és a válási arányoknak a sorrendjét táblázatba foglalta 11 ország adatai alapján, és azt találta, hogy a magyarországi és USA-beli férfiak egymást váltogatják a 10–11. helyezésekben a legkevesebb otthon töltött idő és a legmagasabb 1000 lakosra, illetve 1000 házasságkötésre jutó válások szerinti sorrendnél. (Varga, 1971: 205, 211.) A szerző ugyan óvakodik az összefüggést okságiként megnevezni, a magyarázatok iránya, csakúgy, mint a kutatáshoz vezető érdeklődés is, a házassági kohézió, azaz a válás. Annak eldöntéséhez azonban, hogy a kevés együtt töltött idő valóban ok-e, a válás pedig okozat, vagy a csekély egymásra szánt idő már okozat (a válás ezt pusztán időben követő esemény), és az okokat másutt, a kapcsolatok minőségében kellene keresni, további kutatások kellettek volna. Ilyen irányú folytatás, hasonlóan Kamarás Ferenc longitudinális házasságvizsgálataihoz, nem lesz: nem illeszkedik a gyes-diskurzus politikai és tudományos érdeklődési körébe.

Kulcsár, aki az ötvenes évek végén a válást tanulmányozva közelebb került a nő–férfi kapcsolatok megértéséhez, mint ahogyan majd a szerepelméletek alkalmazóinak erre módja lehetett volna, 1963-ban előre jelzi nemcsak a család „belső viszonylatainak” problémáit, hanem az individuum – és nem az állam szempontjából megértett – megoldhatatlan problémából való kimenekülésének irányát is:

„Ha a család, mint közösség, önmagában, belső viszonylataiban esik szét, akkor más módon kell hogy kielégüljön a közösséghez való tartozás eredendő és az embernek emberi mivoltát jellemző igénye.” (Kulcsár, 1963: 66.)

Nincs okunk feltételezni, hogy a közösséghez való tartozás igényét, mint szükségletet, Kulcsár egyszerűen ideologikusan konstruált szükségletként hozza itt szóba. Ackhardt életesélyként megjelölt kritériumainak is egyike a valahová tartozás (a „being, loving” mellett a „belonging”), ha egyáltalán szükségét éreznék a további érvelésnek (Flora 1992).

A munka és munkanélküliség jelentését mind a nők, mind a férfiak esetén vizsgáló gazdag brit kutatási tapasztalatot összegző írás alapján, szemben a hasonló hazaiakkal, azt tapasztalhatjuk, hogy a munka világának fontosságát mindkét nem esetében feltételezték, pusztán azzal, hogy kérdéseik nem-semlegesek voltak. A brit kérdőívben használt kijelentések: Társadalmi kapcsolatok: mindennapjaim során az emberek széles körével találkozom. Kollektív célok: úgy érzem, hogy pozitív szerepem van a társadalomban. Időstruktúra: a nap nagy részében van rendszeres tennivalóm stb. (Henwood–Miles, 1991: 35.)

Az általam ismert magyar nők munkavállalási attitűdje iránt érdeklődő kutatások kérdései között központi helyen az egykori, az eredeti politikai szándékkal harmonizáló jövedelemszerzés szerepel. Nem véletlen, hogy az eredmények szórnak és tetszőlegesen használhatók politikai célokra. Van olyan válaszoló, aki az „akkor is dolgozna-e, ha arra anyagilag nem lenne rászorulva” kérdés kapcsán az őt nemcsak materiális lénynek tételező brit kérdésekre válaszolva mond igent. Ha ilyesmi elképzelhető, akkor a női munkavállalás jelentése és jelentősége az eredeti politikai szándékokhoz képest megváltozik.

A munkavégzés a nők számára kizárólag gazdasági függetlenségként felfogott jelentése relativizálódik, mert egyéb, például az elismerés (recognition), ezzel az önbecsülés, a társas kapcsolatok lehetősége és jelentősége növekszik. Ám ez a női foglalkoztatás politikailag nem szándékolt velejárója. Így aztán nem is számolnak vele.

A köz- és magánszféra éles megkülönböztetése csak elméleti, és egyre kevésbé harmonizál a női érdekekkel. Az iskolázottságuk folyamatos javulása és a munkahelyek társas/támasz volta együttesen olyan társadalmi tapasztalatszerzés lehetőségét nyújtja (Henwood–Miles, [1991]), amely révén lezajlik a nők önértékelésének, viszonyaik átértékelésének és identitásuk átalakulása. Ez a foglalkoztatás, majd párhuzamosan a növekvő iskolázottság, olyan következménye, amely dinamizmust nem tud kifejezni a női szerep fantáziátlan és statikus koncepciója, és nem képes befogni a kereső vagy a dolgozó nő fogalma. Az eredeti politikai intenció pedig bizonyosan nem vette számításba. Szükséglet-kielégítés, amit a politika ajánl az egyenlőség jegyében a nők gazdasági függetlenségének biztosítására. Ez az értelmezés eltekint a megszerezhető társadalmi tapasztalatok fontosságától.

Ám a szükséglet-kielégítés konkrét módja – a részvétel a munka nyilvános világában, ami más, több mint pusztán jövedelemszerzés – mindig módosítón hat vissza az eredeti szükségletre. A nők munkahelyi tapasztalataik alapján – a kétségtelenül ható kétkeresős családmodell egyébként is kényszerítő volta, a mind a nők, mind a férfiak esetében fennálló rossz munkakörülmények ellenére – átértelmezik maguk számára az állam által definiált szükségletet. *„...a társadalmi kapcsolatok iránti igény a legfontosabb, nem a pénzügyi ok, amiért a nők fizetett munkát akarnak végezni”*, foglalják össze a nemzetközi kutatási eredmények is ezt a Magyarországon ma is elhallgatott motivációt. (Henwood–Miles, 1991: 37.)

Az önbecsülés, elismerés a nőt nem szerepeiben, hanem általában vett társas viszonyaiban, különös jelentőséggel a nő–férfi viszonylatokban változtatja meg. Azt a jelenséget azonban, ami mindebből a nő - férfi kapcsolatokban megjelenik, nem nevezhetjük a női nemi szerep zavarának. Éppen ellenkezőleg, a „zavar” most kitisztult. Igaz, engedetlenséghez, tiltakozáshoz, lázadáshoz, a kapcsolatok újratárgyalásához, konszenzus híján neurózishoz, váláshoz vezethet. Azt is látjuk, nem feltétlenül vezet nyílt konfliktushoz, ennek ára pedig az, hogy maga a viszony változik. Ami ebből a folyamatból a nemi szerepek konfliktusaival megmutatható, a mélyebb, viszonybeli probléma felszínét éppen csak karcolja.

A korábban férfiasnak tekintett, nehéz fizikai megterhelést is jelentő munkafajtákban vagy a rossz körülményeket nyújtó munkahelyeken megjelenő női munkaerő láttán a „társadalmi” megítélés nem az ilyen munkák és munkahelyi körülmények javítását tűzte ki célul, ami pedig a férfiaknak is kedvezett volna. Inkább úgy gyakorolt ideológiakritikát, hogy a kritika éle közvetlenül a nőkre irányult, mint például a „a traktoros lány” jelképpé emelt figurájában. Pedig ha tudunk valamit a parasztasszonyok „traktor előtti” munkájáról, nem mondhatnánk, hogy a marokszedő vagy lyukkaparó feladata fizikailag könnyebb és nőiesebb lett volna, a félrészes munkaerőként a szalmakazalban éjszakázó idénymunka, a két szoptatás között a bokorban órákig őrizetlenül hagyott csecsemők idillikusabb képet idéznének, mint amit a nő a traktoron.

A családszociológus a magyar családokban létező konfliktusok megértéséhez nem az Alkotmányhoz, hanem egyenesen a nő - férfi kérdésben útmutató klasszikus Engels-műhöz fordul. A szándéka hasonló a jogászéhoz: mindketten etalonként, referenciaként használnak irányadó alapszövegeket, hogy azzal az azok normáitól, és a norma alapján előre jelzettől különböző magyar valóságot ütköztessék. A jogász késői (1988) összegzése a magyar

Alkotmányra, az abból levezethető emancipációs garanciákra utal, a szociológus az eredeti, XIX. századi politikai filozófiai forrásra megy vissza.

„A férfiak uralma, a nők szolgasága a nők gazdasági elnyomásának a következménye, és amíg a nőket nem vonják be a társadalmi termelésbe és a köztevékenység egyéb formáiba, addig az továbbra is, a jogi egyenlőség deklarálása után is fennmarad.” (Engelst idézi Cseh-Szombathy, 1979: 29.)

Az alkotmányos jogok deklarálását, szemben a jogász alapvetéssel (noha egy lényegi ponton az is bizonytalan), Engels és vele egyetértően a családszociológus nem tartja elegendőnek, ezért azt várjuk, hogy a fenti, engelsi premisszából való kiindulás új szempontokat nyújt a magyar helyzet megértéséhez. A szociológus az engelsi premisszára építve kívánja megmagyarázni a XX. századi szocialista társadalmon belül kialakult családi viszonyokat.

„A családot mint a férfi és nő ellentétének színterét értelmező családkoncepciót a XX. század folyamán elsősorban a nők helyzetének alakulásával foglalkozó kutatásokban alkalmazták. E kutatások teljes mértékben igazolták Engels előrejelzését: a jogi egyenjogúságot mind több országban iktatták törvénybe, de ezzel a családon belüli hatalmi viszonyok nem sokat változtak. A szocialista országokban azután bekövetkezett a nők többségének bevonása a társadalmi termelésbe, és ez lényeges változást hozott a család hatalmi szerkezetében. Megszűnt a férfiak uralma és a nők kiszolgáltatottságból adódó alárendeltsége. Nincs vége azonban a családon belüli ellentéteknek és a hatalmi harcnak a szocialista társadalomban sem. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy bár a család belső struktúráját, működését alapvetően az egész társadalomban végbemenő folyamatok határozzák meg, ezek minden egyes család sajátos viszonyaitól átalakítva hatnak.[...] A másik ok, amiért a családi konfliktusok a szocialista társadalomban sem szűntek meg, abban keresendő, hogy a családtagok egymással szembeni igénye többirányú és érzelmileg motiváltabb, mint bármely más csoporton belüli személyes kapcsolatokkal járó igények.” (Cseh-Szombathy, 1979: 29.)

Csak hogy ugyanez a szerző ez idő tájt már éppen a családon belüli nő–férfi kapcsolatokat „érzelmi igénytelenségét” tapasztalta, noha a házasságot még sikeresnek tekintette, ha az nem jut el a válásig. (Cseh-Szombathy 2000).

Az ideológiai horizont (Engels) és a valóság jelenségeinek összevetése, a különbözőség megértése azonban elmarad. A „családon belüli ellentétek” (nyilván a felnőttek közöttiek) és a „hatalmi harc” okaira nincs meggyőző magyarázat.

1.2.3. A gyes mint a szocialista modernizáció kudarcának beismerése

Noha kevesek szerint, de szocialista ideál sérül a gyes bevezetésével is.

„...a gyermekgondozási segély bevezetése jelenlegi formájában e szempontból nem a társadalmi ideálokhoz való közeledést, hanem azoktól való távolodást jelent.” (Szalai, 1971: 183.)

Már 1969-ben kimondják azt is, hogy a gyes, különösen a következményeit tekintve nem egy lehetőség, hanem a nőkre gyakorolt határozott nyomás, azaz kényszerítés. A legkevésbé sem a nőknél való „könnyítés”-nek tekintik:

„...ha a társadalom 2–3 vagy több gyerek esetén esetleg 4–6 éven át elismeri az anya jogát arra, hogy csak anya legyen, akkor sokak fejében ez a jog sokkal inkább kötelezettséggé alakul át: olyan követelménnyé fokozódik, hogy a nő, az anya elsődleges feladata a gyermeke és a család ellátása.” (Turgonyi–Ferge, 1969: 74)

Másutt még élesebb megfogalmazással találkozunk, miszerint aki a nőket úgy ösztönzi az „emberi nem fennmaradásának” szolgálatára, hogy lehetséges emberi funkciói közül csak egynek a teljesítésére bátorítja vagy kényszeríti, az megfosztja egyéb funkcióinak gyakorlási lehetőségétől, örömetől és végső soron az utódok nevelésének kedvező feltételeitől is. (Turgonyi Júlia, 1973: 28)

A Kádár-kormány álláspontját egy férfi szerző védi meg. Szabady Egon szerint az, hogy a nők választási lehetőséget kaptak a segélyrendszer keretében, semmi esetre sem nehezíti meg életpályájukat.

„Amennyiben az anya, mérlegelve a munkahelyi és családi szempontokat, célszerűbbnek tartja, hogy otthon maradjon, akkor sem állítható, hogy ezzel társadalmilag kevésbé hasznos vagy egyenesen értéktelen életformát választ. Nem indokoltak tehát azok a nézetek, melyek szerint a gyes alapján otthon maradó nők választása és magatartása kevesebbre értékelhető, mint a gyermeküket bölcsődében elhelyező és így továbbra is dolgozó nőké.” (Szabady, 1969: 104.)

Ha eltekintünk a gyes választása, mint társadalmilag hasznos életforma mellett érvelőknek nemcsak a személyétől és a nemétől, még ez esetben is csak azt az azonosítást kerültük el, hogy az utóbbi idézetben szereplő „aki” – ...a nőket úgy ösztönzi, ... kényszeríti, ... megfosztja ... – szükségképpen férfi és individuum lenne.

Egy másik összekapcsolódás felismerésétől azonban már nem lehet eltekinteni. A idézetben szereplő „társadalom” (ami kiköveteli, hogy a nő csak anya legyen) kényszerítő erő. A kutatónők álláspontja világos, feltesszük, hogy sokan osztják, akik nem szólhatnak; és ellenkezik a „társadalmi”-val. A „társadalmi” tehát valami nőikkel szembenálló, valami nem feminint jelent. A 4. idézetben a „társadalmi” hasznosság normája olyan, aminek a kutatónők előbb ellenszegültek. A társadalmi normát megszabók nem nők. Az érdektelen, hogy ki az X.Y., a beszélő nemére felfigyelni is csak akkor érdemes, ha a beszélő és a „társadalmi” – ahogyan korábban a „család”, a „munkahely” –, illetve a társadalmat artikuláló politikai hatalom érvelése gyanúsán konvergál, a beszélő ilyenkor, talán véletlen, talán nem, de többnyire férfi.

1985-re vannak szerzők, nők, akik a gyes-diskurzus, illetve a „módszer” szabta korlátok között ugyan, de a fentiekhez és a szokásoshoz képest élesebben fogalmaznak. Koncz Katalin tanulmányában a szokásosan nőkre fókuszáló beszédmód alapján persze nem látható be egyéb, mint a nők megnehezített helyzete. Ám e helyzetre most új kontextusban látunk rá, amit korábbi munkáiban nem találunk, és mintha a kutatónő végső elkeseredésében/tehetetlenségében engedné meg, hogy a helyzetet tényleges kontextusában láthassuk, 1985-ben először. A helyzetértékelés első mozzanatát a beletörődés és lemondás jellemzi: a női szerepekre való hivatkozással a nők sajnálatos munkaerő-piaci fogyatékoságai, sőt az alkotó munkára való készség, képesség hiánya a diagnózis.

A magyarázat kiindulópontja a szokásos—talán a legtágasabb fekete doboz az érvelések során—a szocializáció. A helyzetértékelés következő mozzanata azonban hirtelen nem egyszerűen a nők fogyatékoságaira, hanem arra utal, hogy a nők számára ez a társadalom, kiemelten a munkaerőpiac, egy „idegen” valami, idegen értékrendet testesít meg. Az írás majdnem négy évtizeddel az Alkotmány nőknek ígért garanciái után (...a nők a férfiakkal azonos jogokat élveznek...) olyan határvonalakkal megosztott társadalom vízióját sugallja, amelyben egyfelől kiemelve/kizárva állnának a nők, másik oldalon a „család” és a munkahely/munkaerőpiac. (Ahogyan maga Koncz másutt fogalmazott¹²⁵). Minden, ami „társadalmi”, a nőkkel szembeállított, velük szemben követelődő, számon kérő, idegen (értékrend). Nincs is szó már az így megjelenített kontextusban az integrációról, az otthonosról, csak a népesség felének igazodásáról, Koncznál alkalmazkodásáról:

„Az alkalmazkodás folyamata azért is problémákkal terhes, mert az idegen értékrendhez való alkalmazkodás a saját identitást veszélyezteti.” (Koncz, 1985: 41.)

Ez a legmerészebb állásfoglalás a „társadalmi” nemi természetével kapcsolatban, amit a vizsgált korszak irodalmában megtaláltam. Az „idegen értékrend” szemantikai értelemben ugyan beszédes és súlyos, de úgy tűnik, hogy annak a nők szempontjai, értékrendje szerinti „társadalmi” átalakítására annyira nincs esély, hogy ez a lehetőség e pártját ritkító nyelvi megnevezés, leleplezés ellenére sem merül fel. Ugyanez a lemondás hangzik a nyugati feministák soraiból úgy, hogy a „feminin” integrálása a „maszkulinba” sohasem sikerült. Ezzel a problémával küzd a patriarchátus fogalmát használó feministák közül Carol Pateman is, aki szándékosan igyekszik elkerülni a fogalom megkettőződését, ami mint public-private patriarchy ismét csak azok összekapcsolódásának észlelését és fellelését (a micro-macro link) akadályozná. Ezért Pateman az integráció feltételét úgy írja le, ami nem lehet több és más, mint a nők részleges inkorporációja a férfiak testvériségére építő köztársaságába: „fraternal patriarchy”. Ezzel ugyan a kettősség megszűnik, ám a férfiak testvériségéről, mint strukturális következményekkel járó, csoportot alkotó jelenségről, nemigen hallunk, legfeljebb Arisztotelésznél, aki társadalmi elemzési szintként is megkülönbözteti a „férfibarátság” intézményét – a család és a polisz szintje mellett. Pateman nem tesz mást, mint hogy az individuumok egy csoportját megnevezi, ám a csoport társadalmi létrejöttéről vagy strukturális kohéziójáról annyit sem sejtethünk, mint az ókori görögök esetében.

Max Weber szerint is mindig létezett a családtól elkülönült „férfiház”, amit nem a munka színtereként, hanem sokkal inkább olyan szimbolikus férfi terrénunként képzelhetünk el, mint a katonaság, a futballpálya, a kocsmá, a bordély. Kétségtelen, e terrénok a nők számára hagyományosan „idegen értékrendet” testesítenek meg. Szemben Koncz Katalinnal, azt gondoltuk volna, hogy a munkahely mégsem ilyen tér. Harding nyomán fordíthatunk a kérdésen: nem feltétlenül az a megválaszolandó, hogy miért idegen értékrend a nők számára a munkaerőpiac, a „társadalmi”, ez ugyanis, ahogy Harding mondaná, férfikérdés. Kérdezzük inkább azt, hogy mi ez a nőkkel szembeni idegenkedés a munka világában – és egyéb nyilvános szférákban –, amit a férfiak tanúsítanak? Idegenkedés, azaz az együttműködés megvonása, felfüggesztése minden olyan kontextusban, amikor a nő–férfi kapcsolatot nem lehetséges az intimszféra szexuális/hatalmi viszonyaira „lefordítani”, pusztán nem-semleges ember-ember kapcsolatként kellene tekinteni. (A munkahelyi szexuális zaklatás ez esetben egy ilyen erőszakos „fordítási kísérlet”, vagy egy cég menedzsmentjének prostituáltakkal való jutalmazása „csapatépítő” tréningeken.)

¹²⁵ „A nő nem teljes értékű munkaerő», vallja a munkahely. »A nő nem teljes értékű anya-feleség-háztartásvezető«, felesel a család. (Koncz, 1985: 33–47)

1.2.4. „A nők és a család”. Hol van a férfi?

Bárhová lapozunk, a szakirodalomban vagy a Nők Lapjában a szemantikai beszédhelyzet mindig ugyanaz:

„A nők és a családok nem azt kéri, igénylik, hogy... stb.” (Fazekas, 1987: 25.)

A férfi nem jelenik meg sem az állammal szemben igénybejelentőként, munkahelyeken apaként vagy férjként, nem kívánt terhesség esetén részfelelősként, manapság a prostitúció főszereplőjeként. A nőkérdés körül kiformalódott gyes-diskurzus lényege tehát, hogy a férfiak számára jelöletlen pozíciót biztosít. Ez a jelenség átjárja és átszövi a kultúra, a társadalomról való gondolkodás egészét. Arra számíthatunk, hogy legbenső lényegéből adódóan lezár minden olyan megismerési perspektívát, ami e szöveg felfedezésére, feltárására irányul. Ez a helyzet még akkor is fennmarad, amikor az egyébként „társadalmilag” oly hangsúlyos gyerekvállalás és gyereknevelés kérdéséről van szó, a férfitárs, az apa oly mértékben marad láthatatlan, mintha minden kérdező vak lenne, vagy jó előre beléjük fojtották volna a szót. Itt kétségtelenül eltekintünk az időnként feltűnő „ejnye-ejnye” súlyú megrovásoktól, amikkel a férfiakat mint individuumokat illetik, akik tehát pusztán önhibájukból viselkednének ilyen rosszul, anélkül, hogy erre más szintről, velük affinitást mutató habitusoktól, illeszkedő fogaskerek áttétele révén bátorítást kapnának. Akik az időmérleg-kutatások mélyenszántó tanulságai szerint 10–20 perccel kevesebbet szánnak a gyerekekkel való foglalkozásra akkor, amikor a nők, mondjuk, 30–40-et. Ezeknek a kutatásoknak az üzenete valójában sokkal inkább az, hogy a nők mily kevésbé törődnek a gyerekekkel, ehhez képest a férfiak 10–20 perccel való lemaradása valójában az „ejnye-ejnye” figyelmeztetésnél nem szigorúbb. Olyan kérdéseket azonban, hogy a szülő számára egy gyerek vállalásának, nevelésének jelentését valami másban, mint a survey technikával mérhető percekben kellene „mérni”, az adott módszertanban már nem merülhet fel.

A gyes-diskurzus a szocializmus keretei között végleges felhatalmazást nyújtott az apasághoz tartozó gondoskodó, felelősséget vállaló személyiségjegyekről való lemondásra. A „társadalmi” felhatalmazással nem feltétlenül kellett élni, mindenesetre ez a „társadalmi” felhatalmazás nem bátorította az apaszerepet, és bizonyosan nem jutalmazta. Ezt még azok a férfiak is tudták, akik nem mutattak affinitást egy ilyen ajánlat iránt. Amit a szocialista női emancipáció eredetileg ígért, az a gyerekek szempontjából nem is lett volna kifejezetten szocialista fejlemény, a nyugati világban ugyanis, mint általában vett modern fejlemény jelent meg a szülőség fogalma és a közös felelősségvállalás, abban egyúttal a konkrét a munkamegosztásra való törekvés is. Igaz, Nyugat-Európában is a II. Világháború elborzasztó emléke adott lendületet a pozitív és elszánt gondolatoknak (Beveridge-nek már a háború közepette megszületett a híres jóléti terve, E.T Marshall 1950-ben úgy bízik a harmadik generációs szociális jogok érvényesülésében, ahogyan a háborútól távolodva viszont már egyre kevesebben). Pedig látszólag a feladat világos és egyszerű 1952-ben Makenroth szerint:

„...A huszadik századi szociálpolitika nagy feladata a családi terhek kiegyensúlyozása, az egyetlen terheket egyenlősítő eljárás, aminek társadalmilag van értelme”.

„...the great task of of twentieth-century social policy: namely, equalizing the family burden, the only burden equalization measure that makes social sence.” (Makenroth, 1952: 85.)

A nemzetközi szakirodalom alapján azonban azt is beláthatjuk, hogy a második világháborút követő európai jóléti államok virágkorára eső fejlődés sem mutatott fel vagy munkált ki követendő példát. A gyerekek sem a modern

liberális, sem a szocialista társadalomszervezés mellett – nem is említve a nacionalizmusba hajló népesedéspolitikák többé-kevésbé folyamatos jelenlétét – sem foglaltak el olyan helyet a társadalomról való gondolkodásban, hogy annak bármilyen elemét is a gyerekek kedvéért, érdekében átigazították volna. A már állam-feminista skandináv jóléti rendszerről kiderült, hogy miközben azok mindent megtettek a nők anyai feladatainak könnyítésére, társadalmasítására, ez, az eredeti szándékukkal szöges ellentétben, mindig a női nemi szerepek megerősítésével járt (Hernes, 1990).

Azt ugyan nem tudjuk, hogy eközben a norvég férfiak mennyiben éltek másképpen a skandináv jóléti állam nyújtotta felhatalmazással, mint a magyarok. Az egyetlen és közvetlen rendelkezésünkre álló információnk az, amit egy norvég antropológus, Trond Mathiesen a magyar férfiakról írt disszertációjában, és eszerint a norvég–magyar férfi különbséget igen jelentősnek találhatta: A „Suicidal Masculinity–Hungarian Men's Lives” című dolgozatában azt állítja: *„Indeed, to get married, and have children are important components in the Hungarian construction of hegemonic masculinity.”* „By having a wife and children a man is able to signal his ability to be a real man.” *„They enjoy their dominant position within the family and at workplace.”* Majd felteszi azt a kérdést: *„Why are Hungarian men resisting change?”* (Mathiesen, 1999: 67, 141, 140.) A válaszával ugyan a szociológus nem jut előbbre, de pusztán a kutató közelítése meggyőző arról, hogy a norvég jóléti állam női nemi szerepeket akaratlanul megerősítő ellátási formái nem váltották ki a magyar gyessel azonos hatást a norvég férfiakból. Ez közvetve ismét azt a perspektívát hagyja jóvá, hogy nem a mikroszinten, az individuumok között, nem ettől elkülönítve, a makropolitikai-hatalmi szinten, hanem éppen hogy az összekapcsolódásuk során, vagy össze nem kapcsolódásuk révén dől el az a kérdés, hogy hogyan mobilizálja egy társadalom a nemi különbségeket, ez esetben az apaság konstrukciójában. Minden olyan esetben, amikor a női emancipációról mint a nők számára megnövekedett, gazdag szereplehetőségről beszéltek, amivel szemben a férfiak veszítettek volna szerepeikből; az apa szerep kínálta lehetőséget észrevétlenül és magától értetődően, mint teljességgel elgondolhatatlant, kihagyják. Ez sem csak a férfi megszólíthatatlanságával, jelöletlen pozíciójával függ össze, hanem adódik a nő – férfi viszonyra irányuló figyelem elvesztéséből is: ahogyan a viszonyra irányuló figyelem megszűnt, a férfi is eltűnt.

A nyugat-európai feminista kutatások egy főcsoportja nem véletlenül éppen az apasággal kapcsolatos. Barbara Hobson kutatásának már a témája is – Fatherhood: cash or care? – jelzi azonban, hogy azokban az országokban sem találták meg a gyermekvállalás, nevelés megnyugtató megoldását, a gyes jelentését és jelentőségét megközelíthetjük a gyerekek szempontjából is. A legjobb szándékú elgondolást „felerősítve” a gyes intézménye kapcsán azt mondhatjuk, hogy a gyerekeknek valóban fontos és jó az a megoldás, amikor nevelésük nem társadalmasítva zajlik, hanem a család intim, gondoskodó, érzelmegzdag, megerősítő stb. közegében. Eszerint a gyes intézménye nem lenne más, mint egy, a modernitás negatív hatásait visszafogó korrekció. Ha azonban megalapozott az a feminista álláspont, miszerint éppen maga a modernitás felelős egy maszkulin világkép kialakításáért, abban minden önkorrekció is inherens módon fogja ugyanazt a részrehajlást más módon megismételni (az anti-modern is modern módon lesz az).

Egy, a századelőn döntően a háztartási munkáról (és csak töredékesen a gyerekekről) folyó vita felelevenítésével mérlegeljük, lehetséges-e a fenti kijelentésnek alapot tulajdonítani. Ezen túl azt is, hogy a modernitás két fő projektjének, a liberálisnak és a szocialista verzióknak valóban létezik-e olyan közös jegye, ami alapján mind a liberális, mind a szocialista feministák panasza – a feminin integrálása a maszkulinba sosem sikerült – belátható. A századelő liberális és szociáldemokrata nőmozgalmaival behatóan foglalkozó történész, Zimmerman munkáira

támaszkodva azt találjuk, hogy a háztartási munkáról folyt a vita, ráadásul, ahogyan a szerző hangsúlyozza, a legteljesebb nyilvánosság előtt. Ám a kérdés nem az volt, hogy ez a munka kizárólag a szebbik nem dolga-e, mert a fennálló helyzetet még a legradikálisabb feministák is tudomásul vették. A történész csak a szociáldemokrata Nőmunkás című lapban talált egyetlen olyan cikket, amely egyenes, elszemtelenedett válasszal szolgált arra, hogy miért is olyan elképzelhetetlen a férfiak és fiúgyermek bevonása az ilyen munkákba. *„Az önzésről akarok beszélni, a példátlan és évezredek óta tartó férfiúi önzésről. Ez [a munka] a férfi szemében dehonesztáló [...] a szocialista férfi szégyelli a ház munkáját, a gyerek körüli munkát.”* A munkásasszonynak sokáig várnia kell, a szocialista feminizmus jóval később, a jóléti államtól remélheti és kapja, ha csak részlegesen is, a segítséget.

A századelő liberális feministái, mint a haladásban bizakodó progresszív polgárság, abban hitt, „hogy csak idő kérdése és a társadalomban végzett valamennyi munka a piacon keresztül és a piaci szabályok szerint fog működni”. A központi háztartás modern technológiai megoldásokat alkalmazó elképzelése fontossá vált a liberális feministáknak. Központi porszívórendszer, közös mosókonyha, a pincében a konyha és étellift, a bölcsőde, óvoda egyrészt a mintaházakhoz igen modern építési technológiát követelt, másrészt a fizetetlen házimunkának munkahelyteremtő tisztességes bér munkává alakítását jelentette volna. A nők többsége, és nemcsak az anyai elhivatottság konzervatív apostolai, veszi észre Zimmermann, „szörnyűnek találták ezt az elképzelést”. Akik akkor nem hittek abban, hogy a modern technológia, az alacsonyabb réteghelyzetű nők foglalkoztatása jó megoldás, mondván, hogy a családi tűzhely melege, a gyerekek nevelésének öröme veszne el, később nem a piactól, hanem majd a jóléti államtól várják a segítséget. A két mozgalmi irányzatban azonban közös vonás az, hogy egyik sem a férfiatól. A modern megoldások mindegyike olyan, hogy hadra fogja a technológiát, az államot, de nem szólítja meg és fel a férfit. Ahogyan Zimmermann fogalmaz: „megszüntetni nem a kevésbé szebbik nem évezredek önzését kellett, hanem a mindaddig a nők által végzett házimunkát.” E jellegzetességben pedig osztoznak mind a liberális, mind a szocialista társadalom szervező elvei és mozgatórugói.

Az államszocializmusban társadalmassított gyermeknevelés kártékonynak ítélt következményeit a gyēs intézménye úgy kívánta korrigálni, hogy közben a „társadalom” hű maradjon a modernitáshoz kötődő mélyebb, alapvetőbb meggyőződéséhez: ha nem az állam, akkor a nő, mert a szocialista modernizáció alapján úgy tűnik, biztosan nem a férfi. A piac, a hazai újkapitalizmus majd új történetet indít, ám ezek az előzmények aligha engednek áttérni teljesen új vágyányokra.

2. A gyēs lehetséges jelentései: összegzés

1. Máig véglegesített egy beszédmodot, a gyēs-diskurzust.

Ez idő tájt dőlt el, hogy egy korábban még lebegtetett beszédmod fogalmi, érvelési rendszeréből azok állnak össze, emelkednek be egy társadalmi tekintéllyel bíró diskurzusba, melyek a nőkérdést döntően magukra a nőkre szűkítik le. Minél hangsúlyosabb a nő kiemelése, megnevezése, és a figyelem, a kutatások fókusza a nőkön, annál inkább válik láthatatlanná, marad „jelöletlen” pozícióban a férfi. Ahogyan a gyēs-diskurzus a nőt, a női embert egyetlen biológiai szerepével azonosítja, az apa szerepe és ezzel felelőssége is azonosíthatatlan. Minden kérdés a nőkre irányul: Hogyan tudják összeegyeztetni a kereső munkát a családi feladatokkal, és hogyan születhetnének az emancipált nők több gyereket, mint amennyit éppen szülnék. Az uralkodóvá váló, minden egyéb kérdésfeltevés útját eltorlaszoló család- és népesedéspolitikai megfontolások – közöttük a tudományos kutatások is – semmi esélyt nem adtak már arra, hogy lehetséges legyen a családon belüli nő–férfi viszony vizsgálata, és e kapcsolat minőségétől, teherbírástól függően a gyerekvállalás lehetőségeinek megítélése és prognosztizálása. Netán azt tudakolják, hogy milyen az a munkaerőpiac vagy állam vagy férfitárs, aki/ami a társadalom „élő sejtjét” jelentő család nőtagját méltánytalan vagy/vagy döntés elé állítja: munka vagy család. A demográfusoktól pedig azt a keveset is tilos volt, sőt ma is tilos megtanulni, amit pedig tényleg „felfedeztek” az állami beavatkozás, a materiális szükséglet-kielégítés igen korlátozott hatékonyságáról a termékenység növelésében. Minden olyan eredmény közszájon és törvénytervezetekben forog viszont, amelyeknek a társadalmi gyakorlat tényszerűen az ellenkezőjét bizonyítja (a magyar ember családcentrikus és gyermekszerető) Az 1999-es Nemzeti Családpolitikai Koncepció társadalom- és emberképe a gyēs bevezetése révén előállt fordulat egyenes ági kulturális örököse.

2. Az elméleti kihívás: a mikro- és makroszint összekapcsolódásának első megfigyelhető vonásai.

A gyēs-diskurzusban ugyanis a vizsgálódó számára először merül fel a kétség egy olyan érvelési eljárás láttán, amelyben lehetségesnek mutatkozik a látszólag racionális és társadalmi érvelés (makro) és egy kulturálisan adott férfi attitűd (mikro) fogaskerekekre emlékeztető összekapcsolódása. Ez a „linkage”, egyelőre az észlelés lépésében és még nem elméletileg kidolgozottan olyan meghatározónak mutatkozik, hogy elvethető az individuális férfira és egy, az individuumtól független, absztrakt hatalomra szűkítő és egyúttal kétszintű magyarázat.

Egy tradicionális agrár ország az államszocialista női emancipáció ígéretével mintha eleve lehetetlent ígért volna, és alig húsz évvel a nők emancipációját kimondó alkotmány megalkotása után a gyēs bevezetésekor valójában azt halljuk, hogy „eddig, és ne tovább”.

Úgy tűnik, nincs az a társadalmi eszmény, ami ideológiailag oly szigorú lenne, amihez igazodandó, a „tovább” árát hajlandók lennének megfizetni. Az árát azonban a gyermekintézmények költségében, a női munka alacsony hatékonyságában, meg nem született gyerekekben, a család válsága okozta kárként kalkulálják. A racionálisabb gazdálkodásra készülődő, ám munkanélküliséget takargató állam és a házimunkára, gyerekekkel való foglalatosságra vonatkozó felszólítást megalégelő férfiember érdekei azonos irányba mutatnak, és a gyēs bevezetésére vonatkozó döntésben összekapcsolódnak. A mikro-makro „linkage” energiája akkora, hogy határozottan felülírhatja az ezzel szemben erőtlennek mutató női emancipáció ideológiai követelményét. Annyi viszont történt 15 év alatt, hogy a Ratkó-korszakhoz hasonló abortusztilalomhoz már nem lenne elégséges a két szint közötti affinitásból származó hatalom-energia.

3. Jelenti a „nőkérdésnek” mint társadalmi kérdésnek szociális kérdéssé való átminősítését. Az egyenjogúság – mint a társadalom minőségének indikátora helyett egy készpénz-transzfer. Az állammal, mint a legfőbb munkaadóval szembeni követeléseiket a nők 1967-től nem munkavállalóként, hanem anyaként terjeszthették elő. Ennek a fejleménynek a máig ívelő következménye, hogy a gyed a társadalombiztosítás 1989-et követő úgynevezett profiltisztítása után minden vita mellőzésével a költségvetés kiadásai közé került, azaz kikerült a „nagy” ellátó rendszerből. Ehhez hasonló megoldások a jóléti rendszerek nemek szerinti megkettőződéséhez vezettek Nyugaton is: a stabil, elfogadható színvonalú ellátások a társadalombiztosításból finanszírozva a teljes munkaidőben foglalkoztatott férfiak számára fenntartottak, alacsony és kormányzati politikáktól túlságosan függő színvonalú, segélyszerű ellátásokat pedig – gyes, gyed, gyet, ápolási díj – a költségvetés nyújt a családi feladatokat ellátó nők számára (ezt nevezik male-breadwinner regime-nek).

Miközben már a szocialista női emancipáció, eredeti ígéretéhez képest konzervatív fordulatot vett, még kivívja a jóléti államok válsága előtti években a Nyugat, beleértve a marxista feministák elismerését. Az utóbbiakét akkor is, ha már csak alig néhány évig tart az államszocializmus nőpolitikájába vetett feminista bizalom, amikor majd támadásba lendülnek a marxizmus ellen, annak nemiségre való érzéketlensége (sexblind volta) miatt.

A hetvenes évek eleje nemzetállami határoktól függetlenül fordulópont volt, noha az időben elhúzódott (hozzánk például csak 1989-ben ért), és a fordulat egymástól nagyon távol eső jelenségekben nyilvánult meg. A gyes-diskurzus a fordulat tekintetében az államszocializmus olyan előre mutató alkalmazkodását igazolná, ami pusztán az ideológiai megosztottság alapján (vasfüggöny stb.) elképzelhetetlen lenne.

Egy szociálpolitikai szempontból nemzetközileg is releváns megállapítás fényében értékelhető a magyarországi gyes-dilemma. Peter Flora a jóléti államok válsága kapcsán olyan paradigmaváltást ajánl, ami megszüntethetné az ilyen államok közvetlen növekedés-függőségét. A függetlenedés feltételeként három új konszenzust határoz meg, és azok egyike a nők és férfiak közötti újfajta egyezés lenne (továbbá a társadalombiztosítás miatt a generációk közötti, és a nyílt, demokratikus viszonyok érdekében az állam és állampolgár közötti).

A gyes egy ilyen elmulasztott, elszalasztott nyilvános konszenzus okán előálló ürbe betüremkedő önkényes válasz; az individuális szintű dominanciához ragaszkodó zsigeri, a makroszinten a politikai legitimáció esélyeit növelő késztetések és mentalitások kölcsönös önaffirmációja.

4. A család válsága kapcsán a nőkkel szembeni büntudatkeltés mindvégig alkalmazott, nőket visszahúzó, elbizonytalanító technikája révén olyan az társadalmi-politikai döntés, akár ítélet, amivel női generációk, anya és lánya kell, hogy megbékéljenek.

A nők magas szintű foglalkoztatása, a magyarországi női emancipáció nem szándékolt, az érintett generáció identitásában azonban mégis irreverzibilisen ható következményekkel járt. A női munka jelentése ugyanis nem merül ki a jövedelemszerzésben. Nemcsak az önbecsülés megerősödésének, hanem a társadalmi tapasztalatszerzésnek éppúgy színtere a munka világa, mint a férfiak számára.

Nemcsak magyarországi tapasztalat, hogy a munka világa a nők esetében bizonyosan a magán- és közszféra határának relativizálódását nyújtja, önbecsülés forrása, méltóság támasza, elismerés lehetősége akkor is, amikor ez másutt, például otthon nem elérhető.

5. A gyēs bevezetésének egy messzebbre mutató tanulsága az, hogy a gyermeknevelés társadalmasítása nehéz feladat. Mintha az otthon intimitását egy mégoly kiváló köz (intézmény) sem segíthetné, nem hogy helyettesíthetné? Hiába tudjuk, hogy a gyermek javára nem lehetséges úgy cselekedni, ha mindeközben az anya kárára cselekszünk.

Mivel alapvetően a szocializmusban is egy modernizációs terv megvalósításáról lett volna szó, a nők nem fizetett munkájának csökkentése, a gyereknevelés társadalmasítása formájában, ez a törekvés összevethető a nők számára a háztartási munkát könnyítő megoldási javaslatokkal a századelőn. Akkor két markánsan elkülönülő javaslat időben együtt és egymással versengve jelentkezett, ezeket mi most egymást követve figyelhetjük meg (a múltban az állam, a jelenben a piac). A szociáldemokraták a nem fizetett munkák társadalmasítását ajánlották, és az állam feladatvállalását szorgalmazták, a liberálisok modern technológiát (az ételliftet, központi porszívót) és a piacot (cselédet). Az előbbinél az állam, az utóbbinál a cselédként foglalkoztatott nők és a technikai modernizáció vehette volna le a vállukról a háztartás terheit. A két modern elképzelésben az a közös vonás, hogy azok egyike sem vélte elgondolhatónak, hogy a férfiakat bármily módon bevonják.

A gyermeknevelés társadalmasításának modernizációs kísérlete úgy bukik meg, hogy a bukás okait nem tárták fel, tanulságait sem használták fel: pedig az nemcsak magyar, és nem is csak államszocialista dilemma volt. Noha egy ilyen felismerés azt is jelezhetné, hogy amennyiben egy társadalom a gyerekeket valóban fontosnak tekinti, akkor rájuk tekintettel a társadalmi változások nem lehetnek/lehetnének tetszőlegesek.

6. A nők anyaszerepe betölti a Nő jelentését, általános emberi viszonylatai mint társadalmi viszonyok, érdektelenné válnak (lásd gyēs-neurózis), szexualitásuk eltűnik. Az anya egy deszexualizált nő.

7. Az emancipáció első két évtizedének hatása révén az „univerzális emberi identitás” irányába elmozduló női identitás a gyēs bevezetésével külső támaszai közül egyet (a munka nyilvános világának megbecsült szereplője, társas networkök tagja) elveszít, amint visszairányítják nemi partikularitása felé. A nők a férfiakéhoz hasonlóan univerzálisként elgondolt önazonossága kulturálisan/politikailag már nem kívánatos, az ez iránt támasztott igény kevésbé tartozhat bele az etikai/politikai érvelésbe.

8. Noha kétségtelen, a legkülönbözőbb réteghez, foglalkozási csoporthoz tartozó nő vette igénybe a gyést, ám ahogyan 1985-ben a gyed bevezetését indokoltak vélik, jelzi, hogy a differenciálódó társadalom a női identitás különböző fragmentumait immáron a nő réteghelyzete szerint erősíti, adottként rögzíti, vagy éppen gyengíti. De az együttállásnak (réteghelyzet-betölthető női identitás elemek) semmi köze a funkcionális nemi szerepekhez, a lehetséges verziók erős „társadalmi” nyomás alatt kényszerítődnek ki.

9. Az időzítés akkor is figyelemreméltó, ha a bevezetéshez látszólag elegendő okot szolgáltat jó néhány racionálisnak tekintett érv. Nem hagyható figyelmen kívül az, ami körül ma is nagy a csend, nevezetesen, hogy a gyēs bevezetése, a nők jelentős tömegeinek a magánszférába való visszatoloncolása időben egybeesik a nyilvánosan soha meg nem vitatott szexuális forradalommal. Tradicionális anyaszerep nyilvános és hatalmi megerősítése egyfelől, forrongó, titkos, a nemek viszonyát máig ismeretlenül átrendező változások másfelől.

Ez azonban egy másik történet, noha párhuzamosan zajlik az előbbiekkal. Másutt szex-diskurzusként illesztjük majd a gyēs-diskurzushoz. Azért nem hiányzik mégsem ezekről az oldalakról, mert a szex-diskurzus női szereplője ritkán azonos - a jelölő nézőpontjából - a gyēs-diskurzus anyájával. Csak a privilegizált helyzetű nők remélhették, hogy emberi identitásuk sértetlen, szükségleteik komplexek: munkavállalók, szexuális lények és anyák, egyidejűleg.

Felhasznált irodalom

- Bíró Dávid (1982) A teremtés koronái és a gyengébb nem, Valóság, 11.sz.
- Böröcz József (1999) A túl jóléttől a nyers realitásig, Demográfia 3-4. sz. 210-219.
- Cseh-Szombathy László (1974) A családszociológiai vonatkozású publikációk tézisszerű összefoglalása, Kézirat
- Cseh-Szombathy László (1979) Családszociológiai problémák és módszerek, Gondolat, Budapest
- Elster, John (1995) A társadalom fogaskerekei, Osiris-Századvég, Budapest
- Engels, Friedrich (1972) A család, a magántulajdon és az állam eredete, MEM, 1972. 21. kötet
- Fazekas Sándorné (1987) Megkérdeztük: „Kérdés-e még a nőkérdés?”, Ifjúsági Szemle, 2.szám
- Ferge Zsuzsa (1976a): Nők és a döntéshozatal. Szociológia, 2. sz.
- Ferge Zsuzsa (1976b): Nők a munkában és a családban. Társadalmi Szemle, 6. sz.
- Flora, Peter (1992) Növekedés a határokig, In: *Társadalmi rétegződés. Szerk.: Andorka Rudolf Társaság*, Aula. Budapest
- Ficzeréné Sirkó Alexandra (1988) A nemek egyenjogúsága, emberi jogok hazánkban, ELTE, Jogi Továbbképző Intézet, Budapest, 7-83.
- Fodor Éva (1997) Fraternal and Neo-paternalist Patriarchies, PhD dissz. UCLA
- Fraser, Nancy (1997) Justice Interruptus, Critical reflections on the Post-socialist Condition, Routledge, New York
- Haney, Lynne (1997) But we are still mothers: Gender and the Construction of Need in Post-Socialist Hungary, Social Politics, 4. sz 208-244.
- Harding, Sandra (1987) Feminism and methodology, Indiana University Press, Bloomington
- Harding, Sandra (1996) Feminism and Science, Oxford University Press, Oxford, New York
- Hegedűs András (1964) A család helyzetéről és jövőjéről, Társadalmi Szemle, 1.sz. 43-51.
- Heller Mária- Némédi Dénes- Rényi Ágnes (1990) Népesedési viták 1963-1986, Századvég, Budapest, 2.sz.
- Henwood_Miles (1990) A munkanélküliség és a nemek közötti munkamegosztás, Szociológiai Figyelő, 1. sz. 32-48.
- Hernes, Maria (1990) Welfare State and Women Power, Norwegian University Press, Oslo
- Kulcsár Kálmán (1963) A család a mai szocialista társadalomban, Társadalmi Szemle, 52-64.
- Kulcsár Kálmán (1971) A család helye és funkciója a modern társadalomban, in: Lőcsi Pál (szerk) Család és házasság a mai magyar társadalomban, KJK, Budapest, 13-54.

Mannheim, Karl (2000) Adalékok a világnézet-értelmezés elméletéhez, in: Tudásszociológiai tanulmányok, osiris, Budapest, 7-67.

Molnár László (1981) A munka szerepe a nők életútjában, Akadémiai Kiadó, Budapest

Orolin Zsuzsa (1983) A nők foglalkoztatásának szociálpolitikai problémái, in: Olajos Árpád (szerk) A női munkáról, Kossuth Kiadó, Budapest, 53-66.

Pateman, carol (1988) Genesis, Fathers and the Political Liberty of Sons, in: Sexual Contract, Polity Press, Cambridge, 77-116.

Sulyok Katalin (1979) Egy ország gyesein, Kozmosz könyvek, Budapest

Szalai Júlia (1970) A családi munkamegosztás néhány szociológiai kérdése, Valóság, 10.sz.

Szabady Egon (1969): A gyesein és demográfiai hatása. Társadalmi Szemle, 7–8. sz.

Szilágyi Vilmos (1993) A nyitott házasság és a csoportszex terjedése Magyarországon, Szexuálisbetegségek, 2.sz.

Turgonyi Júlia–Ferge Zsuzsa (1969): Az ipari munkásnők munka- és életkörülményei.

Kossuth.

Turgonyi Júlia (1973): „Főhivatású anyaság” vagy teljes emberi élet? Társadalomtudományi

Közlemények, 3. sz.

Weber, Max (1992) A közösségek és társulások típusai, in: Gazdaság és társadalom, 2/1 KJK, Budapest, 59-71.

Zimmermann, Susan (1992) A nyugat-európa típusú jóléti állam születése és kimúlása, Eszmélet, 17. sz. 46-56.